

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

**INFORMATIVNÍ ZPRAVODAJ
ČESKÝCH JAZYKOVĚDCŮ**

roč. XXXVIII – 2001

č. 3

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

**Informativní
zpravodaj českých jazykovědců**

roč. XXXVIII - 2001

č. 3

ISSN 1212 - 5326

Vydává Jazykovědné sdružení České republiky

Redakční rada :

Jan Kořenský (hlavní redaktor)

Jana Hoffmannová (zástupkyně hlavního redaktora)

Alena Vrbová (výkonná redaktorka)

Adolf Erhart, Ján Horecký, Jiří Nekvapil, Pavel Novák, Zdeněk Starý

Adresa redakce a administrace:

Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1
(k rukám prof. J. Kořenského)

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 583/1993
ze dne 13.4.1993.

Příspěvky laskavě zasílejte na disketě 3.5", 1,44 MB ve formátu textového editoru MS Word. Přiložte text příspěvku v jednom vyhotovení, vtištěný v normalizované úpravě.

OBSAH

	strana
<i>Redakční poznámka</i>	5
A. M. Černá: <i>Slovní okruh lékařský v Rešelově slovníku</i>	7
Z. Braunšteinová: <i>Staročeské složeniny s předním komponentem prvo-</i>	14
M. Vajdlová: <i>Několik poznámek k vývoji slovesa předsezít si</i>	20
M. Harvalík: <i>Poznámky ke vztahům mezi anoikonymy a apelativní slovní zásobou</i>	25
J. David: <i>Lidová etymologie a vulgarismy v toponymech</i>	34
I. Kolářová: <i>Jméno obce v názvech administrativních celků, institucí, firem a sportovních celků</i>	40
M. Ološtiak: <i>Cudzie antroponymá v slovenčine</i>	46
Z. Opavská: <i>Konatelská jména a jejich zpracování ve výkladovém slovníku</i>	54
P. Šmídová: <i>Radixoid tele- v informační společnosti</i>	59
P. Mitter: <i>Hybridní substantivní kompozita s prvním členem mini- v současné češtině</i>	66
D. Svobodová: <i>Problém formální adaptace lexikálních prvků cizího původu v české slovní zásobě</i>	70
J. Mravinacová: <i>Problémové případy morfologické adaptace anglicizmů</i>	76
Z. Tichá: <i>Některé tendence v nové lexikální zásobě. Na základě srovnání dvou časových vrstev nového lexika</i>	82
J. Soubustová: <i>Kognitivní pohled na sémantiku idiomů</i>	87
L. Janovec: <i>Z nové české frazeologie – poznámky k obohacování frazeologické zásoby jazyka</i>	93
K. Málková: <i>K některým ekvivalenčním typům českých a nizozemských nominálních frazémů</i>	98
J. Kocek – M. Kopřivová: <i>Základní informace o projektu Český národní korpus</i>	106

M. Kopřivová: <i>Jistotní modalita při vyjadřování vlastního mínění</i>	109
M. Šulc: <i>Životná koncovka -a v akuzativu singuláru neživotných maskulin</i>	117
Z. Křížková: <i>K některým příkladům deflektivizace v současné němčině</i>	129
O. Bláha: <i>Futurum typu půjdu, ponosu v češtině, slovenštině a horní lužické srbštině</i>	138
P. Fuka: <i>Posesivní rezultatívum v němčině</i>	144
M. Reslová: <i>Způsoby vyjadřování anglického perfekta v češtině</i>	148
E. Krejčová: <i>Relativnost stupňů komparace v reklamě</i>	154

Redakční poznámka

Třetí a čtvrté číslo letošních Jazykovědných aktualit věnujeme otištění příspěvků přednesených na Druhém setkání mladých jazykovědců, které se konalo v Olomouci ve dnech 15. a 16. května 2001.

Název setkání tentokrát zněl „Jazyk jako fenomén na přelomu tisíciletí“. Sami pořadatelé v pozvánce o tomto názvu říkají, že jde o módní a aktuální název, který není příliš originální, neboť tak a podobně zněly i tituly mnoha jiných konferencí pořádaných kolem „magického“ roku 2000. Přesto však inspiroval nebývalý počet zájemců.

Toto druhé setkání mladých lingvistů navazovalo na předcházející, které se konalo v roce 2000 v Praze, přičemž jeho výsledky byly publikovány ve Zvláštním čísle Jazykovědných aktualit 37, 2000.

Pořadatelé setkání letošního (bylo to Jazykovědné sdružení AV ČR - především jeho olomoucká pobočka - ve spolupráci s Katedrou bohemistiky FF Univerzity Palackého, v jejichž prostorách se konference konala) stejně jako v roce předcházejícím pojem „mladý jazykovědec“ nijak nevymezovali a neomezovali. Setkání se účastnili studenti, doktorandi, ale i mladší vysokoškolští učitelé a vědečtí pracovníci. Vedle účastníků z Moravy a Čech přednášeli a diskutovali i mladí lingvisté ze Slovenska, Polska a Německa. Ve třech sekcích bylo předneseno celkem 56 příspěvků, což svědčí o tom, že zájem o podobné akce je značný a rozhodnutí pořádat je pokud možno každoročně rozumné a perspektivní.

Pozorný čtenář si snadno sám udělá obraz o tematické orientaci mladé jazykovědy a nepochybně zjistí, že záběr interesů je široký, neboť pokrývá takřka celou plochu tematického zaměření dnešní lingvistiky. V rámci témat generačně zřejmě zvláště přitažlivých (problematika komunikace, textu v obecném smyslu) se výrazně prosazují témata jako reklama, inzerce, mluva mládeže – pozornosti však neuniká ani tzv. školská komunikace, téma, které zahrnuje i pokusy o řešení teoretických otázek vyučování mateřského jazyka. Byla však hojně zastoupena i klasická témata diachronní a synchronní lingvistiky, komparatistická apod. V tomto smyslu je patrné, že nehrozí nebezpečí nějakého generačně podmíněného konfliktu metod, přístupů a témat, neboť setkání v žádném případě nenaznačilo, že mladí a nejmladší lingvisté některá témata popř. některé postupy okázale ignorují, nebo naopak jednostranně favorizují.

Sympatickým rysem setkání byl také jeho výrazně diskusní charakter. K němu přispěli i mnozí olomoučtí vysokoškolští učitelé, kteří jsou známí tím, že diskutují i s mladými

kolegy „naplno“, že je jim zcela cizí jakákoli shovívavá „pozitivní diskriminace“.

Je třeba vyslovit dík „organizačnímu štábu“ setkání, především PhDr. B. Bednařkové, Dr., Mgr. K. Málkové, Mgr. J. Svobodové, PhD., PhDr. P. Strouhalovi, ale i početné skupině studentských dobrovolníků z FF UP. Poděkování patří i těm, kteří se spolu s výše uvedeným štábem zasloužili o publikaci příspěvků.

Bohužel k vlastnostem mladé vědecké generace patří i to, že příliš nedodržíme publikační pokyny. Vzhledem k velkému počtu příspěvků proto nebylo možno zcela sjednotit způsob uvádění poznámek a bibliografických údajů. Redakce se omlouvá za to, že zvolila určitý kompromis; jinak by nebylo možno všechny odevzdané texty včas připravit k publikaci.

Slovní okruh lékařský v Rešelově slovníku

Alena M. Černá (ÚJČ AV ČR Praha)

Tomáš Rešel¹ se narodil kolem roku 1520 v Jindřichově Hradci, v měšťanské rodině německého původu, zemřel před 1. 5. 1562. Stal se katolickým knězem, později přešel k luteránství. Působil na farách na různých místech jižních Čech. Rešelova činnost překladatelská spočívala v překladech náboženských a mravně naučných děl z němčiny a z latiny².

V oboru lexikografickém je Tomáš Rešel zapsán jako autor dvousvazkového dvojjazyčného slovníku *Dictionarium Latinobohemicum in usum et gratiam studiosae iuventutis Bohemicae* (Olomouc 1560) a *Dictionarium Bohemicolatinum in usum et gratiam Bohemicae pubis* (Olomouc 1562)³. Předlohu k překladu tvořil oblíbený latinsko-německý a německo-latinský slovník německého humanisty a pedagoga Petra Dasypodia⁴.

Excerptovali jsme oba svazky Rešelova slovníku, tedy slovník latinsko-český i česko-latinský, i když v nestejně míře. Zajímaly nás především kapitoly *Partium hominis nomenclatura*, *Habitudinum corporis nomina*, *Morborum nomina*. Zjistili jsme, že připojené tematické soupisy nevznikly pouhým přepsáním daných hesel z částí abecední, ale že Rešel zřejmě přeložil obě části (téměř) nezávisle na sobě. Excerptce z jednotlivých částí se od sebe odlišuje jak výběrem hesel, tak zpracováním.

Na okraj chceme poukázat na zvláštní charakter pořízené excerptce. Tato zvláštnost

¹ Psal se také Rešelius (Reschelius), T. R. Hradecký.

² Více o životě a díle T. Rešela viz především Pletzer, K.: *Předbělohorský slovníkář a překladatel T. R. Hradecký*, Jihočeský sborník historický, 1988, s.1n.

³ Při citacích z Rešelova slovníku užíváme těchto zkratk: *SlovRešČes* (abecední část Slovníku česko-latinského), *SlovRešČesN* (tematické soupisy v závěru Slovníku česko-latinského) a *SlovRešLatN* (tematické soupisy v závěru Slovníku latinsko-českého). Pracovali jsme s exemplářem uloženým v Knihovně Národního muzea v Praze pod sign. 26 B 5.

⁴ Slovník latinsko-německý (vyd. z r. 1587) a německo-latinský (vyd. z r. 1626) je uložen v Národní knihovně v Praze pod sign. 8 H 152. Tento exemplář obsahuje pouze abecední slovník, nikoliv už soupisy slov k různým tematickým okruhům.

vyplyvá z toho, že jde o materiál (pouze) ze slovníku. Význam lexikální jednotky je ve slovníku možno konfrontovat s možným českým synonymem (resp. slovem souřadným), případně opisem významu ap., a jinojazyčným ekvivalentem, avšak není (až na výjimky) možno použít širší a obsáhlejší kontext, který je pro interpretaci formy a zvláště významu lexikální jednotky téměř nezbytný. Excerpce získaná ze slovníku nám neumožňuje provést adekvátní sémantickou analýzu lexémů a následné formulování patřičných významových definicí, proto k nim v dalším textu nebudeme přistupovat. Svou úlohu také sehrává fakt, že slovník je překladem již hotového textu. Jeho rozsah a struktura již byly dány originálem, český překladatel „pouze“ měnil jazykový kód; výběr hesel vycházel z předlohy, nikoliv z konkrétní jazykové (lexikální) situace. Pokud bychom zamýšleli vypracovat obraz české lékařské terminologie daného období, je zvolená památka – slovník – pramenem málo vhodným. Odborné názvosloví je fundamentálním elementem odborného stylu, jímž jsou psány jiné texty, než je slovník. Za jediný adekvátní pramen pro výzkum terminologické lékařské slovní zásoby proto považujeme souvislé lékařské texty.

Materiálovou bázi, s níž pracujeme, jsme získali excerpce slov a slovních spojení týkajících se lékařství. Tuto slovní zásobu můžeme rozčlenit do několika sémantických okruhů:

a) Část získaného materiálu se týká lékařství obecně, např. označuje toho, kdo léčil (*lékař na voči* – *ophthalmicus* SlovRešČes Ss3b), kde léčil (v jakých speciálně k léčení určených prostorách – *nemocnice, kde nemocní přebývají* SlovRešČes U2a) a jakých užíval prostředků (*lékařství v trancích a praších* – *pharmaceutice* SlovRešČes P2a) či postupů (*klysterovanie* SlovRešČes M2b). Některé doklady svědčí i o rozvíjející se specializaci lékařské vědy: *ran hojení* – *chirurgia* SlovRešČes Dd4b; *rozřezávání a vyhledávání těla člověčího na žilách i oudech vnitřních* – *anatomia, dissectio* SlovRešČes Ee2b.

b) Velké množství excerpovaných lexémů pojmenovává místo na lidském těle, kde lékař aplikoval léčebné metody, a to místo vnější (*voční víčko* SlovRešČes Ss3b) či vnitřní (*požeradlo* SlovRešLatN Vvvv3a). S tímto sémantickým okruhem souvisí i názvy funkcí a stavů ap. lidského těla (*dychání* SlovRešČesN Bbb3a) či jeho produktů (*žluč* SlovRešLatN Vvvv3a).

c) Stejně rozsáhlou skupinu tvoří názvy nemocí a jejich příznaků (*žloutnice* SlovRešČesN Ccc3b). Zásahům lékaře byly podrobeny nejen nemoci, ale též estetické nedostatky (*podpaždní smrad, prk* SlovRešLatN Xxx3a).

d) Poslední skupinu tvoří pojmenování člověka trpícího nemocí či jiným nedostatkem

(*chromý, šmatlavý* SlovRešČesN Bbb4b). Patří sem i výrazy označující tělesné anomálie a nedostatky, neboť středověcí lékaři se někdy pokoušeli léčit i nedostatky zjevně neléčitelné (*bezvoký* SlovRešČes Ss3b). Tato skupina slov je zajímavá také tím, že adjektiva a substantiva tohoto významového okruhu, která pojmenovávají většinou negativně vnímaný jev na druhé osobě, dala v pozdější době vzniknout dalším osobním jménům (příjmením). Jsou to výrazy jako *šilhán* SlovRešLatN Vvvv4a; *pyskač* SlovRešLatN Vvvv4a; *vidourek* (*kdo malé oči má*) SlovRešČesN Bbb4b; *šmatlak* SlovRešČesN Bbb4b; *hloušek* SlovRešLatN Vvvv4a; *bezroučka* SlovRešLatN Vvvv4a; *zoubek* SlovRešLatN Vvvv4a ad. Doložen je zde i jev opačný, kdy osobní jméno rozšiřuje svou funkční působnost. Rešelův slovník zachycuje jméno již tehdy věhlasného husitského vůdce Jana Žižky. Za latinské *luscus* uvádí výrazy *jednovoký a žižka* (s malým ž, SlovRešLatN Vvvv4a).

Z hlediska lexikální formy excerpce obsahuje lexikální jednotky jednočlenné ve stř. nemotivované (*hlava* SlovRešČesN Bbb3a), jednočlenné motivované (*běhavka* SlovRešČesN Ccc3b), lexikální jednotky viceslovné (ustálená slovní spojení: *kuří řít* SlovRešLatN Xxx3a) a slovní spojení volná nemající charakter lexikální jednotky (*zavředování okolo nehtův* SlovRešČesN Ccc3b).

Problematické je stanovení rozdílu mezi posledními dvěma jazykovými útvary, tj. viceslovnou lexikální jednotkou a volným slovním spojením. Je-li i v dnešní češtině hranice mezi volnými spojeními a vícečlennou lexikální jednotkou chápána jako plynulá⁵, mnohem nejasnější byla v češtině středověké, v době, kdy vznikala společenská potřeba pojmenování s přesně určenou funkcí a jazyk na ni reagoval. Autoři koncepce Staročeského slovníku řadí problém slovních spojení mezi lexikograficky „sporné případy“⁶. Pro hodnocení slovního spojení jako ustáleného stanovili tato kritéria: kritérium významové hovoří o tom, že význam ustáleného spojení slov se nerovná součtu významů jeho členů. Důležité přitom je, že význam sousloví je přesně definovatelný až po začlenění této jednotky do subsystému jiných viceslovných lexikálních jednotek (obdobně formovaných, s tímž dominujícím členem ap.). Kupř. spojení *zimnice všední, zimnice každého dne* (SlovRešČes Yy2a) je nutno považovat za vícečlenné pojmenování označující maximálně přesně určité onemocnění (resp. projev onemocnění) také proto, že jsou doložena i spojení *druhého dne zimnice* (SlovRešČes Yy2a) a *třetího dne zimnice* (SlovRešČes Yy2a). Fakt,

⁵ viz Machač, J.: K lexikologické problematice slovních spojení. SaS 28, 1967, s. 139.

⁶ Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk, Praha 1968, s. 32-33.

že formální uspořádání vícečlenné lexikální jednotky není jednotné (zimnice všední x zimnice každého dne), není na překážku toho, abychom tato spojení hodnotili jako ustálená, neboť i vícečlenné lexikální jednotky mohou, stejně jako jednočlenné lexémy, tvořit synonymní řady. Podle syntaktického kritéria není možno jinak než pleonasticky rozvíjet složky víceslovného lexému (*hrdelní vřed v hrdle* SlovRešČesN Ccc3a). Víceslovný lexém má zpravidla jednoslovná synonyma či jednoslovné výrazy souřadné (*francouzy, franská nemoc* SlovRešČesN Ccc3a), rovněž jinojazyčný ekvivalent bývá jednoslovný (*tučné střevo – omasum* SlovRešČes Kk4b). Obsahuje-li ustálené spojení kvalitativní adjektivum, nelze jej bezpříznakově stupňovat. S postupem syntetizujícího vývoje se dá ve staré češtině předpokládat víceslovný lexém na tom místě, kde je v nové češtině lexém jednoslovný (*nemoc padůcí* SlovRešČes U2a, nč. *padoucnice*). Důležité je i hledisko frekvence, kdy víceslovný lexém je doložen četněji než volné slovní spojení; pro terminologická sousloví platí, že jsou doložena téměř výhradně v odborných textech.

Vícečlenná lexikální jednotka je v odborných textech (i v Rešelově slovníku) velmi často se vyskytující lexikální formou. I v nové češtině je nejvíce vícečlenných lexémů (kromě frazeologie a idiomatiky) právě v terminologii⁷. Tato slovní spojení jazykově ztvárňují rozšiřující se poznání o realitě již známé a jazykovým znakem opatřené. Snadno se vytvářejí a nejčastěji bývají popisná, motivačně průhledná (*prsní bradavice* SlovRešLatN Vvvv3b). Méně časté jsou vícečlenné lexémy metaforické: *pekelní oheň* SlovRešLatN Xxx2b; *oční jablko* SlovRešLatN Vvvv3b. Vícečlenná lexikální jednotka vyhovuje rovněž požadavku systematickosti názvoslovné, neboť takto vzniklá sousloví jsou začleňována do vztahů dalších sousloví s týmž dominujícím členem aj. Funkčnost víceslovných terminologických jednotek je ostatně prověřena časem – jsou základem moderních terminologických soustav.

Stranou našeho dalšího zkoumání zůstává materiál, který nesplňuje kritéria stanovená pro vícečlennou lexikální jednotku. Jsou to právě volná spojení slov⁸. Jedná se především o opisy významu, parafráze⁹, které se v Rešelově slovníku často vyskytují za heslovým slovem (nebo prvním ekvivalentem) a opisují jeho význam pomocí výkladu syntaktickou strukturou (*zevnitřní částka tlustosti nohy až do kolena = stehno* SlovRešČes U4a; *noční škřítek neb můra = když se někomu ve spaní zdá, jako by ho někdo dával*

SlovRešČesN Ccc3a atd.).

Důsledně se dosud vyhýbáme tomu, abychom označili získaný jazykový materiál jako terminologický, protože jím zdaleka není. Je to pouze soubor slov týkajících se dané oblasti; kromě jednotek terminologických (termínů) různého stupně terminologizace obsahuje výrazy z běžné slovní zásoby, tedy z lexikálního centra. Podstatnou část tvoří materiál, jenž je tvořen syntagmaty a zůstává na bázi volných slovních spojení. Taková vícevrstevnost odborné slovní zásoby je ostatně funkční i v nové češtině¹⁰.

Lze předpokládat, že Rešelův (či Dasypodiův, hovoříme-li o makrostruktuře slovníku) slovník byl určen studentstvu bez užší specializace. Slovní zásoba, již obsahuje, by tedy měla zahrnovat především lexikální jednotky z centra českého lexika, nikoliv z periferního subsystému (terminologického, neologického, expresivního atd.), neboť dílo bylo určeno uživatelům odborně nevyhraněným. Obecným znakem středověkých a raně novověkých lékařských textů je jejich poměrně velká laicizace¹¹, což je dáno jistě i tím, že lékařství neprovozovaly pouze osoby k tomu zvlášť určené, mající obsáhlejší znalosti získané studiem ap., ale i osoby zabývající se v první řadě jinou činností než léčením (bradýři, lazebníci atd.). Léčili na základě tradice, která opravňovala některé profesní či sociální skupiny poskytovat lékařskou pomoc¹². Výrazným rysem odlišujícím starší a novou lékařskou (nejen lékařskou) terminologii je například staročeská (historická) polysémie, tedy vztah mezi totožnou formou a různou označovanou skutečností, která je v dnešním odborném názvosloví přípustná jen v těch případech, kdy je polysémní termín obsažen ve dvou (či více) různých terminologických soustavách. Na druhé straně - ve staročestíně existovala rovněž rozvinutá synonymie, která je dnes možná jen v různých rovinách odborného stylu (styl vědecký, didaktický, odborně-populární ap.)¹³. O různých úrovních odborného stylu nelze v těchto jeho česky psaných počátcích vůbec hovořit.

Bylo již řečeno výše, že slovník není vhodný zdroj pro studium termínů. Můžeme však usuzovat, že termínů nalezneme více v oblastech, kde se předpokládá vyšší míra intelektuálního zpracování poznávaného jevu. Termínem budou spíše označovány orgány vnitřku těla, jehož studium vyžaduje zvláštní podmínky a patřičné znalostní předpoklady, než lexémy označující vnější části těla, jejichž pozorování je obecně přístupné. Např.

⁷ sr. Manuál lexikografie, o.c. v pozn. 7, s. 43 (J. Filípec).

¹¹ Michálek, E.: Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy, Praha 1970, s. 56.

¹² Viz též Macek, J.: Jagellonský věk v českých zemích 3 (Města), Praha 1998, s. 149n.

¹³ Kromě případů úplné synonymie česko-cizojazyčných protějšků (příslovce - adverbium).

⁷ Manuál lexikografie, Praha 1995, s. 111 (F. Čermák).

⁸ viz též Němec, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby, Praha 1968, s. 36n.

⁹ Němec, I., o.c. v pozn. 8, s. 39.

zatímco stč. *hlava, rámě, hnát, bedra* atd. patří nikoliv na terminologickou periferii, ale přímo do centra českého lexika, výrazy jako *žila kloubní, chrustačka, přikryvadlo průdušné trubice* lze považovat za lexikální jednotky všeobecně neužívané a předběžné je můžeme označit jako termíny. Další termíny se budou vázat k označení nemocí, zvláště nemocí závažnějších a takových, s nimiž se středověký člověk nesetkával každodenně: *zacpání plic, žába v hrdle, žloutenice, sv. Antonína oheň* ap.

K vymezení lexikální jednotky terminologické je zapotřebí stanovit kritéria hodnocení takových jednotek, což je další ze specifických problémů historické lexikologie. Koncepce Staročeského slovníku¹⁴ hovoří o těchto podmínkách: primární je kritérium významové. Terminologická jednotka se musí lišit od jednotky neterminologické, a to významovou specializací, která termín řadí k názvosloví daného oboru. Připomínáme, že nezřídka lexikální jednotka se složitější strukturací obsahu významu je v systému zcela osamocena a není vázána synonymními vztahy k jednotkám z jiného subsystému (např. běžné slovní zásoby); i v těchto případech ji považujeme za jednotku terminologickou. Důležité je dále kritérium kontextové: terminologická jednotka je vázána buď jen na texty daného oboru, nebo se alespoň ocitá v kontextu konfrontujícím ji s pojmoslovně souvztažnými jednotkami tohoto oboru. Slovtvorné kritérium hovoří o tom, že jednotka odvozená od termínu je opět termínem. Někdy se termín vyznačuje odlišnou vazbou (kritérium syntaktické). Jako termín označujeme výrazy monosémní i polysémní, jejichž alespoň jeden význam je terminologický, z hlediska formy výrazy jednočlenné i ustálená slovní spojení.

Některé jednotky nejsou přímo na terminologické periferii lexikálního systému, ale vykazují znaky, které nejsou vlastní běžné slovní zásobě. Jsou přechodné, mohou se časem stát termíny, ale také mohou ztratit svůj terminologický nádech, ocitnout se v nepřiznakové části českého lexika a ve své terminologické pozici být nahrazeny jiným výrazem. Mohou se také začlenit do jiné periferní součásti lexikálního systému, např. do subsystému vlastních jmen (viz např. názvy tělesných anomálií). Od běžné slovní zásoby se tyto lexémy nebo lexikální spojení liší především svou komunikační funkcí. Zastávají obdobnou funkci, jakou zastává termín, tj. pojmenovávají maximálně jednoznačně daný jev.

Množství excerpovaných výrazů je součástí centra českého lexika, patří do běžné slovní zásoby. Bylo již řečeno, že do běžné slovní zásoby patří pojmenování týkající se především vnějšku lidského těla a životně důležitých orgánů (*ruka, srdce, stehno* ap.). Také

názvy označující tělesné tekutiny, produkty lidského těla a názvy spojené s tělesnými a psychickými stavy či procesy jsou lexémy z centrální vrstvy českého lexika (*pot, krev, rozum*). Rovněž názvosloví obecně označující zdravotní nedostatečnost (*nemoc, otok, bolest* ap.) a lexikální jednotky týkající se lékařství obecně patří do této skupiny výrazů (*nemocnice, apatýka, ran hojení, masť na rány* ap.).

Na závěr lze shrnout, že pro výzkum dobové terminologické soustavy je Rešelův slovník pramenem doplňkovým, který nemůže zastoupit souvislý odborný text, neboť neumožňuje provést komplexní sémantickou analýzu lexikální jednotky ani stanovit její místo na ose centrum – periferie v systému slovní zásoby. Pro výzkum slovní zásoby období konce středověku a počátku novověku je však Rešelův slovník pramenem zcela nezastupitelným, přesto však téměř 500 let čekajícím na soustředěný zájem odborníků.

¹⁴ Staročeský slovník, o.c. v pozn. 6, s. 34-35.

Staročeské složeniny s předním komponentem *prvo-*

Zlataše Braunštejnová (ÚJČ AV ČR Praha)

0. Slohotvorný způsob kompozice patří k oblíbeným prostředkům tvoření nových slov od dob nejstarších až dodnes. Jeho podstatou je skládání zpravidla dvou slov, která se k sobě pojí jako nezávislé lexikální jednotky nebo i jako členy syntaktické dvojice. Z mnoha staročeských kompozit jsme vybrali za účelem jejich podrobnější analýzy pouze ty složeniny, jejichž předním členem je komponent *prvo-*. Uvedený lexikální materiál jsme podrobili analýze z hlediska formálního tvoření, ale i z hlediska sémantického. V příspěvku se zmiňujeme i o typu písemných památek, ve kterých se kompozita nacházejí, a o jejich specifické lexikografické hodnotě. Celá skupina těchto složenin je lexikograficky zpracována ve 24. sešitě Staročeského slovníku¹ (dále jen StČS).

1. Společné rysy excerpovaných kompozit jsou dány především shodným tvořením a shodným předním členem, tvořeným číslovkou řadovou *prvý*, která je ve staré češtině (a rovněž ve StČS) z hlediska své morfologické funkce hodnocena jako adjektivum. Koncovka *-ý* staročeského adjektiva *prvý* je v kompozitech nahrazena konektem *-o-*, jak je to běžné u koordinačních kompozit slučovacích. Podle některých starších autorů (Gebauer, Vážný²) je možné hodnotit první komponent těchto složenin jako jmenný tvar doplněný konektem *-o-*, který byl typickým konektem předních členů o-kmenových (ať už maskulin nebo neuter).

Staročeské adjektivum *prvý* mohlo vyjadřovat buď určení místní a hodnotící, nebo určení časového pořadí v mnoha významech. U většiny kompozit tvořených tímto adjektivem převažuje význam časový, často kombinovaný s významem hodnotícím.

2. Z hlediska slovnědruhového nese dvoučlenná struktura kompozit morfologickou charakteristiku podle zadního členu, kterým je převážně substantivum: *prvobrada*, *prvočin*, *prvojmě*, *prvohonec*, *prvoosnova*, *prvopočátek*..., přičemž mezi jednotlivými členy těchto složenin je souřadný vztah. Adjektivní kompozita nejsou příliš četná: *prvonemocný*,

¹ Staročeský slovník, sešit 24, Academia, Praha 2000.

² Sr. Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/I., Praha 1960, s. 273; Vážný, V.: Historická mluvnice česká II/I., Praha 1964, s. 154.

prvozralý. Některé slohotvorné typy složenin měly už ve staré češtině četnější výskyt, např. substantiva zakončená sufixem *-ce* pro označení osobního činitele děje (*prvoródcě*), popř. sufixem *-tel* (*prvodržitel*) apod. U adjektivních kompozit je výrazný sufix *-ný* (*prvorozžený*, *prvostvořený*), méně častý je sufix *-lý* (*prvorodilý*). Početná substantiva a adjektiva mají zadní člen deverbální, např. substantivum *prvodržě*, pro označení vladaře, je slohotvorně utvořeno od *prvý* a *držeti*; *prvoklat*, tj. předstupeň církevní klatby, se vztahuje k slovesu *kléti*, *prvorodiny* a *prvorodkyni* se vztahuje ke slovesu *roditi*, *prvospi* ke slovesu *spáti*; *prvovstanec*, *prvovstánek* a *prvovstanie* se vztahují ke slovesu *vstáti*. Tyto složeniny představují nejčetnější a nejdynamičtější typ substantivních kompozit, což je dáno možnostmi jejich sémantického doplnění. Zřetelně zde vystupuje zejména slovní čeleď okruhu zrození.

Od substantivních i adjektivních kompozit může být dále odvozeno i další substantivum, popř. adjektivum. Např. substantivum *prvožitky* je odvozeno od *prvý* a *žito*; adjektivum *prvověčný* má svůj původ v substantivu *věk*. *Prvorozenec* a *prvorozenina* jsou odvozeny od substantiva *prvorozný*, *prvorodilost* je derivováno od adjektiva *prvorodilý*.

3. Společným rysem kompozit s předním členem *prvo-* je mj. jejich původ. Často vznikaly jako kalky, tj. jako přejímky z cizích jazyků, kdy byl většinou doslovně přeložen každý komponent složeniny. Ve StČS často najdeme jen jeden doklad užití kalku v některém ze středověkých slovníků, avšak v nové češtině se tyto přejímky většinou nedochovaly. Nejčastějším zdrojem středověkých novotvarů byla latina: *prvodržě*, tj. vladař, velmož, přední držitel moci, je ekvivalentem latinského *princeps*, jak dokládá latinsko-český slovník ostříhomský z poloviny 15. století. Z téhož slovníku je doložen kalk *prvočin*, tj. první výtvar, pradílo, který však má svůj původ v řečtině, přes kterou teprve přešel do latiny v podobě *protoplasma* a nakonec byl přeložen do staré češtiny. Ojedinele lze uvažovat o přejímce z latiny do staroslověnštiny a teprve potom do staré češtiny, jako např. u adjektiva *prvo(s)tvořený*.

4. Některé kalky našly své místo v jazykovém systému již v dobách nejstarších a alespoň některé z nich se dochovaly i do současného jazyka. Týká se to zejména výrazné, četně doložené skupiny kompozit ze sémantického okruhu zrození. Tyto přejímky bývají ekvivalentem latinského *primogenitus* (*prvoródcě*, *prvorodec*, *prvorodicě*, *prvorodičstvie*, *prvorodilost*, *prvorodilý*, *prvorodně*, *prvorodní*, *prvorodstvie*, *prvorozenec*, *prvorozenie*, *prvorozenost*...). Zaměříme-li se na typ písemných památek, ve kterých se tato substantiva a ojedinele i adjektiva vyskytují, zjistíme, že se jedná převážně o památky biblické, a to od nejstarších žaltářů, přes biblické překlady až po výklady kazatelů doby husitské. Odkazují

na konkrétní biblická místa a svědčí o mimořádném postavení prvorozených ve starověku, ať už z hlediska sociálního, nebo náboženského. Prvorozenství se vztahuje k lidským jedincům v dokladech typu: *zbil [Bůh] vše prvorozence v zemi egyptské*, jak dokládá např. žaltář Poděbradský z konce 14. století (ŽaltPod 77,91)³. První dítě v rodině bývalo zasvěceno Bohu, i když už v biblických textech jsou lidské oběti odmítány, místo nich se hovoří např. o oběti prvotiny, prvních plodů země, určených k oběti. Staročeským ekvivalentem pro prvotiny byl i málo doložený výraz *prvožitky: dávaj chválu bohu a neumenšij prvožitkáv tvú rukú* BibLitTřeb L2, Sir 35,10. Oběť za prvorozeného syna mohla mít různou podobu: *mléko a prvorozené jehňátka [obětoval ďábel]* ComestC 12b. Pokud se jednalo o oběti zvířecí, byli Hospodinu obětováni prvorození samci z domácích zvířat, jak se můžeme dočíst v bibli Olomoucké: *z prvorozeného tvého, což se urodí z skota i z ovec tvých, cožkoli jest plodu samcového, přisvětiš hospodinu* BibOI Dt 15,19. Výraz *prvorozenec* může být i ekvivalentem pro postavu Krista, tj. toho, kdo je hodnocen jako „vyvolenec boží“ mající výsady božího prvorozenství: *[Kristus] jest... prvorozený všeho stvoření, nebo v něm stvořeno jest všecko* EvOI 165b (R 8,29). Některé doklady již svědčí o vlastnictví, náležejícím prvorozeným: *[Ezau] jest dal svůj prvorození statek za chléb* HusPostH 112a.

Je příznačné, že kompozita z výše uvedené sémantické čeledi byla již ve středověkých písemných památkách součástí ustáleného slovního spojení. StčS zaznamenává čtyři frazeologické jednotky tohoto typu, z toho tři ve spojení s adjektivem *prvorozený*: *prvorozené právo, prvorozené věci, prvorozený hřích* a frazém *právo prvorození*. Prvorozenecké právo, tzv. primogenitura, potvrzovalo mimořádné postavení otce jako obětníka a prostředníka mezi Bohem a ostatními členy rodiny, ale i prvorozeného syna, který zaujímal otcovo místo po jeho smrti⁴. V případech dědictví se v dobách biblických mohlo jednat o podstatná zvýhodnění prvorozených synů, kteří dostávali dvojnásobek majetku ve srovnání s ostatními bratry, jak dokládá např. bible Pražská z 2. poloviny 15. století: *dá [prvorozenému otce] všeho statku dva díely...a nanť slušie prvorozené právo* BibIPraž Dt 21,17. Frazém *prvorozené věci* označoval prvotiny, první hospodářské produkty, mající výjimečné postavení a určené k oběti, např.: *prvorozené věci, kteréž se rodie v dobytku a v ovcích, cožkoli jest pohlavie samcového, posvětiš pánu bohu tvému*.

³ Památky citujeme podle: Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk, Praha 1968.

⁴ Blíže k výkladu hesel *prvotiny, prvorození, prvorozenství, prvorozený* sr. např. Novotný, A.: Biblický slovník I., Praha 1956, s. 732; Slovník biblické teologie, Velehrad - Řím, 1991, s. 390-391.

Nebudeš dělati prvorozenými voly ani střecci prvorozených ovcí BibIPraž Dt 15,19. Obětována však nemohla být zvířata chromá, slepá nebo nemocná a lid je snědl „v branách svých“, ať byla čistá nebo nečistá. Pojem *prvorozený hřích* se týkal prvotního (dědičného) hříchu, zděděného lidmi po Adamově a Evině porušení Hospodinova zákazu nejíst ovoce ze stromu vědění dobrého a zlého. Je doložen např. ve sbírce Ctibora Tovačovského z Cimburka Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich, která pochází z 2. poloviny 15. století: *duše dítěte...jiného hříchu nemá než prvorozený, kterýž nám skrze Adama přišel* TuvHád 94b.

5. Je zřejmé, že nejstaršími dochovanými texty, ve kterých kompozita této slovní čeledi nacházíme, jsou památky biblické (většina slovníkových hesel tohoto typu je proto doplněna terminologickou zkratkou *bibl.*). Vznikaly v církevním prostředí v rámci překladů latinských textů. V době husitské, kdy kazatelé znovu a znovu připomínali biblické texty a zprostředkovávali je širokým vrstvám posluchačů, dochází k vytváření nových slov této slovní čeledi. StčS dokládá citáty z Husa, Jakoubka, Chelčického, Rokycany, Ctibora Tovačovského. Ve svých textech zdůrazňují výše uvedené povinnosti, jako např. Chelčický v Postile: *má obětován býti bohu pacholík prvorozený rodu mužského* ChelčPost 21b, ale potvrzují i některá práva: *prvorození synové... kněžský oufad měli* AktaBratr 2,104b. V textu Husovy Postily najdeme novotvar *prvorození* pro označení prvorozence, popř. prvorozeného mláděte: *věci bohu obětované slovú svaté, a tak v Starém zákoně každé prvorození slulo bohu svaté* HusPostH 151b. Podobně Jakoubek ze Stříbra ojedinele užívá výraz *prvorození* pro prvotiny, první plodiny země obětované Hospodinu. O právu prvorozeného se můžeme dočíst i v textech administrativní povahy, např. v Knihách pühonných a nálezových: *kněz Jan Kropáč...přenesl své prvorozenství na Jindřicha Kropáče, bratra svého* Půh 5,524, 1493, což mj. dokládá i možnost přenesení prvorozeneckého práva. Výrazy *prvorození* nebo *prvorození* jsou doloženy pouze ve středověké odborné literatuře, kde jsou užity jako pojmenování pro prvorození, tj. ženu, která poprvé rodi nebo porodila. StčS uvádí ojedinele doklady z rukopisných lékařských sborníků sestavených neznámým františkánem v polovině 15. století: *směš [atrament] s mlékem ženským prvorození, jenž má pacholika* LékFrantA 49b. Za několik staletí jazykového vývoje se ustálil pojem *prvorození*, který se v lékařské terminologii používá i dnes.

Z celé velké čeledi označující zrození se do současného jazyka vedle tohoto pojmu dochovalo v takřka nezměněné podobě poměrně široké spektrum výrazů: *prvorozenec, prvorozeně, prvorozený, prvorozenský*, včetně pojmu *prvorozenecké právo, prvorozenectví* ve smyslu primogenitury, ojedinele *prvorozenost, prvorození* pro označení prarodičů, tj.

Adama a Evy.⁵ Po celá staletí si tato kompozita podržela svou formální podobu i sémantický význam.

6. Jak jsem se zmínila výše, většina z kompozit s předním členem *prvo-* byla málo doložená a dříve či později zanikla. Často se jednalo o přejímky užitě pouze překladatelem. Někdy však ani množství doložených dokladů, ani potřeba vytvoření jednoslovného výrazu pro označení určité reality nemůže být dostatečným argumentem pro zachování či zánik určitého výrazu. Např. substantivum *prvospi* užívané jako maskulinum v plurálu, nebo jako neutrum ve tvaru *prvospie* bylo ve srovnání s ostatními zaniklými kompozity poměrně dostatečně doložené. Podíl na jeho zániku zřejmě měla jednak významová dvojznačnost, jednak netypická morfologická koncovka. V prvním významu toto substantivum označovalo první část noci, tj. dobu prvního spánku do půlnoci, nebo metonymicky první dobu nočního bdění, což je ve StČS doloženo několika citáty ze středověkých slovníků, ale i z Pasionálu muzejního nebo z díla Jana Rokycany: *když lidé zesnú u prvospie* RokJanK 226a. Druhý význam daného výrazu naopak označuje dobu kuropění, časné ráno, jak vyplývá z citátu z evangeliáře Olomouckého: *nevíte, kdy pán domový přide: večer li...anebo v prvospiech čili ráno* EvOl 303b. Při porovnání biblických variant stejného místa (Mc 13,35) můžeme usuzovat, že latinská předloha *galli cantu* činila překladatelům značné problémy. V evangeliáři Vídeňském najdeme výraz *v kury*, v BiblOl *na úsvitě*, v BiblLit *v kuropěnie* a v BiblPraž je použit opis *když kuň pěji*. Podobné varianty se objevují i u dalších dokladů. Postupem vývoje první význam substantiva *prvospie* zanikl zcela, aniž bychom měli jinou možnost vyjádření dané reality. Druhý význam se vyvinul ve prospěch doslovného překladu z latiny *kuropění*.

Zcela opačným příkladem vývojového postupu může být substantivum *prvopočátek*, které se vedle slovní čeledi označující zrození dochovalo z celé skupiny kompozit s předním komponentem *prvo-* jako jediné. Překvapivé je, že StČS uvádí pouze dva doklady, a to z díla Jana Rokycany: *na prvopočátku [byli Čechové] velmi pilní slova božího a jeho [Kristovy] svatě krve, ale již ustávají nad ním* RokJanB 38b. Můžeme se tedy domnívat, že použil výraz *prvopočátek* ve svých textech jako první ve významu úplný počátek, nejprvnější doba, v podstatě ve stejném významu, jak ho užíváme dodnes. Slovník spisovného jazyka českého⁶ dokládá kromě základního významu *úplný počátek* i význam *vychodiško, základ*, ale navíc i derivované adjektivum *prvopočáteční*.

⁵ Sr. Slovník spisovného jazyka českého II., Praha 1964, s. 989-991.

⁶ Tamtéž.

V průběhu vývoje jazykového systému českého jazyka přibyla mnohá další kompozita, která byla vytvořena stejným způsobem, tj. souřadným spojením předního členu *prvo-* se substantivem, popř. adjektivem pro velice praktické označení prvního výskytu určité substance či prvního děje, ať už z hlediska časového či hodnotičiho. I když je zřejmé, že nemůžeme srovnávat význam tohoto slovtvorného typu v době středověku a nyní, má své nezastupitelné místo i v současném jazyce.⁷

Literatura

Bozděchová, I.: Tvoření slov skládáním. Praha 1994

Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině 1. Praha 1962

Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého III. Praha 1960

Havránek, B.: Vývoj českého spisovného jazyka. Praha 1979

Mluvnice češtiny I. Praha 1987

Němec, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968

Novotný, A.: Biblický slovník I. Praha 1956

Příruční mluvnice češtiny. Brno 1995

Rusinová, Z.: Tvoření slov v současné češtině. Brno 1978

Slovník biblické teologie. Velehrad - Řím 1991

Slovník spisovného jazyka českého II. Praha 1964 (Zkr. SSJČ)

Staročeský slovník. Praha od r. 1968

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968

Šlosar, D.: Česká kompozita diachronně. Brno 1999

Vážný, V.: Historická mluvnice česká II. Praha 1964

⁷ Tento příspěvek vznikl v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR č. 405/99/0540 „Elektronizace postupů diachronní lexikografie (na materiálu Staročeského slovníku)“.

Několik poznámek k vývoji slovesa předsevzít si

aneb

O jednom málo produktivním typu kompozice ve staré češtině

Miloslava Vajdlová (ÚJČ AV ČR Praha)

Ve staré i nové češtině existuje celá řada slovtvorných i významových typů kompozit. Kompozici vznikají převážně substantiva a adjektiva, složených adverbii a verb je nepoměrně méně.¹ Složená slovesa v nové češtině vznikají buď jako vlastní složeniny (*blahořečit, dobrořečit*),² nebo juxta pozici ze spojení sloveso + adverbium (*spolupracovat, znovunastudovat*). Oproti stavu popsanému v novočeských příručkách máme ve staré češtině doložen ještě další typ složených sloves – verbální kompozita vzniklá juxta pozicí na základě valence slovesa z původně samostatného spojení předložkové vazby a slovesa.³ Obdobně jako je tomu u dalších případů slovesné kompozice, jedná se o typ řídkce užívaný, málo doložený a velmi málo produktivní. Reprezentován je pouze několika slovesy vzniklými spřežením vazby *před se* s patřičným slovesem (*předsěbráti, předsěvzieti, předsějíti*), přičemž do současnosti se z těchto verb jako aktivně užívané dochovalo pouze sloveso *předsěvzieti*, dnes *předsevzít si*. Zaznamenaná kompozita jsou kompozita mutační s fundujícím posledním členem. Vyskytují se převážně v památkách listinného charakteru a v textech právní povahy. Sledovaný typ sloves je periferní jak v rámci slovtvorby, tak v rámci slovesného subsystému.

Vznik juxta ponovaného kompozita většinou není jednorázovým aktem. U sledovaného typu spráhování si můžeme tento postupně probíhající proces vedoucí ke vzniku nové lexikální jednotky nejlépe ukázat na vývoji dobře doložené staročeské vidové dvojice *předsěvzieti, předsěbráti*. Slovesa *bráti* a *vzieti* se ve staročeských textech vyskytují

v celé řadě významů s množstvím nejrůznějších gramatických i sémantických doplnění, přičemž některá spojení mají charakter frazémů. Jednou z frekventovaných vazeb frazeologického charakteru je vazba *vzieti/bráti co před se*. Předložka *před* je tu užitá ve svém prvotním významu prostorového určení (Kopečný, 1973, s. 170n.) a vyjadřuje jako cíl děje prostor v těsné blízkosti něčeho nebo někoho čelně obráceného k činiteli děje (*Staročeský slovník*, s. v. *před*). Zájmeno *se* je v akuzativu a označuje osobu totožnou se subjektem, k níž směřuje děj vyjádřený slovesem cíleného pohybu. Funguje zde jako plnovýznamová, samostatná lexikální jednotka. Další nezbytnou součástí celého spojení je neosobový objekt v akuzativu zasažený cíleným dějem a reprezentovaný zájmenem *co*. Celé předložkové spojení má charakter obligatorní valence a podílí se na konstituování významu příslušného slovesa, přičemž jeho umístění ve větě vzhledem ke slovesu není primárně nijak pevně vymezeno.

V průběhu 15. století dochází ke změnám v slovosledném postavení i významovém hodnocení předložkové vazby *před se*. Ve starším stadiu je předložkové doplnění slovesa chápáno a pocítováno jako syntakticky i sémanticky nutné, leč formálně volné, o čemž svědčí postponování vazby za sloveso: *proto, milý pane, vezmúce před se cesty počestné, konajěž* ARCHČ 2,418 (1447),⁴ vložení dalšího větného členu či tvaru pomocného slovesa mezi vazbu a plnovýznamové sloveso: *po těch řečech vzaly sestry před se mezi sebou, co by činiti měly* TOVHÁD 36b; *vzal jest [Ludvík] před se konečně, aby do Bononie jel, aby tu krásnú paní viděl* HYNROZPR 121b, stejně jako tvoření záporu: *já vás za to prosím, abyšte vy nic takového před se nebrali, což by mělo býti k zrušení...přiměřie* ARCHČ 4,89 (1477). Později se syntaktické vazby předložkové konstrukce přehodnocují a celé spojení se stává těsnějším a formálně ustálenějším. Doloženy jsou různé formy zápisu: *před se vzieti/bráti, předsě vzieti/bráti i předsěvzieti, předsěbráti*. Nejpočetnější jsou v této fázi doklady, u nichž je spojení *před se* nebo *předsě* psáno vzhledem ke slovesu zvlášť a stojí před ním: *nemohúce pro naše pilné věci, které jsme nyní před se vzali, vás tak opatrovatí* LISTÁRROŽMB 2,31 (1439); *aby ta věc předse vzata byla s vaší...radú, což by slúžilo k dobrému* JKMTi ARCHČ 6,170 (1478). Grafická podoba zápisů není směrodatná a nelze ji přeceňovat, přesto do jisté míry dokládá jednotlivá vývojová stadia sledovaného spojení a naznačuje celkovou tendenci. Vývoj celého spojení směřuje od spojení

¹ Obecně k problematice kompozice Dokulil (1962), MČ 1 (1986), Šlosar (1999). Ke kompozici sloves MČ 1 a Šlosar. Dokulil a Příruční mluvnice češtiny (1995) o složených slovesech nepojednávají, Šmilauer (1971) existenci slovesné kompozice odmítá.

² Jedná se především o kalky z latiny a řečtiny, pouze některá slovesa vznikla analogicky.

³ Trávníček (1951) uvádí jako jeden z příkladů spřežek fundovaných současně jménem a slovesem verbum *předsevzít si*, synchronní materiál mu však již neumožňuje rekonstruovat celý diachronní slovtvorný typ.

⁴ Památky citujeme a doklady uvádíme ve shodě se zásadami Staročeského slovníku, viz *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (1968).

samostatného slovesa s předložkovou vazbou ke splnutí vazby se slovesem v jediný kompaktní tvar vyjádřený novou grafickou formou *předsévzieti, předsěbráti: věděti dáváme, že jsme předsevzali..., abychom letos zajecóm a ptákóm pohověli* ARCHČ 21,320 (1458-72). Ve chvíli, kdy je celá spřežka pocíťována jako jeden nedělitelný celek, jako nové samostatné slovo, pozbývají její jednotlivé komponenty svůj původní význam. To se projevuje mj. potenciálním doplněním slovesa novým, explicitně vyjádřeným objektem nahrazujícím dřívější plnovýznamové *sě: nejednú sem to sobě předsevzala..., s tímto něým úmysl mám toho pokusiti* HYNROZPR 115b. Kromě toho se od sloves začínají tvořit paradigmatické odvozeniny: *do skonání té pře o sv. víru...papežovým rozkázaním předsevzaté* ARCHČ 3,576 (1468); *tu my pak slyševše prosby a předsevzetie všie země* ARCHČ 5,483 (1497).

Souběžně se změnami formálně-syntaktickými probíhají i změny sémantické. Primární význam nesložených sloves ‚uchopit a přemístit něco nebo někoho, chopit se něčeho, nějak se něčeho zmocnit‘ se u kompozit modifikuje ve význam ‚něco [sepsaného] si vzít před sebe s cílem prozkoumat‘: *s nimi [sestrami Pravda] jse jest radila, sjžděla, mnoho písma předse brala* TOVHÁD 36a. Na konstituování významu ‚něco podniknout, pustit se do něčeho; ujmout se nějaké záležitosti k vyřízení‘ se podstatnou měrou podílí kompatibilita, tj. lexikální obsazení valenčního členu co objektem vyjadřujícím akci či postup: *ačkolí z pajchy...mnohé věci všetečně předse béfete, nebudete moci pro to změnití vuole mé* JAKZJEV 304b. U nově vznikajících významů se stále více prosazují prvky abstraktně pojatého děje: ‚něco [záležitost] posoudit, zvážit, vzít v úvahu; [společně] projednat, zvl. s rozhodnutím následného postupu‘: *také abychom společně předse vzali to, což by najužitečnějšího...býti mohlo* TOVAČA 3a. Abstraktní význam mentální činnosti ‚rozhodnout se pro nějakou činnost, pojmout úmysl (zvl. odhodlaný) uskutečnit něco v budoucnosti; předsevzít si, umínit si něco‘ se později stane základním a v podstatě jediným významem novočeského slovesa *předsevzít si*: *aby...všelící rozuměli, co my v těch věcech před se béfem..., a to také pro lepší činíme* ARCHČ 2,226 (1447); *jakož ste předsevzeli ku panu Lvovi jeti* ARCHČ 10,22 (1479).

Alespoň ve stručnosti připomeňme další vývoj sloves *předsévzieti, předsěbráti*. V průběhu 15. a 16. století grafická podoba, významy i chápání spojení *před se vzieti/bráti, předsévzieti, předsěbráti* nejsou ustálené. Dosud je zřejmý a živý význam jednotlivých komponentů celého spojení, v povědomí i užívání zůstává starší stav, souběžně se však stále více prosazují nová kompozita. Jungmann (1837) ještě uvádí jako

základní a první význam obou sloves konkrétní pohybovou charakteristiku ‚napřed, před sebe dáti, postavití, pověsiti‘, slovesa však již zpracovává jako samostatná. Na přelomu 19. a 20. století se nedokonavé *předsěbráti* stává archaismem a přestává se užívat.⁵ V době novočeské je sloveso *předsevzieti* doplněno reflexivním zájmenem ve 3. pádě, jež přiřazuje sledovaná slovesa k verbům myšlenkových aktivit, takže slovníky novočeské (PSJČ, 1944-1948, SSJČ, 1964) následně rozlišují nezvratné a zvratné sloveso. Nezvratné *předsevzieti* ve významu ‚něco podniknout, provést; pustit se do něčeho‘ zastarává,⁶ zvratné *předsevzítí si* s významem ‚pojmout úmysl, záměr, rozhodnout se pro něco, umínit si něco‘ je stylisticky neutrální a běžně se užívá.

V průběhu 15. a 16. století se na základě předložkového spojení *před se vzieti, před se bráti* postupně formují nové lexikální jednotky *předsévzieti, předsěbráti*. Bohatý staročeský dokladový materiál umožňuje sledovat vývoj frazeologických spojení a jejich postupnou přeměnu v nová, samostatná kompozita jako plynule probíhající proces. Mnohé doklady z přechodného období lze interpretovat buď ještě jako frazém, nebo již jako spřežku. Celkově však vývoj jednoznačně směřuje od spojení samostatného slovesa s předložkovou vazbou přes přechodná stadia ke splnutí vazby se slovesem v jediný kompaktní tvar. Ve chvíli, kdy je celé spojení pocíťováno jako nedělitelný celek, jako nové samostatné slovo, je potlačen původní význam jeho jednotlivých komponentů a nová lexikální jednotka získává nejen novou formu, ale též nové lexikální významy, tentokrát již jako celek.⁷

⁵ Naposledy je uvádí SSJČ (1964). Pf. *předsevzítí* ve významu ‚vykonati, provésti, podniknouti‘ je v administrativních a právních textech stejné doby hojně užíváno jako nepřilíš vhodný ekvivalent německého výrazu *vornehmen* (Naše řeč, 1923). Na rozdíl od autora podepsaného iniciálami F. R., jenž význam i užití slovesa považuje za germanismus, musíme po zhodnocení historického vývoje českého slovesa konstatovat, že daný význam českého slovesa nevychází pouze z německé předlohy, ale je v češtině kontinuálně doložen a užíván po několik století.

⁶ SSČ (1994) uvádí již jen zvratné *předsevzítí si*.

⁷ Tento článek vznikl za podpory grantového projektu GA ČR č. 405/99/0540.

Literatura

- Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině, 1. Praha 1962
- Jungmann, J.: Slovník česko-německý, I – V. Praha 1835 – 1839
- Kopečný, F.: Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena, 1. Praha 1973
- Mluvnice češtiny (zkr. MČ), 1. Praha 1986
- Němec, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968
- Předsevzítí (signováno F. R.). Naše řeč 7, 1923, s. 286
- Příruční mluvnice češtiny. Praha 1995
- Příruční slovník jazyka českého (zkr. PSJČ), I – VIII. Praha 1935 – 1957
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (zkr. SSČ), 2., opravené a doplněné vydání. Praha 1994
- Slovník spisovného jazyka českého (zkr. SSJČ), I – IV. Praha 1960 – 1971
- Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968
- Staročeský slovník, I – III. Praha 1968 – 1996, sešity 22 – 24, Praha 1998 – 2000
- Šmilauer, V.: Novočeské tvoření slov. Praha 1971
- Šlosar, D.: Česká kompozita diachronně. Brno 1999
- Trávníček, F.: Mluvnice spisovné češtiny, 1. Praha 1951

Poznámky ke vztahům mezi anoikonymy a apelativní slovní zásobou

Milan Harvalík (ÚJČ AV ČR Praha)

Zvláštnímu postavení vlastních jmen v jazyce a jejich rozdílu proti jménům obecným byla věnována pozornost už od nejstarších dob jak z hlediska filozofického, tak z pohledu lingvistického. K důležitým otázkám, jimiž je třeba se důkladně zabývat, patří i zkoumání hranic mezi apelativy a proprii a vztahů mezi nimi. Teoretické podchycení tohoto problému a snaha o jeho pokud možno co nejhlubší analýzu přitom nepředstavuje nějaké akademické úvahy či plané teoretizování, ale nezbytný fundament pro další bádání na poli filozofie jazyka, obecné lingvistiky i onomastiky. Jak uvádí I. Lutterer (1983, s. 86), „je zcela zjevné, že bez jasného rozlišování propriální a apelativní funkce jazykových znaků zůstávala by uzavřena cesta k poznání motivů pojmenování i jmených typů, a tím zároveň k pochopení pojmenovávacího aktu.“

O tom, že v současnosti nejde o problematiku nějak podceňovanou či zanedbávanou, svědčí mj. fakt, že hlavní téma 13. mezinárodního kongresu onomastických věd (Krakov, 21. - 25. 8. 1978) znělo „Nomina appellativa et nomina propria“ (Rymut, ed., 1981). Uvedená tematika je akcentována rovněž v řadě příspěvků otiskovaných v čísle Zpravodaje Místopisné komise ČSAV věnovaném krakovskému kongresu (Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 19, 1978, č. 3-4); v české onomastice souhrnně pojednává o vztahu apelativní a propriální sféry jazyka R. Šrámek (1999, zvl. s. 53-56), v souvislosti s problémem zápisu předložkových pomístních jmen se k vymezení hranice mezi apelativy a proprii v nedávné době vyjádřil J. Krško (1999a).

Blízkost apelativ a proprii a oboustranná prostupnost hranic mezi nimi je dobře patrná u anoikonym (pomístních jmen)¹ vzniklých z jmen obecných, při jejichž vzniku je přechod od apelativa k proprii plynulý a pozvolný.

Pro vymezení anoikonym vůči formálně totožným apelativním označením je důležitý

¹ Tj. vlastních jmen neživých přírodních objektů a jevů na Zemi a těch člověkem vytvořených objektů na Zemi, které nejsou určeny k obývání a jsou v krajině pevně fixovány (viz Svoboda - Šmilauer - Olivová-Nezbedová - Oliva - Witkowski, 1973, s. 62). Jde tedy zvláště o jména vod, terénních útvarů, pozemků a komunikací.

poznatek M. Majtána, který vychází z myšlenek M. Kucały (1967, s. 158-159), W. Lubaše (1963, s. 200) a J. Wroniszewského (1964, s. 165). Podle Majtána se propriálnost anoikoným ve vztahu k homonymním apelativům a apelativním konstrukcím manifestuje dvěma způsoby: „1. ak z dvouh alebo viacereých rovnakých objektov iba jeden sa nazýva výrazom, ktorým by sa mohli rovnako dobre nazývať všetky, a 2. ak z dvouh alebo viacereých možných názvov pre daný objekt sa používa iba jeden. Tak napr. mokré lúky, nachádzajúce sa pri ceste za dedinou a súčasne pri potoku pod horou, sa volajú *Za dedinou*, hoci 1. za dedinou sa nachádza viac objektov, ktoré by sa rovnako dobre mohli takto nazývať, a 2. tieto lúky by sa rovnako dobre mohli nazývať aj *Mokrú lúky, Močariny, Pri ceste, Podhorské, Pri potoku* a pod.“ (Majtán, 1973, s. 147). Podobné princípy byli určujúci rovněž pro stanovisko I. Lutterera (1983, s. 86): „Rozhodující je individuálnost vztahu mezi objektem a jménem: je-li pod lesem několik polí a všem se říká „pod lesem“, není to jméno vlastní; patří-li však toto jméno jen jedinému z nich, vlastní jméno to je. Říká-li se těmúž poli někdy „za vodou“, jindy „pod tratí“ nebo „u dubu“, nejsou to sensu stricto vlastní jména. Když se však říká vždy jen U d u b u, pak to vlastní jméno je (bez ohledu na to, zdali tam dub roste či nikoli).“ Analýza rozsáhlého anoikonýmického materiálu z území Čech sebraného v letech 1963 - 1980 a uloženého v Archivu pomístních jmen Ústavu pro jazyk český AV ČR v Praze dovoluje na tyto úvahy navázat a doplnit je.

Ukazuje se totiž, že při zkoumání, kdy podobné doklady představují formace apelativní a kdy propriální, je nutné všimát si rovněž jejich zapojení do výpovědního a situačního kontextu, které s sebou přináší určitou komunikační variabilitu. Ostatně už I. Lutterer v citované stati (1983, s. 86) upozorňuje, že k důležitým kritériím posuzování patří odchýlnost formální, úřední ráz názvu aj.

Na základě rozboru jmen a jejich vázanosti na pojmenované objekty vyvstává otázka, nakolik je přítomnost několika různých, popř. i stejných objektů na určitém místě, které nese jisté označení, dostatečným argumentem k tomu, abychom takové označení nepokládali za vlastní jméno. V praxi jsou doloženy případy, kdy v určitém výseku krajiny je situováno několik objektů, jež není z nejruznějších důvodů třeba blíže rozlišovat, a proto se jméno celé oblasti vztahuje zároveň na všechny objekty v ní (např. *Sbs²/Třebějice, Pod alejí*, pole, louky, lesy, *Kou/Horní Kruty, U bílých kamenů*, pole, louky, *ÚO/Řetová, U bahna*, pole, pastviny, *Nev/Sedlečko, Na*

břehách, louky, pastviny, *Plá/Letovy, U březin*, pole, louky, pastviny, *JH/Bednárec, U olší*, les, louka, rybníček; *Táb/Jedlany, Pod bory*, louky, *Ben/Bukovany, Za dráhou*, lesiky). Pokud vzniká potřeba pojmenovat a tím diferencovat jednotlivé objekty, může dojít k následujícím situacím: a) je použito jméno označující celou oblast, přičemž z výpovědního a/nebo situačního kontextu je zjevné, o který objekt jde; b) jméno celé oblasti je nějakým způsobem obměněno, blíže determinováno apod., takto vzniklá varianta jména se pak vztahuje jen na pojmenovávaný objekt (vzhledem k tomu, že víceslovná anoikonýmia inklinují v komunikaci k formálnimu zjednodušení /srov. Pleskalová, 1978, s. 298/, může být původní jméno z celého označení vypuštěno a vzniká tak nové anoikonýmum); c) objekt je pojmenován na základě určitého motivačního podnětu bez formální či motivační souvislosti s jménem oblasti, v níž leží; původní anoikonýmum přitom nadále může fungovat jako „střeškové označení“ pro celou oblast.

Další problém představují případy, kdy jeden a týž objekt nese několik (nejčastěji dvě, ale někdy i více) označení vycházejících z různých základů. Může být takováto skutečnost dostatečným kritériem k tomu, abychom paralelně fungující označení nepokládali za vlastní jména, ale jen za apelativní deskriptce? Je nesporným faktem, že k charakteristickým rysům, jimiž se anoikonýmia vyznačují, patří nízká míra standardizovanosti a komunikační variabilita. Vzhledem k tomu, že značná část jmen vznikala teprve v průběhu posledních staletí, proces jejich stabilizace nelze dosud vždy pokládat za ukončený. Proto není v anoikonýmii Čech nijak výjimečným jevem, že nezávisle na sobě docházelo k několika propriálně pojmenovacím aktům, v nichž se uplatňovaly různé motivační podněty, takže jedna lokalita má více jmen (např. *Přš/Biřkov - U akátů též U křížku*, louka; *Pel/Boršov - Na bahnech též Na kopcích*, pole, louky, místní část). Jejich fungování bývá obvykle časově, generačně, teritoriálně, sociálně apod. podmíněno, takže v praxi nedochází k narušení identifikační, orientační a pojmenovovací funkce vlastního jména. Pokud bychom konstatovali, že má-li jeden objekt či lokalita několik označení vztahujících se k různým lexikálně-sémantickým prvkům, nejde o vlastní jména, zpochybnili bychom tím mj. onymický status části tzv. mikrosociálních toponym (srov. Krško, 1998, 1999b), a to těch, která fungují v určité mikrosocietě paralelně vedle většinově užívaného názvu.

Jak částečně vyplývá z předcházejících příkladů, otázka, zda je konkrétní objekt označen ještě pouhou apelativní deskriptcí, či zda jde už o jeho jméno, vyvstává především u předložkových označení (typ *u lesa - U lesa*) a dále v takových případech, kdy se jednoslovná forma jména shoduje s existujícím apelativem, např. anoikonýmum *Rybník* a apelativum *rybník* (srov. Pleskalová, 1978, s. 296-297).

Předložkovými jmény se podrobně zabýval M. Majtán (1971, tam i kritické zhodnocení starší literatury), podle něhož tato skupina vlastních jmen na rozdíl od analogických apelativních

² U dokladů se vedle jmen obcí, v jejichž katastru bylo příslušné anoikonýmum zaznamenáno, užívají pro snadnější identifikaci rovněž zkratky jmen sídel bývalých soudních okresů z r. 1923, podle nichž jsou v českých toponomastických pracích (Šmilauer, 1960, Olivová-Nezbedová - Knappová - Malenínská - Matušová, 1995) na území Čech tradičně lokalizována oikonýmia i anoikonýmia. Seznam použitých zkratk je uveden v závěru příspěvku.

formaci vyjadřuje „konstantný priestorový vzťah vzhľadom na miesto vzniku názvu, to značí, že sa názov používa v ustálenej podobe bez ohľadu na momentálnu polohu hovoriaceho k nazývanému objektu“ (Majtán, 1971, s. 47). S uvedeným kritériem souhlasí i R. Šrámek (1980, s. 642; srov. též pozn. č. 9, s. 650), který navíc u vlastních jmen upozorňuje na přítomnost onymického znaku. Propriálnost výrazu je dána plněním singulativní, objektivně diferencující a lokalizující funkce, která je komunikativně ustálena. Pro J. Pleskalovou je jak u předložkových označení, tak u formálně totožných jednoslovných anoikonym a apelativ základním hlediskem rozhodujícím o tom, jde-li o apelativa, či propria, plnění onymických funkcí. Jestliže taková označení slouží svým uživatelům k pojmenování a identifikaci daného objektu, pak příslušné výrazy fungují jako vlastní jméno (srov. Pleskalová, 1978, s. 297).

Zmíněné faktory potvrzuje i analýza anoikonymického materiálu z území Čech. Zároveň se však prokazuje, že k zjištění, zda jde v konkrétních případech o vyjádření konstantního prostorového vztahu a zda předložkové spojení plní příslušné onymické funkce, nelze spolehlivě dojít bez analýzy způsobů, jakými se zkoumaná předložková konstrukce zapojuje do komunikace.

Plnění onymických funkcí a přítomnost onymického znaku slouží jako důkaz propriálnosti i u formálně totožných jednoslovných anoikonym a apelativ. Na rozdíl od předložkových konstrukcí však nebývá uvedený typ v anoikonymii tak často zastoupen a hodnocení těchto jmen z hlediska jejich příslušnosti k apelativům či propriím je méně problematické.

Má-li totiž být splněna podmínka pro spolehlivé fungování vlastního jména, jehož úkolem je jednoznačně identifikovat pojmenovaný objekt, nesmí docházet k záměnám s apelativy, která se od vlastních jmen liší po své funkční stránce, ale po stránce formální jde o homonyma. Z tohoto důvodu jen řídké dochází k přímému přechodu apelativního označení objektu ve vlastní jméno téhož objektu (v anoikonymech z území Čech jsou jen ojediněle doložena jména *Les* pro *les*, *Louka* pro *louku*). Uvedený způsob se totiž může uplatnit pouze tehdy, jestliže pojmenováváný objekt je v dané lokalitě (např. v katastru obce) jediný svého druhu. Pokud by tak bylo pojmenováno více totožných objektů, které je třeba diferencovat, bylo by znemožněno jednoznačné určení a nutně by docházelo k dezorientaci.

Proto bývá při vzniku deapelativních anoikonym běžnější připojení shodného či neshodného atributu, popřípadě obměna výchozího apelativního základu za pomoci derivace. Těmito prostředky se docílí, že proprium nekoliduje s formou užívaného apelativa. Fungují-li výrazy typu *rybník*, *louka* jako anoikonyma, bývá to častěji tehdy, jestliže v průběhu času došlo ke změně objektu, který pojmenovávají. V Čechách např. existuje řada luk vzniklá z rybníků a pojmenovaná *Rybník*, jindy byla zase původní louka přeměněna v pole nesoucí jméno *Louka*

(srov. Harvalík, 2000a, s. 53). Obdobné závěry byly učiněny i při analýze moravsko-slezské anoikonymie (Pleskalová, 1978, s. 297, 1980, 1982, s. 151).

S problematikou vztahů mezi apelativy a anoikonymy souvisí rovněž otázka, jak rozlišit anoikonyma vzniklá proprializací už existujících apelativních derivátů od anoikonym vzniklých derivací z apelativních základů a zda je vůbec nutné (resp. možné) obě tyto skupiny striktně oddělovat. Vhodným příkladem jsou anoikonyma typu *Podlesí*, *Záhoří* (podrobněji viz Harvalík, 2000b, s. 111-113).

Zmíněná anoikonyma mohou vzniknout jednak z apelativní předložkové konstrukce, přičemž ve funkci fundujícího substantiva se uplatňují jak apelativa, tak i propria (za *lesem* > *Zálesí*, *podě Lhotou* > *Poděhoří*), jednak z propriální předložkové konstrukce obsahující apelativum či proprium, tj. z předložkového jména (*Mezi cestami* > *Mezicestí*, *Pod Chlumem* > *Podchlumí*). Třetí možnost vzniku je dána výše zmíněnou skutečností, že na vlastní jména se mohou rovněž proprializovat už hotové apelativní deriváty (jde o přechod *podhoří* > *Podhoří*), takže striktně vzato, jde vlastně o neodvozené jméno.

Jednotlivé způsoby vzniku přitom není možné vždy od sebe bezpečně odlišit, a to ani na základě podrobného zkoumání historických dokladů, forem zápisu jmen, studia terénu a dalších forem výzkumu. To je ostatně dobře patrné i u jiných skupin vlastních jmen. Tak např. přijmení jako *Podhájský*, *Zahajský*, *Podskalský*, *Zárybnický*, *Zápotocký* mohla vzniknout buď z předložkové konstrukce *pod hájem*, *za hájem*, *pod skalou*, *za rybníkem*, *za potokem* - pak jde o prefixálně-suffixální tvoření, nebo z jmen obcí či místních částí *Podháji/Podhájí*, *Zahájí/Zahájí*, *Podskalí* apod. - v těchto případech jsou utvořena za pomoci suffixální derivace. Přitom pochopitelně není vyloučeno, že táž forma přijmení vznikla v různém čase a na různých místech nezávisle na sobě oběma zmíněnými postupy. Konkrétní způsoby užití při vzniku jednotlivých jmen lze odhalit jedině na základě genealogického zkoumání, ale ani pak nemusí být výsledek v závislosti na míře výpovědní hodnoty získaných historických dokladů, reprezentované především stupněm jejich jednoznačnosti, zcela jistý.

Slovotvorná struktura proprií je ovšem bezesporu významnou pomůckou při jejich klasifikaci a rozdílný náhled na jména založený na diferenciaci z hlediska způsobů jejich vzniku by strukturální charakterizací onymického materiálu značně komplikoval a narušoval. Jak však bylo prokázáno (Superanskaja, 1969, s. 93-100; Majtán, 1973, s. 149; Pleskalová, 1992, s. 17), při proprializaci se apelativní základ jména znovu rozkládá, přehodnocuje, proprializují se jeho slovotvorné prostředky, a jméno se proto od počátku počítuje jako příponové, předložkové apod. Z tohoto důvodu tedy proprializované apelativní deriváty pokládáme za propria derivovaná.

Způsob vzniku jmen proto nemá a ani nemůže mít vliv na slovtvornou klasifikaci, odráží se však v jejich frekvenci, a je tedy nutné brát na něj při analýze ohled.

Existuje-li totiž odpovídající apelativum, bývá obvykle doloženo větší množství příslušných anoikonym (např. *zákoutí* - *Zákoutí*), pokud se apelativum vyskytuje jen vzácně, je většinou i u anoikonym výskyt odpovídající formy nižší (např. *přilesí* - *Přilesí*). Kromě toho se spíše v menším množství objevují i takové formy jmen, které nejsou vůbec jako apelativa v odborné literatuře, ve slovnících staré ani nové češtiny a v dostupných nářečních pramenech doloženy (např. *Bezkoutí*). Lze předpokládat, že v prvním případě má vliv na vysokou frekvenci výskytu daných anoikonym existence příslušných obecných jmen, která byla proprializována, v ostatních dvou případech (a především v případě třetím) není závislost anoikonym na apelativech tak silná a jména vznikala bez přímé závislosti na nich - na základě slovtvorných postupů užívaných při tvoření apelativ. Vedle popsané souvislosti mezi apelativy a proprii, kterou můžeme charakterizovat jako přímou úměrnost „běžné, často užívané apelativum - vysoká frekvence výskytu formálně totožných anoikonym, sporadicky doložené apelativum - menší množství příslušných anoikonym, nedoložené apelativum - vzácně se vyskytující anoikonymum“, vyplývá z provedené analýzy i potvrzení skutečnosti, že vznik vlastního jména není bezpodmínečně determinován existencí formálně totožného apelativa (pokud by tomu tak bylo, nemohla by řada doložených anoikonym vůbec vzniknout). Tento stav má své vnitřní, onymické příčiny, které jsou dány specifikou onymického systému jako celku, protože „propria vznikají v intencích pojmenovávání, strukturálních a slovtvorných možností daného jazyka tak, že se na rozdíl od apelativ mohou při vzniku propria aktivovat i takové prvky a elementy a jejich kombinace, které se z apelativní sféry vymykají, v ní mají jinou distribuci (kvantitativně, časově, areálově) a v ní mohou mít i jinou funkci“ (Šrámek, 1999, s. 96).

Je zjevné, že zjištěné závěry týkající se diferencí mezi apelativy a anoikonymy jsou důsledkem polarizování jazyka na sféru apelativní a propriální. Existenci těchto dvou sfér však nelze, ve shodě s R. Šrámekem (1999, s. 11-12), interpretovat jako absolutní protiklad, ale jako funkční opozici, jejíž struktura je důsledkem protikladně působících tendencí. Propria je tedy nutné analyzovat s ohledem na jejich specifické vlastnosti, které jsou podmíněny plněním onymických funkcí. Právě v takovém přístupu k onymickému materiálu se odrážejí principy obecné onomastické teorie a získané výsledky mohou podnitit její další rozvoj.

Tento příspěvek vznikl v souvislosti s prací na grantu Grantové agentury ČR 405/00/0367 Slovník pomístních jmen v Čechách III.

Použité zkratky

Ben - Benešov
JH - Jindřichův Hradec
Kou - Kouřim
Nev - Neveklov
Pel - Pelhřimov
Plá - Plánice
Přš - Přeštice
Sbs - Soběslav
Táb - Tábor
ÚO - Ústí nad Orlicí

Literatura

- Harvalík, M. (2000a): Jazykovězeměpisná metoda - její užití v onomastice a v dialektologii. In: Czachorowska, M. - Szewczyk, Ł. M. (eds.): Onomastyka polska a nowe kierunki językoznawcze. Materiały z XI Ogólnopolskiej Konferencji Onomastycznej 15 - 17 czerwca 1998 Bydgoszcz - Piecyska. Bydgoszcz 2000, s. 49-54
- Harvalík, M. (2000b): Ke konkurenčním vztahům v českém anoikonymickém systému (na příkladě dvou anoikonymických strukturálních modelů). In: Olivová-Nezbedová, L. - Šrámek, R. - Harvalík, M. (eds.), Onomastické práce. Svazek 4. Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. PhDr. Ivana Lutterera, CSc. Praha 2000, s. 109-137
- Krško, J.: Mikrosociálne toponymá. In: Majtán, M. - Žigo, P. (eds.), 13. slovenská onomastická konferencia Modra-Piesok 2. - 4. októbra 1997. Zborník materiálov. Bratislava 1998, s. 115-119
- Krško, J. (1999a): Hranica medzi apelatívami a propriami a písanie predložkových terénnych názvov. In: Nábělková, M. - Králik, L. (eds.), Varia VIII. Zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 25. - 27. november 1998). Bratislava 1999, s. 302-308
- Krško, J. (1999b): Výskum mikrosociálnych toponým. In: Klímová, K. - Kneselová, H. (eds.), Propria v systému mluvnickém a slovtvorném. Sborník příspěvků z mezinárodní konference „Onomastika a škola“ konané v Brně ve dnech 10. - 11. 2. 1998. Brno 1999,

- Kučała, A.: Co już jest, a co jeszcze nie jest nazwą własną. *Onomastica*, 12, 1967, s. 153-161
- Lubaś, W.: Nazwy terenowe powiatów jasielskiego i krośnieńskiego. *Onomastica*, 8, 1963, s. 195-236
- Lutterer, I.: S novými úkoly nové metody toponomastické práce? In: *Geografia nazewnicza*. Wrocław 1983, s. 85-88
- Majtán, M.: Z problematiky predložkových zemepisných názvov. *Jazykovedný časopis*, 22, 1971, s. 41-48
- Majtán, M.: Štruktúrne typy slovenských chotárných názvov. In: Majtán, M. (ed.), IV. slovenská onomastická konferencia, Bratislava 9. - 10. novembra 1971. Zborník materiálov. Bratislava 1973, s. 147-160
- Olivová-Nezbedová, L. - Knappová, M. - Malenínská, J. - Matúšová, J.: Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest. Praha 1995
- Pleskalová, J.: K hranici mezi apelativy a proprii (na materiálu pomístních jmen). *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 19, 1978, s. 296-300
- Pleskalová, J.: Zum Verhältnis von geographischen Termini und Flumamen. *Namenkundliche Informationen*, 38, 1980, s. 27-32
- Pleskalová, J.: Příspěvek k zeměpisným diferencím v nářečí a mikrotoponymií. In: Lamprecht, A. a kol. (eds.), *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada jazykovědná A* 30, 1980. Brno 1982, s. 149-154
- Pleskalová, J.: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. Jinočany 1992
- Rymut, K. (ed.): *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences, Cracow, August 21-25, I, II*. Kraków 1981
- Superanskaja, A. V.: *Struktura imeni sobstvennogo*. Moskva 1969
- Svoboda, J. - Šmilauer, V. - Olivová-Nezbedová, L. - Oliva, K. - Witkowski, T.: *Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky*, *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 14, 1973
- Šmilauer, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*. Praha 1960
- Šrámek, R.: Pomístní jména typu „Za lesem, Na nivě“. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 21, 1980, s. 638-650
- Šrámek, R.: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno 1999

Wroniszewski, J.: Nazwy terenowe z okolic Szarbska w pow. koneckim. *Onomastica*, 9, 1964, s. 164-192

Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, 19, 1978, č. 3-4

Lidová etymologie a vulgarismy v toponymech

Jaroslav David (FF OU Ostrava)

Příspěvek zabývající se toponomastikou jako by zdánlivě nepatřil na konferenci, jejímž tématem je „Jazyk jako fenomén na přelomu tisíciletí“.

Ale vedle utvořenosti toponymického systému, který se uzavírá počátkem 14. století, je tu i další jeho fungování, kde formy zůstávají stejné, ale jejich využití se posouvá a proměňuje (např. jména *Gottwaldov*, *Havířov*, *Havlíčkův Brod*, *Klánovice*, *Spořilov*, *Švermov*).

Vedle nových motivů pojmenování je druhou proměnlivou složkou také chápání jmen uživateli. I tady dochází k posunům, viz např. dnes již nikoliv posesivní příznak staročeské osobní přípony *-ův* (novočes. *-ův*, typ *otcův*, *Karlův*), kterou současný mluvčí pocituje jako obecnou příponu, již tvoří místní jména, topoformant. A rovněž i lidová etymologie je záležitostí, která v místních jménech, jež pozdějším jazykovým vývojem zastřela svoji motivovanost a jejichž morfologická struktura byla setřena, žije svým vlastním životem.

Lidová etymologie je jev povahy psycholingvistické, který pramení z mylné etymologicko-sémantické interpretace slova, a to nejčastěji vlivem tvarové shody se slovem jiným. Jejím praktickým důsledkem je potom buď změna formy slova, nebo častěji reinterpretace významu slova, tedy nedochází k proměně pravopisné a tvarové podoby. Lidová etymologie postihuje především slova cizí, odborná nebo řídká výskytem¹. Ferdinand de Saussure lidovou etymologii odlišuje od analogie v tom, že „postupuje tak trochu *nazdařbůh* a *vede k absurdnostem*“; podstatou analogie je „zapomenutí staré formy“, zatímco u lidové etymologie hovoří o „interpretaci staré formy; a vzpomínka na ni, jakkoliv *zmatená*, je *východištěm k deformaci, kterou doznává*“².

Lidová etymologie se týká jak apelativní, tak i propriální části lexika. V obou

oblastech se setkáváme se spontaneitou i záměrností výkladu pojmenování (např. u jména *Olomouc* humanistický výklad, tzv. bakalářská etymologie a lidový výklad nářeční podoby *Holomóc* jako „hóló moc“ = hodně úlů)³.

Z neznámějších uvedme kromě *Olomouce*⁴ také jména *Helfštejn*⁵, *Olomučany* (u Blanska)⁶, *Pardubice*⁷, *Praha*⁸, *Přerov*⁹ či *Zlín*¹⁰.

Výrazně se to projevuje u jmen, která jazykovým vývojem buď ztratila původní motivovanost nebo jejich motiv je současníky chápán jako vulgární, a tu pak dochází k přehodnocení jména. Znaménko je změněno na plus.

To, co jsem postuloval v úvodu svého příspěvku, ukázu nyní na několika konkrétních příkladech.

Držkovice

Prvním je jméno *Držkovice* (ves 7 km severozáp. od Opavy; další dvě zaniklé osady stejného jména u Horního Benešova a u Pohořelic). Jméno se typologicky řadí k jednomu z nejfrekventovanějších modelů toponym s čelední příponou *-ovice*, přimykající se v tomto případě k osobnímu jménu *Držek*¹¹ (*Držkovice* = „ves lidí Držkových“).

³ Často se s tzv. bakalářskou etymologií, tj. využitím lidové etymologie jako základu pro faktický výklad slov, setkáváme i v oblasti krásné literatury. Např. *Dejvice* - Werich, J.: *Fimfárum*. 2. vydání. Praha 1992, s. 61 (Lakomá Barka); *Brno* - scénář k filmu *Já, truchlivý bůh* (Kundera, M., Kachlík, A., 1969). K lidové a bakalářské etymologii dále např.: Lutterer, I.: *Vývoj místních jmen a osídlení v povodí Orlic*. Choceň 1969, s. 191-196 (mylná etymologie ve vztazích českých a německých jmen). Majtán, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava 1996. Olivová-Nezbedová, L.: *K lidovým výkladům pomístních jmen*. Zpravodaj místopisné komise, XXI, 1980, s. 532-542.

⁴ Hosák, L. - Šrámek, R.: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku II*. Praha 1980, s. 177.

⁵ Hosák, L. - Šrámek, R.: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 1970, s. 248.

⁶ Erhart, A. - Večerka, R.: *Úvod do etymologie*. Praha 1981, s. 124.

Hosák, L. - Šrámek, R.: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku II*. Praha 1980, s. 178.

⁷ Martinek, J.: *K latinskému místnímu názvosloví za humanismu*. In: *Onomastické práce 3*. Praha 1970, s. 143 - 146.

Profous, A.: *Místní jména v Čechách III*. Praha 1951, s. 322.

⁸ Michálek, E.: *K prvním pokusům o výklad vlastních jmen ve staročeských textech*. In: *Acta onomastica XXXVII*. Praha 1996, s. 126.

Profous, A.: *Místní jména v Čechách III*. Praha 1951, s. 452-453.

⁹ Němec, I. a kol.: *Slova a dějiny*. Praha 1980, s. 51.

¹⁰ Hosák, L. - Šrámek, R.: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku II*. Praha 1980, s. 797.

¹¹ Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. *Brno 1998*, s. 93. Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha 1964, s. 134.

¹ Rejzek, J.: *Lidová etymologie a česká náboženská terminologie*. *Naše řeč*, 78, 1995, s. 239-242. de Saussure, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. 2. vydání. Praha 1996, s. 201-203. Erhart, A. - Večerka, R.: *Úvod do etymologie*. Praha 1981, s. 119-124.

² de Saussure, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. 2. vydání. Praha 1996, s. 202-203.

Nová čeština však nezná osobní jméno *Držek* (jde o hypokoristikon jména *Držislav* nebo *Držikraja*). Existuje pouze apellativum *držka / dršlka* ve významu „lidská ústa – zhruběle“, „zvířecí tlama, huba“ a „žaludek přežvýkavců“¹².

Je logické, že místní budou původ pojmenování své obce spojovat s významem druhým. Jak prokázal terénní výzkum jednoho ze studentů, ves se jmenuje *Držkovice*, neboť se tam prý koná hodně zabíjaček a na ploty se věší držky.

Pojmenování vnímané jako vulgarismus může být také změněno. Sem by patřila jména *Malá Lípa* (původně *Sračkov*) a *Mrákov* (původně *Mrdákov*).

V těchto případech existují dvojice, v nichž jeden, zpravidla starší, člen je příznakový, a u něj se setkáváme s lidovým výkladem. Nové pojmenování vzniká hláskovou úpravou původního jména, nebo úplným přejmenováním sídliště.

Sračkov

Osada Malá Lípa (náleží k obci Lípa, 7 km jz. od Havlíčkova Brodu) je položena při silnici z Květina do Lípy; jedná se o několik stavení roztroušených podél silnice.

Pamětní kniha obce Květina k roku 1917 píše: „*Samota Malá Lípa, až do roku 1885 nejmenovala se jinak než Sračkov a také na německých štábních mapách byla takto označována. Teprve po roce 1885 přičiněním Josefa Semeráda (řídící učitel - pozn. JD) zaměněno pojmenování bývalého Sračkova na jméno Malá Lípa*“¹³.

Nepřímé vysvětlení pojmenování vytvořeného topoforantem *-ov* od slovesa *srát* najdeme na dalším místě kroniky. „*Nejbližší nádraží jest v Lípě, bohužel, že cesta do Lípy není upravena tak, jak toho zájmy obecnstva a potřeba všeobecná vyžadují. Obec Lípa v té věci učinila slibný náběh tím, že vlastním nákladem začala stavět obecní silnici z Lípy do Květina. Dospěla však jen až tam, kam dosahují pozemky náležející velkostatkářům Krausovi z Lípy a dále se nestavěla*“¹⁴. Spojíme-li si neutěšený stav komunikace, nad nímž obecní kronikář lamentuje, s faktem, že cesta vede přes údolí potoka, který se jistě při větších srážkách rozvodňoval, nalzáme zcela průkazné vysvětlení motivace pojmenování *Sračkov*.

Jméno *Sračkov* žije v povědomí jak mluvčích žijících v Květinově, tak i u obyvatel okolních obcí. Setkáme se tu však s rozdílným přístupem k jeho užívání (obdobně tomu bude i u jména *Píčov*). Květinovští starousedlíci jméno *Sračkov* zmíní jako variantu názvu *Malá Lípa*, variantu již nepoužívanou. Naproti tomu u mluvčích v sousedních obcích (výzkum v obcích Michalovice a Lípa) se setkáme s užíváním v opačném pořadí, frekventovanější je jméno *Sračkov*.

Rozdíl je tedy nejen ve frekvenci příznakové a nepříznakové podoby, ale i v tom, že výhradně u místních, kteří jsou „vulgárním“ jménem „postiženi“, se setkáme s výkladem jména postaveným na lidové etymologii.

Lidová etymologie, jak se mi podařilo zjistit u Květinovských, jméno *Sračkov* vykládá jako zkomoleninu od nikde nedoloženého toponyma **Sražkov*. Pojmenování *Sražkov* prý vzniklo dle blíže nedatované historické události, kdy se poblíž osady „srazila“ vojska. Jeden z respondentů vykládá jméno osady podle „sražek“, trámků a struh vedených napříč silnicí, které měly zabránit vymílání cesty vodou. Avšak takový význam slova „sražka“ nenajdeme v žádném českém encyklopedickém, technickém ani jazykovém slovníku¹⁵.

Mrdákov

„*Mrákov, dříve Mrdákov a Medákov, far. ves v Čechách, hejtm., okres a pš. Domažlice*“, jak se dozvíme z XVII. dílu *Ottova Slovníku naučného*¹⁶.

Nejstarší doklad jména, podoba *Mrdakow*, pochází z roku 1325, k roku 1565 najdeme přídomek z *Mrdakowa*.

Staročeské *mrdati* znamenalo „hýbat, vrtět, kývat“. Vzhledem ke stáří dokladů můžeme předpokládat osobní jméno se základem *mrd-*.

Pro oplzlý význam slovesa obec zažádala ve 2. polovině 19. století o změnu jména na *Mrákov*.

¹⁵ Jungmann, J.: *Slovník česko - německý I - V*. Praha 1835 - 1839.

Kott, F. Š.: *Česko - německý slovník I - VII*. Praha 1878 - 1893.

Malá československá encyklopedie I - VI. Praha 1984 - 1987.

Ottova encyklopedie všeobecných vědomostí na CD-ROM, díl XXIII, s. 904. Praha 1997.

Příruční slovník naučný I - IV. Praha 1962 - 1967.

Slovník spisovného jazyka českého I - IV. Praha 1971.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vydání, opravené a doplněné. Praha 1994.

Teysler - Kolyška: *Technický slovník naučný I - XV*. Praha 1927 - 1939.

¹⁶ *Ottova encyklopedie všeobecných vědomostí na CD-ROM, díl XVII*, s. 809. Praha 1997.

Profous, A.: *Místní jména v Čechách III*. Praha 1951, s. 144.

¹² *Slovník spisovného jazyka českého I*. Praha 1971, s. 409.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vydání, opravené a doplněné. Praha 1994, s. 71.

¹³ Pamětní kniha obce Květina (1914 - 1917), fol. 5A. Uložena na Obecním úřadě v Květinově.

¹⁴ Pamětní kniha obce Květina (1914 - 1917). Uložena na Obecním úřadě v Květinově, fol. 6B.

Jedná se o podobný případ, zdrojem nového pojmenování tu však je pouze úprava hláskového skladu jména.

Píčov

Ves *Suchý* (7,5 km vých. od Boskovic) žije v povědomí především starších obyvatel okolních vsí jako *Píčov*.

V lidovém podání etymologické pověsti se dozvídáme, že kdysi prý šlechtický majitel sousedního Pavlova prohrál svoji ves včetně obyvatel v kartách a nový majitel ji osadil svými poddanými. Původní obyvatelé se museli vystěhovat. Nezbylo jim nic jiného, než se vydat na cestu. Lidé „pičeli“ (tedy plakali), že musí opustit svoje domovy. Došli na nedaleký pahorek, kde se usadili a založili dnešní *Suchý*.

Pověst má reálné jádro. U Hosáka – Šrámka¹⁷ najdeme údaj, že ves *Suchý* byla založena ve druhé polovině 18. století přesídlením obyvatel z Benýšky, která zanikla roku 1755, kdy na jejím místě byl založen Pavlovský dvůr.

Jméno *Suchý* se objevuje od počátku existence vsi. Přinesli si je s sebou osadníci ze zaniklé osady *Suchý Kopeck (Dürnhübel)*, jak se dozvídáme z Hosákova Historického místopisu¹⁸. Jméno tedy určitě nebylo motivováno charakterem lokality, kam byli osadníci přesídleni, což potvrzují i přírodní podmínky (rozhodně nejde o suché místo).

Kde vzít vysvětlení lidového názvu *Píčov*?

Podíváme-li se do Profousových Místních jmen v Čechách i do Místních jmen na Moravě a ve Slezsku, najdeme několik toponym se základem v apelatihu *piča*. *Pičulín* (zaniklá ves u Bystřice nad Pernštejnem), *Pičín* (u Votic), *Pičín* (u Příbrami) a *Pěčín* (u Žamberka), *Malý a Velký Pěčín* (u Dačic).

Všechna tato jména jsou tvořena topoformantem *-in*, který čeština používá pro tvoření posesivních adjektiv ženského rodu; stará čeština také pro posesivní adjektiva od a-kmenových maskulin typu *vládyka*¹⁹.

¹⁷Hosák, L.-Šrámek, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku II. Praha 1980, s. 521.
Ve starší práci Hosák uvádí, že *Suchý* byl založen před rokem 1754. (Hosák, L.: Historický místopis země Moravskoslezské. Brno 1938, s. 316.)

¹⁸Hosák, L.: Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848 - 1960. Úvodní svazek. Přehled historického místopisu Moravy a Slezska do roku 1848. Ostrava 1967, s. 77.

¹⁹Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/1. 2. vydání. Praha 1960, s. 267.

Ať už je základ výše zmíněných toponym jakýkoliv, osobní jméno *Pičule*²⁰ nebo jméno **Pieka*, vždy se jedná o toponyma, která jsou vytvořena způsobem majícím oporu v systému.

Vně něj stojí již zmíněný *Píčov*, pokud by šlo o jméno vytvořené z osobního jména **Píča / Pieka*, staročeská podoba by zněla **Pičín*.

V případě *Píčova* mluvíme o toponymu vytvořeném až v 18. nebo v 19. století. Nezbyvá než uzavřít, že fundujícím je tu apelatium *piča*, tedy vulgární označení zevních ženských pohlavních orgánů²¹ a motivem volby tohoto apelativa fakt, že osadníci sem byli násilně přesídleni z rozhodnutí vrchnosti²².

Závěrem

Lidová etymologie ve vztahu k místním jménům, v jejichž základu uživatel pocituje, byť domnělý, vulgarismus, přináší nový výklad jména měnic přitom záporné konotace na kladné.

Tato potřeba nového, meliorativního, výkladu je aktuální především u místních obyvatel, kteří jsou „vulgariem“ v názvu své obce nejvíce „postiženi“, zatímco u přespolních toto pojmenování vykazuje mnohem větší stabilitu a frekvenci. V obou případech uživatelé usilují o zastření nepříjemných konotací, které jméno vyvolává.

Vytvoření nové formy, hláskovou přestavbou jména nebo nahrazením novým toponymem, může doprovázet i meliorativní výklad, někdy dokonce s honorifikujícími prvky, původního nebo v lidu žijícího paralelního toponyma. Tak tomu je v případě jména *Sračkov*.

²⁰ kol.: Staročeský slovník *paběničský – pravý*. Praha 1996, s. 165.
Profous, A.: Místní jména v Čechách III. Praha 1951, s. 358.

²¹Obrátil, K. J.: Velký slovník sprostých slov. 1., opravené vydání. Praha 1999, s.162 - 163.

²²Knies, J.: Vlastivěda moravská, II. místopis. Boskovský okres. Brno 1904, s. 177.

Jméno obce v názvech administrativních celků, institucí, firem a sportovních celků

Ivana Kolářová (PdF MU Brno)

Jméno obce bývá součástí názvů administrativně vymezených územních celků (okresů, regionů, měst a jejich částí), institucí v širokém slova smyslu (městských, obecních a okresních úřadů, školských, zdravotnických i kulturních zařízení, popř. i uměleckých těles), menších i větších firem (včetně nakladatelství a vydavatelství), spolků a sportovních klubů apod. Jeho primární funkci můžeme odvodit ze samotného významu zeměpisného jména: pojmenovává obec (město, vesnici) nebo její část, pojmenovává centrum administrativně vymezeného celku (okresu, regionu); u institucí, firem, popř. spolků, a zejména sportovních klubů poukazuje jméno obce na lokalizaci a někdy je vlastně také jediným vlastním jménem ve viceslovném názvu, tj. jediným identifikačním prostředkem (*Základní škola Černá Hora, Obecní úřad Křtiny, Biofarma Kojetín*), které jako jediné mění původně obecné pojmenování (základní škola, obecní úřad, biofarma) ve vlastní jméno, což se odráží i v pravopisné podobě: *základní škola* x *Základní škola Černá Hora, obecní úřad* x *Obecní úřad Křtiny, biofarma* x *Biofarma Kojetín*.

V současné době se stále častěji hovoří o tom, jakou gramatickou podobu vlastně má toto jméno. U názvů institucí v širokém slova smyslu a firem nejčastěji si konkurují nominativ a lokál s předložkou *v*, ovšem u sportovních celků a klubů se s touto konkurencí téměř nesetkáme. U jmen zeměpisných celků tato konkurence v úvahu nepřichází, zajímavé je však zejména z historického hlediska sledovat střídání uplatnění samotného vlastního jména (*Libice, Poříčany*), explicitního pojmenování vytvořeného spojením obecného jména *město, ves* a vlastního jména *Libice, Poříčany (město Libice, ves/vesnice Poříčany)* a spojení obecného jména *město* a zeměpisného přídavného jména (*město Jeruzalémské*). Konkrétní příklady citované v mluvnických pracích také ukazují na vývoj pravopisné podoby těchto spojení.

1. Je-li ve viceslovných názvech firem a institucí jméno obce jediným identifikačním jménem, které mění jejich obecné pojmenování podle druhu výrobků (*výtahy, pekárny,*

mlékárny) nebo podle druhu činnosti a podle funkce (*městský úřad, obecní úřad, základní škola, gymnázium, kino, nemocnice*) ve vlastní jméno (*Výtahy Opava, Pekárny Blansko, Mlékárny Kunín, Městský úřad Rájec-Jestřebí, Obecní úřad Sloup, Základní škola Křtiny, Gymnázium Blansko, Kino Blansko, Nemocnice Blansko*). U názvů institucí bývá jméno města v nominativním tvaru nebo ve tvaru lokálu s předložkou *v*. má především lokalizační funkci, srov. příklady z denního tisku, z informačních materiálů, vizitek apod.: *Městský úřad Rájec-Jestřebí/Městský úřad v Rájci-Jestřebí, Obecní úřad Sloup/Obecní úřad ve Sloupě, Základní škola Křtiny/Základní škola ve Křtinách, Základní škola Lipovec/Základní škola v Lipovci* apod. Nominativní tvar převládá ve spojení se zkratkami, např. *OkÚ Opava (Okresní úřad Opava/v Opavě), MěÚ Blansko (Městský úřad Blansko/v Blansku), ZŠ Křtiny (Základní škola Křtiny/ve Křtinách)*; ovšem ve spojení s obecnými jmény *magistrát, radnice* je jméno obce téměř vždy ve tvaru genitivu přivlastňovacího, srov. *Magistrát města Brna* (Grep - Karlík 1998, s. 327-328). Je-li jméno obce pevnou součástí názvů firem, mívá často pouze tvar nominativu, nebo pouze tvar lokálu, a tyto tvary si nekonkurují, srov. *Výtahy Opava, Zlatnictví Chalupová Jedovnice*. Jméno obce v nominativu a v lokálu s předložkou *v* se velice často střídá u názvů nakladatelství (vydavatelství), srov. *nakladatelství Albert Boskovicel/nakladatelství Albert v Boskovicích; nakladatelství Horizont Praha/nakladatelství Horizont v Praze*. Ve tvaru nominativu se objevuje jméno obce ve spojení s jednoslovnými názvy, srov. *Trizonia Praha, Sursum Tišnov*. Můžeme se setkat i s odlišnou formou názvu nakladatelství při jeho uvádění v tiráži a v souvislém textu, srov. např. *VI. Šmilauer: Novočeská skladba. Vydal Kruh přátel českého jazyka v Praze. Nakladatel ing. Rudolf Mikuta v Praze/ing. Mikuta, Praha*.

V posledních letech se jméno obce stává také součástí názvů téměř všech škol vysokých, srov.: *Slezská univerzita v Opavě, Univerzita Jana Evangelisty v Ústí nad Labem, Masarykova univerzita v Brně, Univerzita Pardubice*. Někdy může mít identifikační úlohu i u institucí tak jedinečných svým výskytem, jakými vysoké školy jsou, a to i tehdy, mají-li i další vlastní jméno, např. *Slezská univerzita* se v České republice nachází pouze v Opavě (s jednou fakultou v Karvině), existuje však také *Slezská univerzita v Katovicích*, která s opavskou Slezskou univerzitou spolupracuje. *Technická univerzita* se nachází v Liberci, ale také v Ostravě (oficiálně uváděná jako *VŠB – Technická univerzita Ostrava*). Zejména pro čtenáře různých informačních materiálů o vysokých školách však hraje jméno města v názvu školy významnou orientační úlohu. Názvy vysokých škol se zpravidla pojí s lokálovým tvarem jména města s výjimkou např. uvedené *VŠB - Technické univerzity Ostrava* a jedné z nejnovějších univerzit *Univerzita Pardubice*.

Do názvů firem se jméno obce ve tvaru nominativu prosazuje stále častěji, jak dokazuje řada názvů z vizitek, denního tisku apod.: *Setuza Ústí nad Labem, Spolana Neratovice, Kras Letovice, ČKD Blansko Engineering, Steko Praha*. Jméno obce je důležitou součástí právě názvů firem a společností, které mají samostatné pobočky ve více městech. Někdy vizitky ukazují, že v názvech větších firem nemusí jméno obce vždy určovat lokalizaci, ale pouze obec, kde se nachází centrum této firmy, srov.: *STEKO s.r.o. BLANSKO; Dolní Lhota 199, 678 01 Blansko*. U těchto názvů jsme se nesetkali s konkurencí nominativního a lokálního tvaru jména obce.

Žádné obecné jazykové pravidlo neurčuje, v jakém tvaru má být jméno obce ve víceslovném názvu firmy nebo instituce. F. Daneš (1949) doporučoval spíše lokál s předložkou *v*. V současné době se k tomuto doporučení přiklání mj. V. Staněk (1996). Ten se k prosazování nominativu v lokalizační funkci staví spíše kriticky: podle jeho názoru jsou např. názvy uměleckých těles a historických budov srozumitelnější tehdy, je-li jejich součástí jméno obce v lokálu: je např. zřejmé, že *Moravská galerie v Brně* se nachází skutečně v *Brně*, *Symfonický orchestr v Mariánských Lázních* skutečně v *Mariánských Lázních*, zatímco u názvů *Moravská galerie Brno* a *Symfonický orchestr Mariánské Lázně* to jasně není; jejich názvy mohly vzniknout podle místa založení a nemusely by nutně souviset se současnou lokalizací.

2. Zvláštní skupinu tvoří mezi názvy institucí a firem obsahujících jméno obce názvy sportovních celků a sportovních klubů. Většinou jsou tvořeny dvěma stálými složkami: první z nich je vlastní jméno jednoslovné, popř. zkratkové (*Sparta, Real, Borussia, Dynamo, FC, HC*) nebo zkratka spojená se jménem (*FC Baník, SK Slavia, HC Keramika*), druhou částí je jméno obce výhradně ve tvaru nominativu, srov.: *Sparta Praha, Real Madrid, Borussia Dortmund, Dynamo Kijev, FC Liverpool, HC Keramika Plzeň*. Nejvíce frekventované bývají názvy sportovních celků a klubů ve sportovních textech zpravodajských. Vzhledem k tomu, že název tvořený třemi (nebo více) slovy může být někdy příliš dlouhý a jeho opakování by mohlo vést k monotónnosti textu, bývají jména těchto celků uváděna: a) v plném znění: *Základní sestava Bayernu Mnichov je zatím pro českého fotbalistu Davida Jarolíma nedostupná*; b) jméno obce je nahrazeno zeměpisným přídavným jménem: *Projevila o něj totiž zájem olomoucká Sigma (Sigma Olomouc)*; c) zřídka a většinou pouze u velmi známých sportovních celků se uvádí název bez jména obce, srov. např.: *Selekce se nevyhnula ani známým borcům, ve Viktorii už nebudou hrát Navrátil, Hertl ani Pavlůs; Fotbalisté Slavie načali zimní dril zlehka*; d) celý název je nahrazen samotným jménem

obce: *Benátky - Udine 1 : 1; Calgary - Vancouver 4 : 3; Mallorca, soupeř Olomouce v prvním kole Poháru UEFA prohrál ve španělské lize na hřišti Vallecana 1 : 2*. Se zkracováním plných názvů, které zde uvádíme v c) a d), se setkáváme často zejména v krátkých zprávách a v přehledových výsledkových tabulkách.

3. V závěru se zastavíme u způsobu uvádění jmen obcí a větších administrativních celků. Můžeme vyjít např. z písemností z 15. století, které jsou publikovány mj. ve *Slowesnosti J. Jungmanna: Ku kterémuž sjezdu WMt swolowše, den k tomu jistý a jmenovitý swatého Michala, a místo we Wídni, sami jste položili, i vaše gleity s pečeti waší královskú, a jiné s pečeti kněze biskupa Pasowského, pánuw Rakúských, města Wídně i jiných dobrých lidí nám jste poslali* (Jungmann, s. 212). Při uvádění názvů měst a obcí se tedy uplatňují jak samotná vlastní jména (*Vídeň*), tak spojení typu *město Vídeň*, stejně jako v příkladech uváděných ve starších českých mluvnicích: *Z Libice města jdu do Prahy. Jan, biskup český, založil klášter slavný v městě Litoměřicích. Křížovnici s hvězdou měli dvůr ve vsi Poříčanech* (Zikmund, s. 297). Citace z pramenů ve *Slowesnosti* i názvy citované ve starších českých mluvnicích dokládají skutečnost, že užívání vlastního jména obce spolu s obecným *město, ves (město Vídeň, ves Poříčany)* bylo minimálně stejně časté jako užití samotného jména (*Vídeň, Poříčany*) a těmto dvěma způsobům konkuruje další – spojení zeměpisného přídavného jména odvozeného od vlastního jména obce a obecného jména *město*, srov.: *Již otec náš dobyl města Vratislavského, tj. města Vratislavi; I poslal nás otec napřed do města Kremonského, tj. do města Kremony, město Jeruzalemské* (Zikmund, s. 298-299). S typem *město Kremonské, město Jeruzalemské* se v současných textech téměř nesetkáme; pro dnešního uživatele jazyka je zajímavý z toho hlediska, že přídavná jména *Kremonské, Jeruzalemské* měla statut vlastních jmen, a to se odráží i v pravopise. Konkurence typu *město Kremony/město Kremonské* je v současné době charakteristická pro názvy okresů: *okres Opava/opavský okres* s tím rozdílem, že spojení *opavský okres* není považováno za vlastní jméno.¹

Uvedené příklady tedy ukazují, že způsob uvádění jména obce v názvech firem a institucí není stanoven pevnými pravidly. Pro názvy nakladatelství platí stálá pravidla při bibliografických citacích: v nich se uvádí sídlo nakladatelství v nominativu, srov. např. *Grepl, M. – Karlík, P.: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia, 1998 / Votobia, Olomouc 1998 / Votobia Olomouc 1998*. Je-li jméno obce součástí názvů institucí a firem uváděných v bodě 1 a sportovních celků uváděných v bodě 2, chová se ze syntaktického hlediska jako neshodný přívlastek ve formě nominativu jmenovacího. Jako nominativ jmenovací funguje jméno obce

také ve spojení *okres Opava, obvod Střekov* apod., zatímco ve spojení *město Libice, ves Poříčany* je substantivním přívlastkem shodným: o tom svědčí i doklady citované V. Zikmundem.

Na pronikání nominativního tvaru na místo dříve více frekventovaného lokálu s předložkou *v*, tj. např. do názvů institucí (*Základní škola Lipovec* místo *Základní škola v Lipovci*; *Univerzita Pardubice*; *Moravská galerie Brno* místo *Moravská galerie v Brně*) upozorňují lingvisté i na různých konferencích, někteří z nich hovoří o tendenci k tzv. deflektivizaci (hovořil o ní mj. O. Uličný).²

Stále častější prosazování nominativu jmenovacího shodného do víceslovných názvů institucí, firem, sportovních celků a klubů by bylo možné dávat do souvislosti ještě s dalším jevem, o němž se dnes stále častěji hovoří: s tendencí prosazování jednoslovných názvů zeměpisných celků, např. jména průlivů *Bospor*, *Dardanely* bez uvádění obecného jména průliv, *Atlantik* (místo *Atlantský oceán*) apod. Stejně jako u prosazování jmen obce ve tvaru nominativu jmenovacího do názvů institucí a firem jde zřejmě i v tomto případě o projev snahy o ekonomizaci vyjadřování.

Poznámky

¹ U názvů město *Kremonské/Kremony*, město *Jeruzalemské/Jeruzalém* lze vidět analogii s názvy větších zeměpisných celků, např. království *Uherské/Uhry* (název citujeme v pravopisné podobě podle V. Zikmunda 1963, s. 298). Na zánik typu město *Kremonské*, město *Jeruzalemské* upozornil mj. J. Balhar v recenzním posudku sborníku *Vlastní jména v mluvnici českého a v tradicích českého mluvnictví*. Masarykova univerzita, Brno 2001.

² O deflektivizaci O. Uličný hovořil např. v referátu *K vývojové dynamice morfolgie současného českého jazyka*, předneseném na konferenci *Český jazyk a literatura na sklonku 20. století* (Walbrzych, 26. dubna 2001).

Literatura

Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha 1996

Daneš, F.: *Nominativ jmenovací*. *Naše řeč*, 33, 1949, s. 54-75

Grepl, M. - Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc 1998

Jungmann, J.: *Slowesnost aneb náuka o výmluvnosti básnické i řečnické se sbírkou*

příkladů newázané i vázané řeči. Praha 1846

Pravidla českého pravopisu. Praha 1993

Slovník spisovné češtiny. Praha 1994

Kolářová, I.: *Jazyková podoba názvů měst, obcí a vyšších územních celků v českých mluvnicih. Vlastní jména v mluvnicih češtiny a v tradicích českého mluvnictví*. Masarykova univerzita, Brno 2001, s. 51-56

Staněk, V.: *Taky jste studoval na Karlově univerzitě Praha? Čeština doma a ve světě IV.*, 3/1996, s. 226-227

Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. Nakladatel ing. Rudolf Mikuta, Praha 1947.

Trávníček, F.: *Takzvaný nominativ jmenovací*. *Naše řeč* 45, 1961, s. 200-207

Zikmund, V.: *Skladba jazyka českého*. Tiskem a nákladem Antonina Augusty. Litomyšl - Praha 1863

Cudzie antroponymá v slovenčine (na materiáli anglických antroponym)

Tento príspevok venujem pani doc. PhDr. Daniele Slančovej, CSc.

Martin Ološtiak (Prešovská univerzita)

Základným predpokladom fungovania proprií v jazyku je spoločenská podmienenosť², preto V. Blanár (1996) pri charakteristike obsahovej stránky vlastného mena vydeľuje základný sémantický príznak *spoločensky podmienená identifikácia/diferenciácia*. S užšou previazanosťou propria s extralingvistickou realitou súvisí aj to, že priezviská sa do cudzieho jazyka neprekładajú ani vtedy, keď je proprium s apelatívom formálne totožné; napr. Angličan Smith sa v slovenčine nestane Kováčom. (Problematika umeleckého prekladu má svoje špecifiká.)

J. Zeman (Kučera – Zeman, 1998, s. 9) správne konštatuje, že pri komplexnejšom prístupe k problematike fungovania CA v preberajúcom jazyku je potrebné vychádzať z pojmu *cudzie osobné meno (antroponymum)*, a nie z pojmu *cudzie slovo*. Pojem cudzie slovo je príliš všeobecný, v danom prípade nevystihuje jadro skúmanej problematiky, čím sa situácia neadekvátne zjednodušuje. Aj týmto spôsobom sa podčiarkuje špecifickosť propriálneho (antroponymického) systému v jazyku a v komunikácii.

V snahe postihnúť podstatu fungovania CA v slovenčine vymedzujeme dva základné funkčné protiklady (prvý člen je bezpríznačový): 1. *apelatívum (Ap) – proprium (antroponymum)(A)*³; 2. *domáce antroponymum (DA) – cudzie antroponymum (CA)*.

V jazykoch sa propriá vynímajú na pozadí apelatív (napr. Sabol, 1980; Blanár, 1996), apelatíva zaujímajú v jazykovom systéme centrálnejšiu polohu než propriá. Podobným spôsobom posudzujeme CA na pozadí DA – DA má centrálnejšie postavenie než CA. Pre vzťah DA – CA sú významné dve konštatovania: na jednej strane vlastné mená „sa preberajú z jedného jazyka do druhého, takže v istom zmysle tvoria súčasť medzinárodnej lexiky“ (Blanár, op. cit., s. 100), na druhej strane „formálno-jazyková výstavba onymického znaku... sa opiera o zákonitosti príslušného jazykového kódu“ (Blanár, op. cit., s. 68). V antroponymických systémoch je to teda forma, ktorá do istej miery „zblížuje“ jednotlivé jazyky (stačí, keď si pripomenieme priezviská slovenských občanov

Schuster, Göncöl, Fekete)⁴; v konečnom dôsledku má však práve výrazová stránka dôležitú schopnosť odlišiť CA od DA.

Na základe uvedených funkčných protikladov možno vymedziť miesto CA na okrají periferie – na *periférii periferie* – jazykového systému slovenčiny. Treba zdôrazniť, že označenie periferia periferie je umelý konštrukt, ktorý určuje krajný pól jazykového systému. Periferia periferie sa nedá presne ohraničiť, postupne prechádza do periferie ako takej, teda sama osebe neexistuje, uvažujeme o nej vždy vo *vzťahu* k centrálnejším oblastiam jazyka.

Pojem periferia periferie je východiskom v našom uvažovaní o CA; tvorí totiž kľúč k pochopeniu (a vysvetleniu) nestabilného statusu týchto onymických znakov v slovenčine, čo vyplýva aj z našich predbežných výskumov a pozorovaní AA v rečovej komunikácii. Dynamika AA sa v praxi prejavuje najmä rozkolísanosťou výslovnosti (akusticko-auditívny typ komunikácie), v menšej – avšak nie zanedbateľnej – miere aj pri grafickom zachytení (opticko-vizuálny typ komunikácie). Aj pomerne známe AA spôsobujú slovenským používateľom nemalé problémy. Tento fakt je zapríčinený komplexom faktorov, vyplývajúcich z diferencií medzi jazykovými kódmi L_A (angličtiny) a L_S (slovenčiny), ako aj zo špecifik podmienených propriálnosťou skúmaných antroponymických lexém. Z tohto pohľadu možno pri používaní CA v slovenskom kontexte zaznamenať dve základné tendencie: *tendenciu statickú* a *tendenciu dynamickú*. (Dynamickosť a statickosť tu chápeme vo vzťahu k jazykovému systému a môžeme ich priradiť aj k pojmom *asimilácia* a *akomodácia*.)⁵

Statická tendencia súvisí so skutočnosťou, že každý komunikačný akt má svoju hranicu únosnosti (zrozumiteľnosti), porušením ktorej sa komunikácia stáva nefunkčnou. Miera zrozumiteľnosti jazykového prejavu podmieňuje jeho úspešnosť, t. j. fakt, či percipient porozumie expedienta a – ak je to žiaduce – dokáže vhodne zareagovať (expedient a percipient si svoje komunikačné roly vymenia). Funkčnosť a relatívne bezporuchové používanie jazyka závisia od relatívnej statickosti jazykového systému, ktorú si jazyk bedlivo stráži. Ustálenosť jednotlivých jazykových javov, ktoré sú uchopené a fixované normami, je totiž garantom zrozumiteľnosti jazyka (napr. Sabol, 1979).

Dynamická tendencia vyplýva z pojmu periferia periferie, má svoje ukotvenie v samej podstate CA, v ich systémovom statuse v slovenčine. Ak má komunikant v praxi použiť CA pochádzajúce z jazyka, ktorý nepatrí do jeho jazykovej kompetencie, zákonite nedokáže toto meno suverénne vysloviť, vyskloňovať, prípadne graficky zachytiť. Napríklad meno *Sylvester Stallone* sa v úze v G. sg. skloňuje buď podľa výslovnosti ako *Sylvestra*

Stallon(e)a [stelouna], alebo podľa ortografie ako *Sylvestra Stalloneho* [staloneho]. Problémy môžu mať aj komunikanti ovládajúci jazyk, z ktorého dané CA pochádza (porov. ďalej). Je samozrejmé, že dynamika jazykového organizmu sa najvypuklejšie prejavuje na periférii, kde si jednotlivé prvky tak trochu hľadajú miesto v systéme.

Obidve tendencie sú v jazyku dialekticky späté, preskupujú sa, dopĺňajú, navzájom spolupracujú i súperia. Lingvistika reflektovala túto skutočnosť napríklad zavedením pojmov *pružná stabilita, pohyblivá rovnováha, homeostatický stav*. Ich vyznenie pri fungovaní CA je špecifické, čo vyplýva z vymedzenia týchto antropolexém v systéme slovenčiny ako cieľového jazyka na základe dvoch uvedených funkčných protikladov (Ap – A, DA – CA).

Genetický mechanizmus integrácie CA v slovenčine podmieňuje charakter *interlingválneho, intralingválneho a extralingválneho priestoru*.

Pri skúmaní *interlingválneho priestoru* sa stáva základnou úlohou porovnávanie typologického profilu dvoch kontaktných jazykov a analýza dôsledkov, ktoré vyplývajú zo zistených diferencií medzi týmito jazykmi. Pri antroponymách prihliadame aj na ich osobitý status vo východiskovom a najmä v cieľovom jazyku. Platí totiž, že pri preberaní jazykových prvkov je aktívnejší jazyk L₂. Je to pochopiteľné, ak si uvedomíme, že akt preberania sa uskutočňuje predovšetkým z iniciatívy L₂, resp. spoločenských potrieb danej jazykovej society. Preberajúci jazyk si teda cudzie lexémy prispôbuje „k svojmu obrazu“ – v zmysle plnohodnotného uplatnenia komunikatívnej funkcie sa jazyk L₂ snaží pokiaľ možno čo najdôkladnejšie neutralizovať neústrojné prvky vo svojom organizme.

Porovnaním typologického profilu kontaktných jazykov zisťujeme, ktorá jazyková rovina (oblasť) sa stáva „ohniskom“ ich interakcie, t. j. na ktorej jazykovej rovine sa diferenciacia L₁ : L₂ prejaví najmarkantnejšie. Určením tohto „ohniska“ hypoteticky vymedzíme oblasť, ktorá spôsobuje v praxi najviac problémov. V kontaktnom vzťahu *angličtina* → *slovenčina* sa táto diferenciacia prejavuje najmä v odlišnosti uplatňovania vzťahu medzi výslovnosťou a pravopisom. Stupeň zdomácnenia apelatívnej lexémy anglického pôvodu (AAP) – a to sa už pohybuje v *intralingválnom priestore* – sa v slovenčine odráža v zvukovej a/alebo grafickej stránke. Vo zvukovej rovine dochádza k *transfonemizácii* na základe *princípu relatívneho fonemického paralelizmu*. To znamená, že hlásky L₁, ktoré chýbajú vo fonemickom inventári L₂, sa nahrádzajú najbližšie stojacimi hláskami L₂, napr. angl. *jazz* [dʒæz]⁷ → slov. [džez]. Pri slove *džez* sa stupeň zdomácnenia prejavuje aj v grafickej úprave, ide o tzv. *transortografizáciu* (prispôbovanie ortografie podľa potrieb

L₂);⁷

L. Dvonč (1976) v súvislosti s adaptačným úzom AAP v slovenčine konštatuje, že v starších obdobiach bola pri pravopisnom zdomáčňovaní primárna zvuková podoba (*scooter* [sku:te^r] → *skúter*)⁸, zatiaľ čo v novšom období je to skôr opačne – *poslovenčená výslovnosť*⁹ sa odvodzuje z grafickej podoby (*basketball* → *basketbal*). Situácia je však v každom momente existencie jazyka rôznorodejšia, pričom v jednotlivých obdobiach môžu dominovať rôzne tendencie. Do slovenčiny dnes prúdi veľké množstvo cudzích apelatív – predovšetkým anglicizmov v technickej a športovej oblasti (*hacker, chat room, sky surfing*) –, ktoré sa pravopisne ešte neadaptovali. Pri týchto lexémach je ťažké predpovedať, akým spôsobom bude zdomáčňovanie prebiehať. Proces adaptácie sa však uskutočňuje neustále – ďalšie a ďalšie lexémy sa v slovenčine postupne udomáčňujú (porov. napr. Ondrejovič, 2000; Jacko, 2000), a tak popri sebe fungujú citátové výrazy – pravopisne, morfológicky a sčasti výslovnostne neadaptované (*last but not least*); ďalej pravopisne neadaptované, ale výslovnostne poslovenčené lexémy (*country, blues*); pravopisné dublety (*stíplčejs* – *steeplechase, klip* – *clip*) a pravopisne úplne zdomácnené výrazy (*víkend, džús*).

Pri antroponymách k adaptácii v zmysle zblíženia zvukovej a pravopisnej podoby nedochádza – grafická podoba sa neprispôbuje zvukovej podobe: *Shakespeare*, nie **Šejkspir*. Z tohto hľadiska sú antroponymy v porovnaní s apelatívami imúnnejšie voči adaptačným tlakom slovenčiny.

Už bolo naznačené, že AA aj AAP sa vyznačujú značnou asymetriou medzi zvukovou a grafickou podobou. Súvisí to s historickým vývinom angličtiny. Pri antroponymách do hry vstupujú ešte ďalšie faktory súvisiace s ich onomastickým statusom (Blanár, 1976, 1996), napr. rodové zvyklosti, teritoriálny pôvod ap. Preto môže mať AA inú výslovnosť než rovnaká apelatívna forma (*home* [həʊm] – *Home* [həʊm] aj [hju:m]), alebo výslovnosť graficky identickej formy môže byť u jednotlivých nositeľov rôzna (*Raleigh/Raleigh* [rɑ:lɪ], [rɑ:li] aj [ræli]); podrobnejšie Kučera – Zeman, 1998, s. 11n.; Bilá, v tlači. Ťažkostiam, ktoré by mohli pri používaní antroponym v komunikácii vzniknúť, zabraňujú anglo-americkí komunikanti tým, že svoje mená zvyknú hlásť („spelovať“).

Interlingválny priestor sa mení na intralingválny v tom momente, keď lexéma cudzieho pôvodu začína fungovať v preberajúcom jazyku. S okamžitou platnosťou nastupujú na scénu adaptačné tlaky (na jednotlivých jazykových rovinách sa prejavujú rôznou silou), na základe ktorých sa príslušná lexéma integruje smerom do centra

jazykového systému L_2 ; celý proces pritom prebieha pod egidou komunikatívnej funkcie L_2 . Ako vyplýva z uvedených poznámok, interlingválnosť vytvára s intralingválnosťou prienikovú množinu, pričom prienikový priestor vyplňa príslušná kontaktovej (antropo)lexéma. V našom prípade ide o kontaktovej AA (interlingválnosť z hľadiska procesualnosti $L_A \rightarrow L_S$), ktoré sa posudzuje v slovenskom kontexte (intralingválnosť v zmysle zdomáckovania v L_S). Intralingválnosť v rámci angličtiny je obsiahnutá v interlingválnom vzťahu $L_A \rightarrow L_S$, preto o nej osihotene neuvažujeme. Všetky anglické jazykové prvky sa vnímajú prostredníctvom kontaktu angličtiny a slovenčiny, resp. na pozadí slovenčiny.

Extralingválny priestor „presakuje“ do interlingválnosti aj do intralingválnosti; na zreteľ sa berie onomastický status vlastného mena, ktorý je prítomný (rôzne sa modifikuje) počas celého migračno-adaptačného procesu určitej antropolexémy. Naznačili sme, akým spôsobom sa onomastický status prejavuje pri fungovaní antroponym v angličtine; ich postavenie v L_A sa odráža aj v L_S , a to napríklad rešpektovaním (ale aj nerešpektovaním) rôznych výslovnostných podôb (*Raleigh*). AA sa začleňuje do antroponymického systému slovenčiny prostredníctvom onymického príznaku *spoločensky podmienená identifikácia/diferenciácia*, ktorý sa musí v preberajúcom jazyku „nanovo“ vytvoriť.¹⁰ (Významovou stránkou CA sa v tejto práci nezaobráame.) Periférno-periférny exponent sa však zachováva, pretože anglický jazykový kód, ktorý sa do slovenčiny importuje pomocou formálneho (ortografického, fonotaktického) ustrojenia danej antropolexémy, sa v slovenčine neprestáva pociťovať príznakovo.

S extralingvistickou realitou je späté fungovanie proprií ako takých. V súvislosti s tým plní dôležitú funkciu *motivácia* používania CA v slovenčine a ich *frekvencia*, ktoré majú vplyv aj na charakter integračno-adaptačných procesov.

Motivácia, sama osebe extralingvistická entita onomaziologického rázu, vo vzťahu k CA súvisí najmä s komunikačno-informačnou funkciou jazyka. Prejavuje sa globálna spoločensky podmienená identifikácia a diferenciácia antroponymických jednotlivín a ich prezentácia v komunikátoch s ohľadom na pragmatické ciele – uhasenie celospoločenského „smädu“ po informáciách. Jazyk takýmto spôsobom len odráža spoločenský priestor, ktorého je nedeliteľnou súčasťou a v ktorom hlavnú úlohu zohráva človek - homo loquens.

Frekvencia: Frekventovanejšie jazykové prvky sa zákonite posúvajú bližšie k centru jazykového systému, sú stabilnejšie, menej dynamické a vytláčajú menej frekventované prvky na okraj (perifériu). Takéto prvky si vo väčšej miere môžu „dovoliť“ nepravidelnosť,

napr. sloveso *byť* sa vo väčšine európskych jazykov vyznačuje nepravidelnými tvarmi, avšak vysoká frekvencia je garantom jeho bezporuchovej komunikačnej platnosti (porov. aj Daneš, 1966, s. 13). Frekvencia jednotlivých antroponymických znakov je úzko spätá s komunikačnými potrebami jazykového spoločenstva na jednej strane a odráža spoločenskú prestíž daného onymického objektu na strane druhej. Čím je osoba populárnejšia, tým je aj onymický znak, ktorý túto osobu zastupuje v komunikačnom priestranstve, frekventovanejší. Analogicky táto zákonitosť funguje aj pri CA, navyše, uplatňuje sa vypuklejšie: keďže CA „vyrastajú“ z neslovenského jazykového kódu, dostatočná frekvencia je dôležitým predpokladom ustaľovania ich formálno-jazykovej stránky.

Pokúsili sme sa predstaviť základ jedného z možných prístupov k nesmieme širokej problematike fungovania cudzích (antropo)lexém v slovenčine ako preberajúcom jazyku. Poznámky, ktoré sme prezentovali, nemajú charakter akéhosi konečného riešenia, a to aj z dôvodu, že problematika jazykových kontaktov patrí medzi oné „večné“ témy jazykovedy.

Poznámky

- ¹ Pojem *cudzie antroponymá*, resp. *antropolexémy* (ďalej CA) používame vo všeobecne platných konštatovaniach, v konkrétnostiach a pri exemplifikácii pracujeme s pojmom *anglické antroponymá / antropolexémy* (ďalej AA).
- ² „V spoločenskej stabilizácii osoby alebo zemepisného názvu sa prejavuje základná špeciálna onomastická funkcia vlastného mena“ (Blanár, 1996, s. 18).
- ³ V. Blanár (1996, s. 17 n.) hovorí o funkčne podmienenom sémantickom protiklade apelatívum :: proprium.
- ⁴ Najbežnejší spôsob obohacovania inventára rodných mien v spisovnej slovenčine tvorí preberanie z cudzích jazykov (porov. aj Považaj, 1980; Knappová, 1980).
- ⁵ Zjednodušene povedané: asimilácia je úsilie systému prispôbiť si okolité prvky a akomodácia je tendencia prispôbiť sa extrasystémovým prvkom (Krupa, 1980).
- ⁶ Fonetický prepis podľa J. C. Wellsa, 1990.
- ⁷ Pojmy *transfonemizácia* a *transortografizácia* použil vo svojich prácach J. Furdík (1994, 2000).
- ⁸ Porov. aj Dvonč, 1967.
- ⁹ O tomto pojme bližšie Kučera – Zeman, 1998; Ološtiak, v tlači.
- ¹⁰ Uplatňuje sa totiž pragmatický zreteľ: AA funguje v slovenskom kontexte, jeho forma teda zákonite musí „vyhovovať“ používateľom slovenčiny, preto sa jeho výrazová stránka modifikuje pod vplyvom adaptačných tlakov: na jeho výslovnosť sa upotrebuujú slovenské fonémy (fóny), zaraďuje sa do deklinačného systému slovenčiny (alebo zostáva na jej periférii, t. j. nesklouje sa) atď.

Literatúra

- Bilá, M.: Niekoľko poznámok k výslovnostným variantom anglických antropónym v slovenčine. In: Problémy adaptácie cudzích mien v slovenčine. Zborník materiálov z vedeckého seminára. Bratislava 19. - 20. októbra 2000 (v tlači)
- Blanár, V.: Lingvistický a onomastický status vlastného mena. In: VI. slovenská onomastická konferencia (Nitra 4. - 6. apríla 1974). Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1976, s. 23-29
- Blanár, V.: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.) Bratislava, Veda 1996. 250 s.
- Daneš, F.: The relation of centre and periphery as a language universal. In: Travaux Linguistiques de Prague. 2. Lex problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. Praha 1966, s. 9-21
- Dvonč, L.: Džezový Jazový slovník. Kultúra slova, 1, 1967, s. 238-241
- Dvonč, L.: Formálna stránka prevzatých slov v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 63-80
- Furdík, J.: Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach. Jazykovedný časopis, 45, 1994, s. 95-102
- Furdík, J.: Prednášky zo slovenskej lexikológie. Prešov 2000
- Jacko, J.: *Talkshow i talkšou*. Slovenská reč, 65, 2000, s. 352-353
- Knappová, M.: K společenskému fungování oficiálních podob rodných jmen. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia. (Zemplínska Šírava 20. - 24. septembra 1976.) Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava 1980, s. 287-291
- Krupa, V.: Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky. Bratislava, Veda 1980. 168 s.
- Kučera, J. – Zeman, J.: Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Anglická osobní jména. Hradec Králové, Gaudeamus 1998. 141 s.
- Ološtiak, M.: K problematike adaptácie anglických osobných mien v slovenčine. In: Problémy adaptácie cudzích mien v slovenčine. Zborník materiálov z vedeckého seminára. Bratislava 19. - 20. októbra 2000 (v tlači)
- Ondrejovič, S.: *Zombi/zombie*. Slovenská reč, 65, 2000, s. 349-350
- Považaj, M.: Vznik nových úradných podôb mien. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia. (Zemplínska Šírava 20. - 24. septembra 1976.) Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava 1980, s. 293-297
- Sabol, J.: Teória komunikácie a výskum spisovnej slovenčiny. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Ružička. Bratislava, VEDA, Vydavateľstvo SAV 1979, s. 60-65
- Sabol, J.: Zvukové ustrojenie vlastného mena a jeho komunikačné súvislosti. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia. (Zemplínska Šírava 20. - 24. septembra 1976.) Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava 1980, s. 35-40
- Wells, J. C.: Longman Pronunciation Dictionary. 1st edition. Longman Group 1990

Konatelská jména a jejich zpracování ve výkladovém slovníku

(k jednomu lexikografickému problému)

Zdeňka Opavská (ÚJČ AV ČR Praha)

Cílem tohoto příspěvku je upozornit na některé problémy, které jsou spojeny s lexikografickým výkladem i tak dobře slovtvorně popsatelné skupiny slov, jako jsou jména konatelská. Vzhledem k tomu, že většinu konatelských jmen tvoří názvy osob, zaměříme se právě na ně a všimneme si možnosti typizace výkladu významu, dále problematiky metajazyka výkladu a zpracování polysémie u této skupiny substantiv. Příklady použité v tomto příspěvku pocházejí ze slovníku *Nová slova v češtině* (1998).

U konatelských jmen je jejich lexikálně sémantický výklad tvořen „kombinací prvků slovtvorného popisu a diferenčních sémických prvků“¹, tak jako je tomu i u jiných slovtvorně motivovaných slov. Strukturní (slovtvorný) význam konatelských jmen lze definovat následovně: „člověk mající nějaký aktivní vztah k předmětu nebo jevu pojmenovanému motivujícím substantivem“². Pro výklad významu konatelských jmen ve výkladových slovnících je třeba tento strukturní význam vymezit explicitněji. Při sémantické specifikaci dané lexikální jednotky je nutné vycházet jak ze sémantiky základového slova, tak z kontextů, ve kterých se daná lexikální jednotka nachází. Tak např. význam substantiva *šeststář*, které se užívá v běžné mluvě zejména pacientů a zdravotníků, lze definovat jako ‚kdo trpí ušními šelesty‘; fundujícím/motivujícím slovem je substantivum *šelest*³, na vztah mezi osobou a touto substancí poukazuje kontext: *„lékaři říkají stavům, kdy nám v uších hučí, zvoní, šumí, tinnitus, česky šelesty, proto jsme si začali říkat šeststář“*.

Jednou z možností, jak stanovit typy výkladů významu u konatelských jmen, je jejich rozdělení podle onomaziologického příznaku definovaných substantiv. Dobrým vodítkem tu mohou být sémantické skupiny vymezené na základě sémantiky motivujícího slova a sémantiky onomaziologického vztahu. Opřít se zde můžeme o Dokulilův popis sémantických skupin konatelských jmen⁴; např. u lexikografického popisu konatelských jmen se sufixem *-ař/-ář* lze vymezit zhruba 16 základních typů výkladu významu podle uváděných 16 základních sémantických skupin. Tak např. do sémantické skupiny názvů osob podle předmětu, který vyrábějí nebo vůbec vytvářejí, je možné zařadit (a analogicky

lexikograficky vyložit) neologická substantiva *zprávař* ‚kdo se podílí na tvorbě zpráv, zejména v rozhlasu a televizi‘, *perníkář* ‚kdo vyrábí, užívá pervitin (perník)‘ nebo *tegař* ‚kdo barvou ve spreji vytváří na zdech, vagonách ap. značky, podpisy (tagy)‘. Do skupiny názvů osob podle toho, co vlastní, resp. do podskupiny názvů osob podle nemoci, kterou trpí, náleží již uvedené substantivum *šeststář*, dále pak *roskař* ‚kdo trpí roztroušenou sklerózou (roskou)‘, *vředař* ‚kdo má žaludeční vředy‘ apod.

Další možností typizace lexikografického popisu konatelských jmen je třídění podle rodového (generického) sému, tj. podle příslušné nadřazené třídy substantiva. Vzhledem k tomu, že výraz, jímž je rodový sém pojmenován, označuje určitou třídu, kategorii, lze ho označit za slovo kategoriální. Ke kategoriálním slovům pak můžeme řadit jak slova obecně kategoriální (*osoba, člověk* ap.⁵), tak slova lexikálně kategoriální, a to s různou mírou sémantické specifikace (např. *pracovník, odborník, výrobce, uživatel, majitel; řidič, hráč, závodník, programátor, moderátor*).

Výklad konatelských jmen s obecně kategoriálním slovem (*osoba, člověk*, případně *kdo*) vychází ze strukturního významu daného konatelského jména (viz již zmiňované výklady substantiva *šeststář* ‚kdo trpí ušními šelesty‘ či *zprávař* ‚kdo se podílí na tvorbě zpráv, zejména v rozhlasu a televizi‘). Je-li lexikální význam vykládaného konatelského jména užší, pak je v jeho výkladu užít výraz náležející mezi slova lexikálně kategoriální, proto např. substantivum *počasář* (užívané v profesní mluvě televizních pracovníků) není ve slovníku vykládáno jako ‚kdo se zabývá počasím, zprávami o počasí‘, ale ‚(televizní) moderátor, hlasatel zpráv o počasí‘, podobně význam slova *datař* je specifikován jako ‚programátor specializovaný na zpracování hromadných dat, na databáze a jejich programování‘. Připomeňme, že výběr konkrétního kategoriálního slova, které má funkci rodového sému, úzce souvisí s lexikografickou zásadou, že ve výkladu má být rodovým sémem sém hierarchicky nejbližší nadřazený.

Tato zásada má vliv i na řešení otázky, které výrazy mohou patřit mezi kategoriální slova, tj. které výrazy je možné zařadit do inventáře výkladového metajazyka. Zřejmě půjde zejména o ty kategoriální výrazy, které náležejí do třídy slov s vyšší mírou abstrakce. Oporou by mohl být již zmiňovaný Dokulilův přehled sémantických skupin konatelských jmen. V některých případech autor užívá slov, která lze řadit mezi kategoriální, přímo k vymezení sémantické skupiny, např. u skupiny názvů osob podle toho, v čem se odborně vyznají, nač jsou odborníky, co zkoumají, studují ap., je explicitně uvedeno slovo *odborník* (srov. užití tohoto výrazu u výkladů významu *hardwarář* ‚technik, odborník na technické vybavení počítače (hardware)‘, *biotronik* ‚odborník v biotronice‘, *kosmetolog* ‚odborník

v kosmetologii' atd.). U jiných sémantických skupin lze kategoriální slovo na základě uváděných charakteristik určit, tzn. např. u skupiny osob, které něco vlastní, popř. mají v nájmu, lze vymezit kategoriální slova *vlastník*, *nájemce*, *majitel*; u osob pojmenovaných podle dopravního prostředku, s nímž jezdí, lze vymezit kategoriální slovo *řidič* (srov. užití těchto slov ve výkladu substantiva *favoritář*, majitel, řidič automobilu značky Škoda Favorit') apod. Takto získaný přehled kategoriálních slov lze doplnit z dalších zdrojů (např. z výkladových slovníků).

Výběr kategoriálního slova má dosah i pro metajazykovou syntax. Pokud je ve výkladu užito pojmenování náležející mezi obecně kategoriální slova, je onomaziologický vztah mezi konatelem a substancí vyjádřen slovesem a motivující slovo bývá v definiční větě často v syntaktické pozici předmětu, např. *ibiškář* ‚kdo pěstuje ibišky‘, *civilkář* ‚kdo vykonává civilní službu (civilku)‘. Je-li ve výkladu užito kategoriální slovo na nižší abstrakční úrovni (tedy je-li sémanticky specifikováno), často se používá jmenný výklad významu, např. *golfista* ‚hráč golfu‘, *psychotronik* ‚odborník v oboru psychotroniky; léčítel využívající tuto metodu‘. V takovémto případě význam kategoriálního slova často zahrnuje jak označení osoby, tak naznačení onomaziologického vztahu (viz výše uvedený příklad *golfista*).

Na závěr se krátce zastavme u problému zachycení polysémie konatelských jmen ve slovníku. M. Dokulil při vymezování sémantických skupin konatelských jmen upozorňuje na fakt, že se jednotlivé sémantické skupiny, resp. onomaziologické vztahy, na kterých jsou tyto skupiny založeny, mohou prostupovat, překrývat nebo být rovnocenné ap.⁶ Dosavadní lexikografická praxe řeší tento problém tak, že je uvádí 1) jako sémantické odstíny, případně jako alternace definičního prvku, nebo 2) jako samostatné významy. Tak např. u substantiv označujících osoby, které se určitým sportem zabývají buď ze záliby, nebo profesionálně (*softbalista*, *cyklotrialista*, *taekwondista* aj.), lze tuto kombinaci zachytit ve výkladu významu jako sémantické odstíny, např. *softbalista* ‚kdo pěstuje softbal; kdo se věnuje softbalu závodně (jako sportovní disciplíně)‘. U substantiva *džipař* ‚kdo má v oblibě americký automobil džip; majitel nebo řidič džipu‘ tvoří výklad významu tři sémantické odstíny ‚kdo má něco v oblibě‘ + ‚kdo něco vlastní‘ + ‚kdo řídí nějaký dopravní prostředek‘. Naopak jako samostatné významy se podávají ty případy, kdy lze rozlišit aktivní (tvůrčí) vztah k něčemu a pasivní vztah záliby, obliby, např. *metalista* 1. ‚hudebník hrající heavy metal‘, 2. ‚vynavač, příznivec, fanoušek heavy metalu‘, nebo ta pojmenování, u nichž je možné rozlišit vztah vlastnický a nevlastnický, např. *galerista* 1. ‚majitel galerie‘, 2. ‚kdo vede, spravuje galerii‘; *kinař* 1. ‚majitel kina‘, 2. ‚provozovatel kina‘, *butikář* 1. ‚majitel butiku‘, 2. ‚prodač v butiku‘.

Je ale otázkou, zda neexistuje ještě třetí možnost, totiž zda ve všech těchto případech nejde o tzv. kosémii. Rozumí se jí podle J. Dolníka (1989)⁷ paralelní výskyt, koexistence významů bez kauzální spjatosti, tj. kde mezi významy není derivační vztah a nelze proto ani stanovit, který z významů je základní (primární) a který odvozený (sekundární). Z onomaziologického hlediska by pak šlo o paralelní nominaci (Horecký 1987)⁸. Ale i v případě, že přijmeme interpretaci významů jako kosémických, stojíme před lexikografickým problémem, jak je budeme ve výkladovém slovníku podávat.

Jak je zřejmé z předcházejících úvah o problematice výkladu významu konatelských jmen, při jejich zpracovávání je třeba průběžně řešit určité lexikologicko-lexikografické otázky. Příspěvek se zaměřil na některé z těchto problémů a upozornil na otázky, k nimž bude třeba přistupovat a řešit je z hlediska lexikografie jiným způsobem než dosud.

Poznámky

¹ Viz K výkladovým postupům v jednojazyčné lexikografii, 1975, s. 88.

² Viz Dokulil 1978, s. 246.

³ V lékařství výraz (*ušni*) *šelesty* znamená ‚sluchové vjemy, pro něž neexistuje zvukový zdroj v zevním prostředí‘ (Lékařské repertorium, Aventinum, Praha 1983).

⁴ Viz Dokulil 1967, s. 130n.

⁵ Řadit sem lze i zájmeno *kdo*, které ve výkladech může tato substantiva zastupovat, viz výklady významů u příkladů uváděných výše.

⁶ Viz Dokulil 1967, s. 126. Srov. též příklady uváděné M. Dokulilem (s. 130, 126, 127): *trubkař* ‚kdo pracuje o trubkách nebo s trubkami‘ // ‚kdo hraje na trubku‘ // ‚kdo krade trubky‘; *karetník* ‚ten, kdo (rád) hraje karty‘ // ‚kdo má v oblibě karty, kdo má zálibu v kartách‘, *zahrádkář* ‚kdo se stará o zahradu‘ // ‚kdo má zahradu‘.

⁷ K předpokladům vzniku kosémie řadí J. Dolník i tu skutečnost, ‚keď slovtvorný význam vzhľadom na svoju všeobecnosť umožňuje viac ako jednu špecifikáciu‘ (Dolník, 1989, s. 324) a jako příklad uvádí konatelská jména *družinár* ‚žiak chodiaci do školskej družiny‘ // ‚učiteľ v školskej družine‘, *slovenčinár* ‚odborník v slovenčine‘ // ‚učiteľ slovenčiny‘ // ‚poslucháč slovenčiny‘ (tamtéž, s. 325).

⁸ Horecký charakterizuje paralelní nominaci jako ‚tvorenie sice rovnakých pomenovaní, ale rozdielne motivovaných‘ (Horecký, 1987, s. 130), např. *cestár* ‚pracovník v oblasti ciest‘ a *cestár* ‚cyklista pretekajúci na cestách‘.

Literatura

- Dokulil, M.: Jména konatelská. In: Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen, Academia, Praha 1967, s. 125-170
- Dokulil, M.: K otázce prediktability lexikálního významu slovtvorně motivovaného slova. SaS, 39, 1978, s. 244-251
- Dolník, J.: Mnohovýznamovosť a sémantické odvodzovanie. Kultúra slova, 23, 1989, s. 321-328
- Horecký, J.: Analogická nominácia. Kultúra slova, 21, 1987, s. 129-137
- Lexikografický kolektiv ÚJČ: K výkladovým postupům v jednojazyčné lexikografii. SaS, 36, 1975, s. 84-91
- Martincová, O. a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Academia, Praha 1998

Radixoid *tele-* v informační společnosti¹

Pavla Šmídová (ÚJČ AV ČR Praha)

Slovní zásobu dneška výrazně ovlivňuje mohutný rozvoj počítačových a telekomunikačních technologií. Slovní zásoba v této oblasti² se rozrůstá o lexémy-slova (*Internet, e-mail*) i o lexémy-slovní spojení (*mobilní telefon*, z toho univerbizované *mobil*), která dále tvoří základ pro bohaté odvozování (*internetovat, internetista; mobilné telefonovat/mobilovat, mobilní telefonista/mobilista, mobilomanie* aj.), jednak v jejich sémantickém okruhu přibývají další nová slova nebo nové významy slov: *brousit, brouzdat, surfovat, zavináč, rozcestník, esemeska, textovka* a mnohá další. Kromě toho se jazykový systém češtiny obohacuje v oblasti slovtvorných prostředků. Vedle vyčlenění zcela nových formantů, např. *e-* (zpravidla psáno s pomlčkou, s významem ‚elektronický‘, např. *e-bankovníctví, e-byznys, e-kniha*) a *i-* (zpravidla psáno s pomlčkou, s významem ‚internetový‘, např. *i-kavárna*) se rozšiřuje užívání radixoidu³ *tele-*.

První výrazy s komponentem *tele-* přibýly do slovní zásoby češtiny formou přejímek. J. Jungmann v Slovníku česko-německém uvádí jedině pojmenování tohoto typu, a to *teleskop* (jako zdroj je označen Dobrovského Německo-český slovník). Obdobná pojmenování dále rozvíjela slovní zásoba češtiny v oblasti terminologie; jsou to zejména názvy přístrojů a jevů z oblasti sdělovací techniky, např. *telegraf, telegram, telefon, televize, telekomunikace*, novější *telefax, teletex, teletext* aj., dále názvy přístrojů a jevů z oblasti přírodních a humanitních věd, např. *telemetr, teleobjektiv, teleskop, telepatie* ap. a pojmenování odvozená od těchto základů. Výrazy mají internacionální charakter.

Komponent *tele-* byl dlouho vázán pouze v těchto mezinárodních přejímkách, pro fungování radixoidu *tele-* v češtině to mimo jiné znamenalo spojitelnost pouze s cizími, nejčastěji řecko-latinskými základy. Ojedinelé doklady svědčící o opaku jsou až z pozdější doby, např. J. Werich v proslulé knížce Fimfárum z r. 1960 hovoří o Palečkových *telebotách*,⁴ kde je morfém *tele-* užit ve významu ‚dálkový, na dálku‘, v pojmenování *telexporter* se morfém *tele-* spojuje se zdomácněným slovním základem a odkazuje v této jazykové hříčce nejspíše k adjektivu telefonní. Jde však o slovo z dílny Divadla Jára Cimrmana, proto to pravděpodobně není motivace jediná.⁵ Další hybridní pojmenování s

tele- jsou ze IV. časové vrstvy lexikálního archivu ÚJČ, morfém *tele-* v nich zastupuje slova televize, televizní, např. *telezírání, telezírat, telezrout*, pravděpodobně původně z oblasti sci-fi je výraz *telestěna* (ČNK, Martincová-Savický 1987). Radixoid *tele-* se dále uplatňuje v názvech televizních pořadů, např. v názvu populárního *Televarieté*, k pojmenováním z novější doby patří *Telekvíz, Teleráno, Teleturnaj; Teletip* (jméno časopisu) aj.

Technický pokrok stávajících telekomunikačních technologií (mimo jiné i postupné nahrazování analogové technologie digitální), nové telekomunikační technologie (Internet, mobilní telefon) jsou impulsem pro vznik nových přístrojů, zařízení apod., tyto technologie jsou využívány k usnadnění, zefektivnění lidské činnosti, k překonávání času a vzdáleností. Mnohé nové jevy jsou často pojmenovávány slovy s radixoidem *tele-*. V nejnovější slovní zásobě jich velkou měrou přibývá a oblast jejich užívání se rozšiřuje.

V našich podmínkách, pokud jde o užívání lexémů (často přejímek) s morfémem *tele-* a o jejich zapojování do jazykového systému češtiny, je situace komplikována tím, že zpravidla teprve postupně srovnáváme krok se společnostmi v oblasti telekomunikačních technologií vyspělejšími, a proto se pojmenování některých jevů z oblasti telekomunikací a jejich aplikací objevují v češtině nejdříve formou jakési osvěty, aniž by se pojmenované jevy v domácích podmínkách v širším rozsahu uplatňovaly v praxi; nová pojmenování jsou často doložena v pramenech zabývajících se počítačovými a telekomunikačními technologiemi a v tematicky zaměřených přílohách běžných českých a moravských deníků.

I v důsledku naznačené situace jsou nejnovější lexémy s radixoidem *tele-*, ponecháme-li stranou odvozeniny, 1) zejména adaptované přejímky z angličtiny (*teleworking, telekonference, teleshopping, telemarketing, telebanking, telemedicina*), 2) polokalky těchto přejímek (*telepráce* k *teleworking, telework, telepracovník* k *teleworker, telemost* k *telebridge, teledům* k *telehouse*), 3) lexémy, které vznikly v domácím prostředí pravděpodobně bez opory pojmenování cizího původu (*telezaměstnanec, telezákazník, teleseznamka, telemanie, telekonzument, telepotíž, telerada*).

Ve shodě s tímto rozčleněním lze naznačit charakter uvedených lexémů vzhledem k jejich pojmovému obsahu: přejímky s morfémem *tele-* mají výrazně pojmový charakter, často se blíží termínům (*telemarketing, telebanking*), pojmový charakter mají zpravidla i polokalky, zejména pokud se v češtině neprosadil původní anglický tvar (*telemosť*), u polokalků k adaptovaným anglickým přejímkám je zřejmá nenocionální, pragmatická složka (*telepracovník*). Slova s *tele-* vzniklá v domácím prostředí lze zpravidla považovat za prostředky aktualizace jazykového vyjadřování, často jde o příležitostné výrazy, využívá se napětí mezi cizostí radixoidu a domácím charakterem druhé části slova; výjimkou je např.

právě pojmenování *telemosť*, dále také slovo *teleseznamka* ‚seznamovací služba zprostředkávající zájemcům o seznámení kontakt prostřednictvím telefonu‘ aj.

V nejnovější slovní zásobě češtiny přibývají lexémy s *tele-* v několika dosti rozsáhlých sémantických skupinách:

(A) Z velké části jde o pojmenování činností, aktivit nově využívajících telekomunikační technologie, a to v oblasti práce, zaměstnání ‚na dálku‘ (*teleworking* ‚práce na dálku, vykonávaná prostřednictvím telekomunikační a počítačové techniky‘, *telecommuting*,⁶ *telecentrum*), v oblasti medicíny (*telemedicina, teledoktor, telekonzultace*), v oblasti vzdělávání (*telelearning, teleteaching*), v oblasti obchodních, marketingových ap. aktivit (*telemarketing, telebanking, teleshopping, teleprodej, teleseznamka*), v oblasti politiky (*teledemokracie*, využívání počítačové a telekomunikační techniky k širokému informování občanů o správě státu, obce apod. a k zjišťování jejich názorů).

(B) Zatím málo početnou sémantickou skupinu tvoří pojmenování nových forem správy a poskytování dat a názvy zařízení k tomu určených (*telehousing* ‚služba spočívající v poskytování speciálně vybavených a zabezpečených prostor ap. pro umístění a provozování telekomunikační a počítačové techniky‘, *telehouse, teledům, telehotel*).

(C) Ve třetí skupině jsou pojmenování, která se týkají oblasti televize, televizního vysílání, a rozvíjejí tak již dříve konstituovanou slovtvornou řadu s radixoidem *tele-*. Morfém je v těchto výrazech častěji než v předchozích dvou skupinách spojován s domácími nebo zdomácnělými základy, nové výrazy jsou tvořeny často bez opory cizojazyčných vzorů. Jsou to jednak pojmenování televizních pořadů, např. příležitostný výraz *telediskuse* („*telediskuse o Temelínu*“) aj., jednak pojmenování, zpravidla jazykové aktualizace, vyjadřující k televizi a televiznímu vysílání nějaké (často negativní) stanovisko, např. *telezkratkovitý* („*telezkratkovitá bezzásadovost*“, I. Diviš), *telezážitek* („*žijeme z jakýchsi telezážiteků*“), *telekracie* ‚nepřiměřený vliv televizního vysílání na společnost; využívání tohoto vlivu politiky, politickými stranami‘ („*pro naši rozvojovou telekracii platí: z diktatury proletariátu k diktatuře TýTY*“; „*přímým důsledkem telekracie je sice vytvoření populárního lídra a eventuálně silné strany, ale bez široké stranické základny*“), dále výrazy *telemanie, telekonzument* aj.

Naznačené sémantické skupiny lexémů s *tele-* zčásti korespondují se strukturou významů radixoidu.

I. Pro nejnovější lexikální jednotky s morfémem *tele-* platí, že v největší skupině

těchto lexémů radixoid *tele-* sice v menší či větší míře odkazuje k původnímu významu, tj. daleko, dálka, dálkový, ale vedle toho přistupují další sémantické rysy:

1) uskutečňovaný, prováděný prostřednictvím telekomunikační a počítačové techniky: *teleworking*; obdobná jsou nejen pojmenování *telecommuting*, *telepráce*, *telezaměstnanec* a *telekonference*, *telekooperace*, ale i výrazy z oblasti medicíny: pojmenování *telemedicina* označuje léčbu formou konzultací ap. pacienta s lékařem, lékař se specialistou ap. prováděných prostřednictvím telekomunikační a počítačové techniky,⁷ obdobné je pojmenování *telekonzultace* nebo příležitostný výraz *teledoktor* ap.;

2) uskutečňovaný, prováděný prostřednictvím telekomunikační techniky, resp. telefonu: *telemarketing* ‚marketing (nabídka, průzkum trhu) prováděný prostřednictvím telefonu‘, *telebanking*⁸ ‚využívání bankovních služeb prostřednictvím telefonu‘, názvy bankovních služeb (*Telebus*, *Teleb(B)anka*);

3) uskutečňovaný, prováděný prostřednictvím televize: *teleshopping*,⁹ *teleshop*, *teleprodej*;

4) prováděný prostřednictvím telepatie: *telehybná* ve spojení ‚*telepatické ovlivňování*, *telehybná důležitých jednotlivců*, např. *vysokých politiků*, *vojáků*, *národohospodářů*...“

O menších skupinách pojmenování s radixoidem *tele-* platí, že naznačená polysémie se (zcela) uvolnila, původní význam radixoidu *tele-* (I) je potlačen, radixoid má v těchto lexikálních jednotkách speciální, homonymní významy a odkazuje ke sloům:

II) televize, televizní, např. *telenovela*, *telezkratkovitý*, *telekracie*, *telemanie*;

III) telefonní, resp. telekomunikační, ke spojení telekomunikační technika, např. *telehousing*, *telehouse*, *telehotel*, *teledům* (výklad významu viz výše), *teleoperátor* ‚kdo poskytuje telefonní, telekomunikační služby‘, *telezákazník* ‚zákazník firmy, společnosti poskytující telefonní, telekomunikační služby‘ („*Oskar zahájil boj o telezákazníky*“), *telekarta* ‚telefonní karta‘; výsledkem kalamburního křížení jsou výrazy *telekomunismus*, *telekomunista*, *telekominič* (o telekomunikační společnosti Český telecom, o telekomech - (velkých) telekomunikačních společnostech obecně, o jejich zaměstnancích).

Vydělování speciálních významů radixoidu *tele-* je proces analogický rozštěpení významové struktury komponentu *auto-* v homonymní významy *auto-* I ‚sám‘, *auto-* II ‚automobilový‘, *auto-* III ‚automatický‘.

Významová struktura radixoidu *tele-* s třemi homonymními významy a dalšími významovými odstíny v rámci prvního homonymního významu se tímto způsobem jeví pouze z pohledu neologické slovní zásoby. Tato strukturace se pravděpodobně bude pozměňovat přibýváním nových lexémů nebo tím, jak se některá slova s morfémem *tele-* v dalším období přestanou užívat. Naznačené rozštěpení na speciální homonymní významy morfému *tele-* není ani v neologické slovní zásobě ve všech případech zcela jednoznačné, jednotlivé významové odstíny k tomuto vydělení pouze směřují.

Výrazným rysem radixoidu *tele-* je jeho internacionální charakter. Jednak je tento morfém součástí internacionálních lexémů, srov. např. výrazy z novější slovní zásoby angličtiny a některých slovanských jazyků¹⁰: *telex* (doloženo v jazyce angl., čes., pol., rus., sloven.), *teletext* (angl., čes., rus., sloven.), *teleshopping* (angl., čes., sloven., pol. - srov. *telezakupy*, rus. - srov. *телепокупки*), *telenovela*¹¹ (čes., pol., sloven.). Radixoid *tele-* se kromě toho spojuje v různých jazycích se slovními základy domácího původu nebo v daném jazyce zdomácněnými: vedle angl. *telebridge* existuje v několika slovanských jazycích polokalk *telemost* (čes., sloven., rus.), pro angličtinu dále srov. výrazy *teleworking*, *teleshopping*, *telehouse* s domácími anglickými základy, pro češtinu již uváděné polokalky a výrazy vzniklé v domácím českém prostředí, např. *telepráce*, *teleshopping*, *telezákazník* aj., dále připomeňme výrazy s *tele-* i pro jiné slovanské jazyky, pro polštinu např. *telepogotowie* ‚pohotovost pro opravy televizi‘ (1980), *teleproteza* (o televizi jako prostředníkovi při poznávání světa, 1980), *telezabezpieczenie* ‚systém zabezpečení spočívající v signalizaci nebezpečí prostřednictvím telefonu‘ (1978), pro ruštinu např. *телеэпйна* ‚televizní štáb‘, *телеклип* ‚televizní klip‘, *телеведущий* ‚moderátor (v televizi)‘.

Závěrem:

Shnutím uplatnění radixoidu *tele-* v nejnovější slovní zásobě jsme připomenuli, jak se mimojazykové skutečnosti odrážejí v slovní zásobě češtiny a jak tyto změny slovní zásoby dále ovlivňují stávající jazykový systém (např. změna struktury významů radixoidu *tele-*, rozvoj spojitelnosti komponentu *tele-* s domácími základy, a to nejen ve významech ‚televize, televizní‘, jevu známém již z dřívější slovní zásoby, ale i v dalších významech radixoidu). Pro lexikografickou praxi vyvstávají zejména otázky výběru speciálních lexémů s *tele-* do hesláře (neologického) slovníku, zpracování radixoidu *tele-* v heslové stati, tj. zejména otázka polysémie a homonymie významů tohoto morfému, aj.

Poznámky

- ¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu Internacionalizmy v slovní zásobě současné češtiny, reg. č. B9061101, GA AV ČR.
- ² Materiálovou základnu této práce, pokud není uvedeno jinak, tvoří lexikální jednotky podané v slovníku Nová slova v češtině. Slovník neologizmů, dále materiál v databázi nových lexikálních jednotek ÚJČ a lexémy vyhledané v ČNK a pomocí internetových prohlížečů.
- ³ Přečodné morfémy mezi afixy a kořenými morfémy (radixy) bývají označovány buď jako afixoidy (resp. prefixoidy, sufixoidy), pokud se po formálně-sémantické stránce blíží více předponám, nebo jako radixoidy, pokud mají blíže ke kořeným morfémům. Pro morfém *tele-*, který uchovává původní význam řeckého příslovce *téle* ‚daleko (od)‘ nebo zastupuje věcný význam slov televizní, telefonní nebo spojení telekomunikační technika ap., volíme označení radixoid.
- ⁴ „Dnes by se Paleček sotva uživil. Ani by tolik nevdalo, že telefon, telegraf, televize předhoni Palečkovy teleboty (tj. kouzelné sedmimílové boty, které se scvrknou na každou nohu), jako spíš to, že Paleček byl trochu malý na dnešní velkou dobu.“ (Doklad ze IV. vrstvy lexikálního archivu lexikografického oddělení ÚJČ AV ČR.)
- ⁵ „Smoljak: ... Dialog, který Cimrman předváděl [žákům] zpravidla v souhře se školníkem, si vám dovolím reprodukovat s pomocí docenta Weigela. Weigel (do telefonního přístroje): Hola, hola! Smoljak: Správný začátek. Dnes už ovšem říkáme: Haló, haló. Hola, hola! Weigel: Zde telefonista Weigel. Smoljak: Tak to je první začátečnická chyba. Můj telepartner používá nadbytečných slov, kterými prodlužuje na tehdejší dobu jistě nákladný hovor. Cimrman vždycky zdůrazňoval, že jakmile použijeme telefonního aparátu, stáváme se automaticky telefonistou. Každý telefonista to ví, a je tedy zbytečné, aby si to jednotliví telefonisté neustále během telefonování do telefonu ... telefonovali. ...“ (Doklad z ČNK: Smoljak, L.: Vyšetřování ztráty třídní knihy. Paseka 1992.)
- ⁶ Rozdíl mezi pojmenováními *teleworking* a *telecommuting* spočívá v tom, že *teleworking* pochází z amerického prostředí, *telecommuting* z britského, resp. evropského, přičemž podle anglických výkladových (neologických a jiných speciálních) slovníků užívají se i v britské angličtině oba výrazy. Přejata byla také pojmenování pro ty, kdo pracují formou *teleworkingu*, *telecommutingu* - *teleworker*, *telecommuter* a dále výraz *telework*; polokalk *telepráce* se užívá synonymně s *teleworking* i *telework*, srov. také polokalk *telepracovník* a pojmenování *telepracoviště*.
- ⁷ Uvedený výklad významu je výsledkem podrobného dohledávání v ČNK, v textech uveřejněných na Internetu, výsledkem dotazování. I v oblasti medicíny však dochází k velmi rychlému vývoji; operace, medicínské zákroky na dálku, prostřednictvím robotů, se v určité míře provádějí již dnes (srov. označení přístroje pro takové zákroky *telemanipulátor*), pojmenování pro takovou léčbu však zatím nejsou doložena.
- ⁸ Pro výklad významu srov. také existující spojení *telefonní marketing*, *telefonní bankovníctví*; vedle toho existují jiné formy bankovních služeb, označované *e-banking*, *e-bankovníctví*, *elektronické bankovníctví*; *internetové bankovníctví*; některé anglické výkladové slovníky však spojují termíny *telemarketing* a *telebanking* nejen s telefonní technikou, ale i s technikou počítačovou a vůbec telekomunikační.
- ⁹ Anglické neologické slovníky zaznamenávají pojmenování *teleshopping* v jiném významu, než v jakém je užíváno v češtině, a to ‚nakupování z domu prostřednictvím počítačové a telekomunikační techniky‘.
- ¹⁰ Internacionalizmy s *tele-* i další výrazy s tímto komponentem jsme pro angličtinu a některé slovanské jazyky v naprosté většině vyhledali v sekundárních pramenech, především ve výkladových (neologických) slovnících a překladových slovnících (viz seznam použité literatury), pro slovenštinu jsme pracovali také s Internetem.
- ¹¹ Markowski (2000) v poznámce k výrazu *telenovela* uvádí jako zdroj tohoto výrazu brazilskou portugalsčinu a španělštinu. Slovo obdobné výrazu *telenovela* není v angl. výkladových slovnících doloženo.

Literatura

- Anglicko-český ekonomický slovník. Leda, Voznice 1995
- Akademický slovník cizích slov. Praha 1995
- Ayto, J.: The Longman Register of New Words. Longman, Harlow, Vol. 2 - 1990
- Barnhart, C. L. - Steinmetz, S. - Barnhart, R. K.: A Dictionary of New English 1963-1972. Barnhart, Bronxville, New York/Langenscheidt, Berlin 1973
- Fronek, J.: Anglicko-český slovník. Leda, Voznice 1996
- Fronek, J.: Česko-anglický slovník. Leda, Voznice 2000
- Hais, K. - Hodek, B.: Velký anglicko-český slovník. Praha 1997 (3. vyd.)
- Jungmann, J.: Slovník česko-německý. Praha 1835-1939
- Markowski, A.: Łatwy słownik trudnych słów. Warszawa 2000
- Martinová, O.: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha 1983
- Martinová, O. - Savický, N.: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. Slovo a slovesnost, 48, 1987, s. 124-139
- Nicholas, S.: Velký americko-český slovník. WD Publications. Čelákovice 1998
- Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha 1998
- Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1972-1981. Wrocław, 1. d. A-O, 1988, 2. d. P-Z, 1989
- Savický, N. - Šišková, R. - Šlaufová, E.: Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů. Praha 1999
- Slovník cudzích slov. Bratislava 1997
- Slovník spisovného jazyka českého I-IV. Praha 1958-1971
- Tulloch, S.: The Oxford Dictionary of New Words: A Popular Guide to Words in the News. OUP, Oxford 1991

Hybridní substantivní kompozita s prvním členem *mini-* v současné češtině

Patrik Mitter (Pdf UJEP Ústí nad Labem)

V posledních letech zaznamenávají nebyvalý nárůst hybridní kompozita s prvním členem *mini-*. První člen *mini-* pochází z lat. *minimus* „malovaný miniem“ (zkřížilo se s lat. *minimus* „nejmenší“) a může ve složeninách vystupovat v jednom z významů:

1/ „velmi malý, miniaturní“

2/ „velmi málo významný“.

Člen *mini-* je tedy polysémní. Ve složeninách vyjadřuje intenzitu nějaké kvality nebo kvantity. V tomto smyslu vykazuje rysy adjektivní. Kolísání *mini-* mezi funkcí prvního členu a mezi platností samostatného adjektiva se odráží ve dvojím způsobu psaní některých výrazů, např. *mini vůz/minivůz* /eltech./, slang./, *mini věž/minivěž* (hifi) /slang./. Po stránce sémanticko-syntaktické jsou kompozita s prvním členem *mini-* atributivními determinativy. Z hlediska onomaziologického pojmenovávají uvedené formace především místa a prostory menších rozměrů, malé předměty a malé nebo málo významné osoby. Objevují se výrazy expresivní i slangové. Expresivní slohový příznak mají především ty formace, jejichž druhý člen vykazuje tento příznak sám o sobě, srov. *baleníčko* – *minibaleníčko*, *človíček* – *miničlovíček* apod.

Tento morfém zachycují mluvnické a slovníkové příručky od 70. let. TŠČ 2 (1967) ještě *mini-* neuvádí (ani mezi předponami), rovněž tak i NTS (1971). Ve slovníku se poprvé morfém *mini-* objevuje v 1. vydání SSČ (1978). V něm je tento morfém považován za radix a současně jsou uvedeny dvě složeniny s první částí *mini-*: *minigolf* a hybridní *minisukně* /hovor./. Ve druhém vydání SSČ přibýly ještě složeniny *minibus* a hybridní *minipočítač*. ASCS (1995) uvádí kromě výše uvedených složenin ještě 13 dalších, z nich 3 jsou hybridní, a to *minidělka* /hovor./, *minirobot* /odb./, *minižárovka* /eltech./. U výrazu *minipočítač* můžeme sledovat jeho terminologizaci, neboť ASCS zařazuje tento výraz už do oblasti výpočetní techniky. Slovník neologismů NSČ (1998) uvádí již 24 hybridních složených substantiv.

V mluvnických příručkách se *mini-* objevuje v 5. vydání ČM (Havránek – Jedlička, 1986). Zde je tento morfém považován za předponu. V 1. díle akademické MČ se *mini-* neuvádí. Rovněž mluvnické z poloviny 90. let (PMČ, ČRJ) *mini-* neuvádějí. Jako součást složenin s druhým slovtvorným základem ve formě zpodstatnělého přičestí (*minikošíková*, *minikopaná*, *miniodbljená*) zaznamenává *mini-* I. Bozděchová (1996, 75).

Všeobecně lze konstatovat, že morfém *mini-* je v naší současné lexikologii a lexikografii považován spíše za radix. Někteří autoři (např. O. Martincová) však celkem logicky poukazují na jeho prefixoidní charakter, a zařazují proto tento morfém do přechodného pásma mezi prefixy a radixy. (Martincová 1997a, 161-164; Martincová-Savický 1987, 124-139).

V naprosté většině složenin má člen *mini-* význam „velmi malý, miniaturní“. Ve významu „velmi málo významný“ se člen *mini-* objevuje zatím pouze ojediněle, a to v hybridních složeninách, pojmenovávajících osoby, např. *miničlovíček*, *minilidé*.

Větší část výrazů má charakter slangový. Patří k nim *minidělka*, *minideska* („gramofonová“), *minidílna*, *minihra*, *minihňště*, *minihuť*, *minijabloň*, *miniknihovna*, *minikoloběžka*, *minikoupaliště*, *minikuchyně*, *minimyš* (u počítače), *minibal*, *miniplošina*, *minipodprsenka*, *minipořad*, *miniprůzkum*, *minipříběh*, *minipsinec*, *minisluchátka*, *minisouprava*, *minisporák*, *ministezka*, *minisukně*, *minišaty*, *minitělocvična*, *minitrať*, *minitrouba* („elektrická“), *minivěž* („hifi“), *minivůz*, *minivýbuška*, *minivysavač*, *minivýstava*, *minizahrádka*, *minizápas*, *minizávod* („velmi malý sportovní podnik“), *minižáci* („mladší žáci“, ve sport. oblasti). Některé z uvedených výrazů postupně podléhají terminologizaci (např. *minihuť*, *minijabloň* aj.)

Expresivní charakter mají jednak složeniny s druhým členem neutrálním, jež jsou zpravidla příležitostného charakteru, např. *minibezpečnost*, *miniděj*, *minikrása*, *mininákłady*, *minioddělení*, *minioskres*, *minoslava*, *miniprostor*, *minipředstavení*, *minipřehlídka*, *minipřevrat*, *minirada* (instituce), *minispor*, *ministrana* (politická), *miniválka*, *minivtip*, *minizotavení*, a složeniny (rovněž příležitostného charakteru), jejichž druhý slovtvorný základ je expresivní deminutiva, např. *minibaleníčko*, *miniboďák* („stručný soupis bodů textu“), *minihvězdička* (o zpěvačce populární hudby), *minirukávky*, *miniknížečka*, *minikraťásky*, *minimanžilek*, *minimistička*, *minimůstek*, *miniobchůdek*, *minipostavička*, *minipředpokojík*, *minipsinec*, *minirybníček*, *miniskleníček*. Tyto druhé členy představují sémanticky kvantitativní modifikaci, označují „malou substanci, živou či neživou“, která je doprovázena modifikací emocionální (kladnou či zápornou expresivitou). Dochází tak ke

znásobení expresivity. Nárůst složenin s druhým členem deminutivního charakteru rozhodl o tom, že je už neaktuální konstatování O. Martincové, že první člen *mini-* se objevuje u těch výrazů, které nevytvářejí deminutiva, nebo jejichž deminutivní forma má odlišný lexikální význam, např. *minihodinky* (Martincová 1983, 128).

Zastoupeny jsou i odborné termíny s tímto prvním členem, např. *miniházená /sport./*, *minikošíková /sport./*, *miniodbýjená /sport./*, *minipočítač /poč./*, *minirobot /odb./*, *minirůže /zahr./*, *minizárovka /letech./*. Výraz *minipočítač* pronikl už i do hovorové češtiny ve významu „malý počítač“. Ve všech uvedených termínech má člen *mini-* první uvedený význam.

Člen *mini-* vstupuje také do konkurenčních vztahů s jinými prvními členy složeniny. Často vznikají současně kompozita s totožným druhým slovtvorným základem, přičemž první základy těchto složenin jsou navzájem synonymní, např. *mini-* a *mikro-*: *minipovídka* - *mikropovídka*, nebo *mini-* a *pidi-*: *ministrana* - *pidistrana* (o politické straně). Ve druhém případě se jedná o konkurenci členů při tvoření expresivních výrazů (viz Martincová 1997b, 23-27).

Formace s prvním členem *mini-* vytvářejí velmi produktivní typ hybridních kompozit. Zvláště v hovorovém jazyce se první člen *mini-* může potenciálně spojovat s neomezeným souborem druhých slovtvorných základů, o čemž svědčí 86 složenin s tímto prvním členem doložených v NSČ, z nich 24 jsou složená hybridní substantiva. Většina uvedených výrazů byla získána excerpcí textů současné publicistiky a textů Českého národního korpusu.

Zkratky použité literatury

- ASCS Akademický slovník cizích slov
MČ (1) Mluvnice češtiny (1)
NSČ Nová slova v češtině (Martincová, O. a kol.)
SSČ Slovník spisovné češtiny
SSJČ Slovník spisovného jazyka českého
TSČ 2 Tvoření slov v češtině 2
ČM Česká mluvnice (Havránek, B. - Jedlička, A.)
ČŘJ Čeština /řeč a jazyk/. (Čechová, M. a kol.)
PMČ Příruční mluvnice češtiny
NTS Novočeské tvoření slov (VI. Šmilauer)

Poznámka

Za hybridní útvary považujeme všechny výrazy, které mají vedle prvního členu cizího původu (zde *mini-*) druhý člen původu domácího, event. je druhý člen ze synchronního pohledu zdomácnělý. Poněvadž by se však mohlo jednat o kritérium velmi subjektivní, opíráme se při stanovení stupně cizosti, resp. zdomácnělosti o reprezentativní synchronní lexikografickou příručku *Akademický slovník cizích slov (1995)*. Ty slovtvorné základy, které slovník uvádí (a tudíž je považuje za cizí), nehodnotíme tedy ve spojení se členem *mini-* jako hybridní. Uvádíme proto jen takové složeniny, jejichž druhé slovtvorné základy nejsou obsaženy v korpusu výše uvedeného slovníku. Za složeniny přitom považujeme výrazy vzniklé skládáním, nikoli tedy i slova složená, vzniklá odvozením od jiných slov složených.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov, A-Ž. Academia, Praha 1995
Bozděchová, L.: Tvoření slov skládáním. ISV, Praha 1996
Čechová, M.: Čeština /řeč a jazyk/ (2. vyd.). ISV, Praha 2000
Dokulil, M. - Daneš, Fr. - Kuchař, J.: Tvoření slov v češtině 2. Academia, Praha 1967
Havránek, B. - Jedlička, A.: Česká mluvnice. (4. vyd.) SPN, Praha 1981
Lotko, E.: Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině? In: Studia in filologia slowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Ortoś. Kraków 2000, s. 137-141
Martincová, O.: Problematika neologismů v současné češtině. Vydavatelství UK, Praha 1983
Martincová, O. - Savický, N.: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. SaS 48, 1987, s. 124-139
Martincová, O.: Na okraj konkurence slovtvorných prostředků. SaS 58, 1997a, s. 161-164
Martincová, O.: Konkurence prefixálních komponentů v novém lexiku. In: Slovo (časopis Katedry bohemistiky PdF MU Brno) 1997b, č. 4, s. 23-27
Martincová, O. a kol.: Nová slova v češtině /slovník neologizmů/. Academia, Praha 1998
Mluvnice češtiny (1). Academia, Praha 1986
Příruční mluvnice češtiny (brněnská). Lidové noviny, Praha 1995
Slovník spisovné češtiny /pro školu a veřejnost/. (1. vyd.) Academia, Praha 1978
Slovník spisovné češtiny /pro školu a veřejnost/. (2. vyd.) Academia, Praha 1994
Slovník spisovného jazyka českého. (1. vyd.) Academia, Praha 1960 - 1971
Slovník spisovného jazyka českého. (2. vyd.) Academia, Praha 1989
Šmilauer, VI.: Novočeské tvoření slov. SPN, Praha 1972

Problém formální adaptace lexikálních prvků cizího původu v české slovní zásobě

Diana Svobodová (Pedagogická fakulta Ostravské univerzity)

Problematika výrazů cizího původu užívaných v současné češtině, především anglicismů, resp. internacionalismů, a jejich formální adaptace je dnes často diskutovaným problémem. Ve svém příspěvku bych se chtěla zabývat alespoň některými problémy týkajícími se formální adaptace těchto výrazů v češtině v jednotlivých jazykových rovinách jak z hlediska lingvistického, tak z hlediska postoje uživatelů k různým formám těchto výrazů.

Pokud jde o adaptaci ve zvukové rovině, ve většině případů se u českých uživatelů projevuje snaha o dodržování pravidel české ortoepie, tj. nahrazování hlásek cizího původu nejbližšími hláskami českými. Někdy se však, zvláště u textů, jež lze označit téměř jako smíšené, tj. takové, v nichž se vyskytuje příliš mnoho přejatých slov, objevuje tendence užívat alespoň částečně výslovnost původní. Zvláště patrné je to u kódů užívaných v rámci některých profesních oborů, kde jsou přejatá slova, zvláště anglicismy, považována za odborné termíny či profesionalismy. Jsou-li zde užívány výrazy typu *promotion*, *cashflow*, *cash*, *meeting*, *provider* apod., může se stát, že je u nich vyslovováno např. anglické široké [æ], tzv. mixed vowel [ɜ], velární [ŋ] na konci slov apod. Stejně tak uživatelé češtiny někdy užívají pod vlivem původní anglické výslovnosti obouřetné [w] ve slovech typu *whisky*, *sandwich* [sendvič] apod.

U některých jednotlivých výrazů se také objevuje výslovnost sice počeštěná s užitím českých fonémů, ale blízká výslovnosti původní a zřejmě ovlivněná znalostí cizích jazyků, především angličtiny, např. [píplmítr], nebo několik typů výslovnosti, např. [manažer], [menažer], [menidžr], [menidžz], [mænidžz] apod. Specifickým výrazem je také *puzzle*, v češtině s výslovností ovlivněnou němčinou – [puclé].

V rovině pravopisné je často patrná nejednotnost, způsobená vesměs novostí nebo neobvyklostí slov a skutečností, že jen část z nich se objevuje v kodifikačních příručkách (Pravidla českého pravopisu). Mnoho slov se tak objevuje v různých typech textů v několika různých grafických podobách a uživatelé si často neuvědomují, že by měl být vždy

dodržován základní princip psaní forem buď původních, jsou-li v současné době obvyklejší, nebo naopak forem plně počeštěných (realizovaných většinou na základě adaptované výslovnosti s užitím českých fonémů). Za nevhodné by měly být považovány formy hybridní, kdy je počeštěna na základě výslovnosti jen část slova a druhá se ponechává v původní podobě (např. *brifing*, *mítíng*). Z frekventovaných výrazů se to týká např. výrazů *business* a *byznys*, *showbusiness* a *šoubyznys*, *showman* a *šoumen*, *clearing* a *klířink*, *leasing* a *lízink*, *camping* a *kempink*, *paperback* a *pejprbek*, *playback* a *plejbek*, *briefing* a *brífink*, *meeting* a *mítíng*, *talkshow* a *tókšou* apod.

Kromě výše uvedených příkladů se na různém stupni formální adaptace vyskytují také další původně anglické výrazy tvořené příponou *-ingl-ink*, např. *doping* – *dopink*, *jachting* – *jachtink* apod. V původní formě pak zůstávají anglicismy chápané jako odborné termíny, publicismy, slova mezinárodní a málo frekventovaná, např. *brainstorming*, *headhunting*, *lobbing* apod. Svou roli zde může okrajově také sehrát nutnost palatalizace koncových konsonantů ve flektovaných tvarech, kdy se některá z forem lokálu plurálu končí na *-zích* nebo *-cích* (např. *smokinzích* – *smokincích*, *brífinzích* – *brífincích*) jeví uživatelům jako snadnější. Při tvoření adjektivních derivací však naopak zůstává častěji zachován původní pravopis s *-g-* (*dopingový*, *clearingový*, *leasingový*), zřejmě z důvodu menší obvyklosti a zavedenosti derivovaných tvarů a snahy o zachování kontinuity srozumitelnosti původních anglicismů.

Také je zajímavé, že v některých kontextech, konkrétně například v inzerátech, reklamách a podobných textech, které se objevují v denním tisku, jsou jednotlivé výrazy cizího původu, nejen anglické, které se v běžném jazyce užívají již velmi dlouhou dobu ve formě graficky a morfologicky adaptované, užívány opět v původní podobě, např. *kapitál* – *capital*, *biliár* – *billiard*, *kasino* – *casino*, *personální* – *personnel*, *konzultant* – *consultant*, *kredit* – *credit* apod.

V rovině morfologické nastává adaptace dvojího typu. Prvním krokem po přejetí cizích nesklonných výrazů, které jsou zprvu řazeny mezi tzv. slova citátová, bývá jejich zařazení k rodům z důvodu potřeby gramatické shody, obvykle na základě rodu jejich českých ekvivalentů, formálního zakončení těchto výrazů apod. Někdy se však zařazení ke jmennému rodu děje s jistými obtížemi, kdy je výraz zařazen ke dvěma rodům zároveň, např. *image* a *executive* mohou být rodu mužského i ženského, *fantasy*, *lobby*, *puzzle*, *show*, *fair-play*, *rallye* a *satisfaction*, *session* rodu ženského i středního, *interface*, *new-age*, *remuneration*, *know-how* a *rooming-in* rodu mužského i středního apod. Výjimečně mohou

být přejatá substantiva řazena ke všem třem rodům, např. *self-image* a *play off*.

S nesklonnými substantivy souvisí také problém anglických výrazů, které jsou přejímány v původní anglické formě množného čísla s koncovkou *-s*. Obvykle jsou užívány v množném čísle a opět přiřazovány k některému ze tří gramatických rodů. Z nejčastěji užívaných anglicismů tohoto typu můžeme jmenovat např. *cornflakes*, *headhunters*, *hippies*, *cheerleaders*, *news*, *oldies*, *rowdies*, *sessions*, *skinheads*, *streetworkers* apod. Ve sféře ekonomiky, obchodu, výpočetní techniky apod. se dále objevují např. výrazy *blue chips*, *futures*, *markets*, *options*, *promotions*, *public relations*, *skills*, *windows* a další, které jsou užívány jako odborné termíny či profesionalismy v dané oblasti. Anglické výrazy v původní formě plurálu se objevují i v názvech českých sportovních klubů, např. *Knights*, *Lions* a *Panthers*.

V některých případech se v průběhu procesu formální adaptace také stává, že k původní anglické plurálové koncovce *-s* je připojena ještě obdobná koncovka česká, jako je tomu např. u pomnožného substantiva *jeans* adaptovaného ve dvou rovnocenných formách *džínsy* a *džínsy*. Podobně anglické výrazy *comics*, *chips*, *windows* jsou původními tvary množného čísla, v češtině však mohou být tyto tvary užívány v singuláru a v plurálu jsou k nim připojovány české plurálové koncovky. Nacházíme je tedy ve tvarech *comicsy*, *chipsy* a *windowsy* (nom.pl.), první výraz také v graficky adaptovaných podobách *komiks* a *komiksy*. Ze starších výpůjček pak lze uvést např. *keksy* (angl. *cake*, v množném čísle *cakes* s výslovností „kejs“), kde však při přejímání a adaptaci sehrála významnou roli němčina (substantivum *Keks* je tam také tvarem singulárním).

Další oblastí, která si jistě zaslouží pozornost, je užívání nesklonných výrazů cizího původu ve funkci nesklonných atributů substantiv cizího původu i českých. Nejčastěji bývají tyto výrazy v prepozici, výjimečně však mohou stát i v postpozici. Ortograficky neadaptované nesklonné atributy mohou rozvíjet původní nesklonné neadaptované přejaté výrazy (např. *business class*, *call centre*, *flash interview*, *last minute*, *rave party*), výrazy morfologicky adaptované s původním pravopisem (*body building*, *bungee jumping*, *business manager*, *dream team*), slova adaptovaná morfologicky i ortograficky (*casting direktor*, *escort servis*, *full servis*, *portfolio manažer*) i výrazy české (*business třída*, *cargo přeprava*, *Cash & Carry prodejna*, *cool účes*, *single účetnictví*). V pozici nesklonných atributů všech čtyř uvedených druhů substantiv mohou v češtině stát i ortograficky adaptované výpůjčky, např. *byznys styl*, *direkt mail*, *haus party*, *párty linka*, *produkt manažer*, *projekt manažer* apod. Takovéto výrazy vždy působí v textu neorganicky a dříve nebo později se u nich

začíná projevovat tendence utvořit jejich adjektivní derivace pomocí českých sufixů.

Při tvoření těchto **adjektivních derivací** se zdá být nejproduktivnějším formantem sufix **-ov(y)**, který bývá připojován nejčastěji ke koncovému konsonantickému grafému přejatého výrazu (např. *barterový*, *castingový*, *fulltextový*). Pokud stojí na konci původního výrazu některý z vokálních grafémů (nejčastěji tzv. němé **-e** nebo **-y**), dochází buď k vypuštění tohoto grafému a sufix je připojen k poslednímu grafému konsonantickému (např. *hardcore* — *hardcorový*, *hardware* — *hardwarový*, *nonsense* — *nonsensový*, *single* — *singlový*, *software* — *softwarový*, *superbike* — *superbikový*), nebo je sufix připojen přímo ke koncovému vokálnímu grafému (např. *countryový*, *grungeový*, *hardcoreový*, *houseový*, *imageový*, *interfaceový*, *raveový*, *sprayový*).

Další zajímavou oblastí je problematika přejatých kompozit, která se mohou v češtině objevovat ve formě původní, adaptovaná po stránce ortografické a morfologické a hybridní, kdy jeden komponent je tvořen původním výrazem v plné, příp. zkrácené formě a druhý komponent slovem českým, nebo jsou komponenty na různém stupni adaptace.

Původní grafická podoba anglických kompozit se promítá i do jejich pravopisu v češtině, kdy stejně jako v angličtině vyskytují se i v češtině anglické složené výrazy ve třech grafických podobách, tedy psané bez spojovníku jako dvě samostatná slova (*blue chip*), se spojovníkem (*know-how*), nebo dohromady bez spojovníku (*cheerleaders*).

Mezi morfologicky adaptované složeniny s původním pravopisem jsou řazeny výrazy, které jsou v češtině skloňovatelnými substantivy se zachováním původní grafické podoby obou, případně všech tří komponentů a připojením českých deklinačních koncovek. Mohou to být jak **maskulina životná** (*bodyguard*, *bookmaker*, *headhunter*), tak **neživotná** (*airbag*, *newsroom*, *sportswear*). Mezi životnými maskuliny s původním pravopisem i hybridními jsou časté také složeniny s druhým komponentem tvořeným výrazem **man**. V češtině bývá tento komponent adaptován buď v podobě **man** (např. *bluesman*, *businessman*, *byznysman*, *frontman*, *gagman*, *gentleman*, *gólman*, *jazzman*, *pivotman*, *salesman*, *selfmademan*, *showman*, *sportsman*, *superman*), nebo v podobě **men**, což je původní anglická forma množného čísla, nicméně z hlediska výslovnosti více odpovídá původní anglické výslovnosti s tzv. širokým **e**, které v češtině neexistuje (např. *bellmen*, *byznysmen*, *džentlmen*, *džezmen*, *šoumen* apod.). Složenými **femininy** jsou např. výrazy *fairway* a *runway* (druhý výraz může být v češtině přiřazován k mužskému i ženskému rodu).

Za ortograficky a morfologicky adaptovaná kompozita pokládáme takové výrazy,

jejichž oba komponenty byly pravopisně adaptovány a které jsou v češtině jako složeniny skloňovatelné. Jako příklady lze jmenovat kompozita *backhend* (angl. *backhand*), *brejkbol* (*breakball*), *byznysmen* (*businessman*), *centrkurt* (*central court*), *diskžokej* (*discjockey*), *džentlmen* (*gentleman*), *džezmen* (*jazzman*), *florbal* (*floorball*), *forhend* (*forehand*), *hokejbal* (*hockeyball*), *krosček* (*crosscheck*), *masmédiá* (*mass media*), *mečbol* (*matchball*), *mejkap* (*make-up*), *ofsajd* (*off side*), *pejprbek* (*paperback*), *plejбек* (*playback*), *ranvej* (*runway*), *šoubyznys* (*showbusiness*), *tóčkou* (*talkshow*) apod. Komponent **-ball** může být graficky adaptován ve dvou tvarech, a to **-bal** a **-bol**. Tento jev je nejčastěji způsoben tím, zda se bere za základ adaptované grafické podoby buď původní grafická podoba anglická (**ball**, graficky adaptováno jako **-bal** — např. *basketbal*, *florbal*, *hokejbal*, *softbal*, *volejbal*), nebo původní anglická výslovnost („ból“ — v češtině tedy **-bol**, např. *brejkbol*, *mečbol*, *setbol*).

Hybridní kompozita mohou být rozdělena do těchto typů:

- a) Ortograficky neadapt. anglicismus + anglicismus adapt. ort. i morf.: *beachvolejbal* (*beachvolleyball*), *bigbít* (*bigbeat*), *bodyček* (*bodycheck*), *bodygard* (*bodyguard*), *hamburger* (*hamburger*), *herbalajf* (*Herbalife*), *joyrobik* (*joyrobic*), *milk-šejk* (*milk-shake*), *peoplemetr* (*peoplemeter*), nebo český výraz (příp. starší výpůjčka): *technobomba*, *technošilet*;
- b) Ort. adapt. ang. — neskl. angl. s pův. pravopisem: *hausparty* (*houseparty*), *šouparty* (*showparty*);
- c) Ort. a morf. adapt. angl. + morf. adapt. angl. s pův. pravopisem: *byznysman* (*businessman*), *fulltext* (*fulltext*), *gólmán* (*goalman*), *ofset* (*off set*), *servisman* (*serviceman*), nebo český výraz (starší výpůjčka): *džezgymnastika*, *ekoautobus*, *ekomotor*, *klipparáda*;
- d) český výraz (starší výpůjčka) — ort. adapt. angl.: *autokempink*, *autokros*, *infoservis*, *rychlodabing*, *rychlodabink*, *spolumanažer*, *sportkoktejl*.

Z předcházejícího textu je patrné, že s přejímáním výrazů cizího původu mohou mít čeští uživatelé mnoho problémů v několika jazykových rovinách. Vzhledem k množství přejatých slov a současnému trendu jejich preferování v různých kontextech k nim dnes již nelze zaujímat odmítavé stanovisko, ignorovat je, nebo je užívat libovolně bez zřetele k jejich současné kodifikaci ve slovnících a dalších příručkách. To by jen přispívalo ke zvyšování jejich obecné neznalosti a nesprávnému užívání. Samozřejmě je nutné vždy zvážit vhodnost užití výrazu cizího původu na úkor slova domácího, ovšem pokud

neexistuje vhodný český ekvivalent, je výpůjčka zcela na místě. Pak je nutné dle možností slovo cizího původu vyložit, uvést jeho českou definici a vysvětlit, proč je v daném případě vhodnější než výraz domácí. V některých případech lze vedle sebe také užívat výraz český a přejatý a vzájemně je zaměňovat, vždy je však třeba dbát na jejich stylistickou platnost a držet se významu, který cizí slovo v češtině má, zvláště pokud došlo při procesu přejímání k významovému posunu.

Literatura

- Svobodová, D.: English loanwords in Czech journalistic texts (disertační práce). FF MU v Brně, 1998
- Svobodová, D.: Anglická a hybridní kompozita v současné češtině a jejich adaptace. NŘ, 82, 1990, s. 122-126
- Svobodová, D.: Derivované anglicismy v české slovní zásobě. Jazykověda – Linguistica. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 179/1999. ISBN 80-7042-526-1
- Sochová, Z. – Poštolková, B.: Co v slovnících nenajdete. Portál, Praha 1994
- Martinčová, O.: Nová slova v češtině (Slovník neologizmů). Academia, Praha 1998

Problémové případy morfologické adaptace anglicizmů

Jitka Mravinacová (ÚJČ AV ČR Praha)

Náš příspěvek¹ je zaměřen na ty neologické anglicizmy, v jejichž případě by se spíše než o morfologické adaptaci mělo hovořit o **morfologické neadaptovanosti**. Tyto neologizmy znamenají zajímavou a pro češtinu typologicky důležitou tendenci. Registrování a zjišťování této tendence může vyústit v stanoviska, že dochází k zásadním změnám v morfologickém typu češtiny. Poznamenejme však na tomto místě, že ve skutečnosti analytický charakter angličtiny² morfologické formování anglicizmů v češtině vlastně usnadňuje, neboť umožňuje brát anglické výrazy jako základy, jako jakési „prototypy“ morfologického slova, které se připojováním českých koncovek a slovotvorných formantů začleňují do morfologického systému češtiny. Prokazuje to většina substantiv, která se hned v počáteční fázi přejetí přičlení podle svého zakončení k určitému deklinačnímu paradigmatu a jeho prostřednictvím pak vyjadřuje morfologické kategorie pádu, čísla a rodu: zcela bezproblémově se morfologicky adaptují substantiva příslušející k některému v češtině už stabilnímu slovotvornému typu (např. *dealer*, *pager* nebo *jogging*), dále mnohá další substantiva, zakončená ve shodě s určitým českým skloňovacím typem (např. *skinhead* se skloňuje podle vzoru *pán*, *jackpot* podle vzoru *hrad*, *squash* podle vzoru *stroj*, *gay* podle vzoru *muž*, *bingo* podle vzoru *město* apod.), a dokonce i substantiva zakončená na nevyslovované *-e* (např. *courseware* nebo *megastore*), přestože mohou projít krátkým obdobím nesklonnosti, než se morfologicky přizpůsobí podle zakončení ve výslovnosti. Podobně se jeví situace i u anglicizmů v adjektivní platnosti: většinu z nich tvoří adjektiva relační (vztahující se k přejatým substantivům), která jsou hned na počátku zformována českými sufixy (např. *fulltextový* – k substantivu *fulltext*, *teleshoppingový* – k *teleshopping*, *providerský* – k *provider* apod.). Přejímaná slovesa jsou morfologicky formována bez výjimky. Všechny tyto případy však ponecháváme v našem příspěvku stranou a budeme se

věnovat těm menšinovým případům, tj. anglicizmům jmenné povahy, které zůstávají po nějakou dobu nebo trvale tvaroslovně neadaptované, nesklonné a jeví se konfliktně vzhledem k tradičnímu morfologickému systému češtiny. Pokusíme se analyzovat příčiny nesklonnosti substantiv, vymezíme případy nesklonných adjektiv a poukážeme na těžkosti, které vznikají v důsledku používání těchto původních, po morfologicko-formální stránce nepřizpůsobených substantiv a adjektiv v rámci českého syntagmatu.

Substantiva jsme rozdělili podle podle příčin morfologicko-formální nepřizpůsobivosti do čtyř skupin. Jsou to:

1. neživotná substantiva, která se v zakončení neshodují s žádným českým deklinačním typem, jako např. *fantasy*, *ikon-menu*, *know-how*, *love story*, *graffiti*, *cross country*, *roadshow* nebo *talk show/talkshow*. Morfologické kategorie vyjadřují prostřednictvím syntaktické struktury. V rámci syntagmatu je jim přiřazen většinou střední rod, který se chápe jako neutrální (viz Mluvnice češtiny 2, 1986), čímž je zároveň ve shodě s angličtinou vyjádřen protiklad k přirozenému rodu živých bytostí. Často je však volba rodu ovlivněna také asociací³ s významově blízkými lexémy. Uplatňují-li se oba faktory, jsou tyto lexémy rodově rozkolísané – srov. např.: *fantasy* (s./ž.), *know-how* (s./m.), *roadshow* (ž./s.), *talk show/talkshow* (ž./s.);

2. neživotná substantiva, jejichž zakončení (ve výslovnosti) je nepředurčuje jednoznačně pro určitý deklinační typ (např. substantiva zakončená na *-dž* mohou směřovat ke skloňování v ženském i mužském rodě). Takovýto typ zakončení jim může ve skloňování bránit, může ho oddalovat. Rod se pak realizuje pouze syntagmaticky a nemusí záviset na možném typu paradigmatu (tj. na zakončení substantiva). Jeho volba bývá ovlivněna různými dalšími faktory (neutralitou středního rodu nebo asociacemi s významově blízkými lexémy). To může vést ke kolísání mezi několika rody a mezi nesklonností a užíváním tvarů. Typickým příkladem je substantivum *image*, jehož oscilace mezi třemi rody je posílena různými možnými asociacemi, např. se slovy *vzhled*, *podoba*, *pověst*, *renomé*, *vizáž* atd. Podobně zakončený lexém *new age* je zatím doložen jako nesklonný ve středním rodě;

¹ Materiálovouází příspěvku je slovník *Nová slova v češtině* (1998).

² Myslíme tím tu skutečnost, že angličtina v nesrovnatelně menší míře než flektivní čeština využívá deklinačních a konjugačních formantů.

³ Asociace může být závislá na kontextu. Např. kontext „dodržovat správný *know-how* při dietě“ navozuje asociaci s lexémem *postup*, což mělo vliv na volbu mužského rodu. Většinou je lexém *know-how* doložen ve středním rodě.

3. substantiva, u nichž se volba rodu neřídí jejich zakončením. Do této skupiny patří v první řadě životná substantiva, jako *au pair/au-pair*, *showgirl*, *barbie* a *yuppie*, která jsou od počátku jednoznačně rodově zařazena podle přirozeného rodu. V jeho rámci zůstávají nějakou dobu neskloňná a časem podléhají slovtvorné adaptaci – srov. např.: *au-pair* - *au-pairka*, *barbie* - *barbína*, *yuppie* – *jařík*. Bez ohledu na zakončení však mohou být rodově zařazena i některá neživotná substantiva, a to především vlivem silné asociace s významově blízkými lexémy (např. *promotion* se spojuje zřejmě se slovem *propagace*), zvláště pak vlivem domácích ekvivalentů (srov. např.: *home care* - *domácí zdravotní péče*, *hot line/hotline* - *horká linka*, *megastar* - *megahvězda*). Prvotní rodové zařazení však může být v těchto případech časem i přehodnoceno, převáží-li tendence k jejich skloňování;

4. substantiva s anglickou koncovkou *-s/-es*, kterou se v angličtině vyjadřuje plurál. V češtině se toto koncové *-s/-es* u substantiv vyskytuje ve dvou základních funkcích:

a) Okrajově se užívá pro vyjádření tvaru množného čísla podle angličtiny, a to především u substantiv neskloňných (vedle forem bez koncového *-s/-es*) nebo u substantiv okazionalně použitých, v počáteční fázi přejetí ap. Tyto tvary implikují existenci jednotného čísla, jsou součástí opozice singulár - plurál (*talkshow* - *talkshows*, *showgirl* - *showgirls*, *mainframe* - *mainframes*, *skinhead* - *skinheads*).

b) Je pevnou součástí lexémů užívaných v množném čísle, které neimplikují realizaci jednotného čísla. Tato substantiva označují souborné množství (často kolektiv lidí) a sémantický rys hromadnosti je obsažen v jejich významové struktuře (*skinheads*, *hnuti skinheads*, *skins*, *rangers*, *rowdies*, *all stars*, *cornflakes*, *gender studies*).

Adaptace substantiv s anglickou plurálovou koncovkou probíhá v závislosti na těchto dvou funkcích. Pro vyjádření opozice singulár – plurál se anglická koncovka nahrazuje českými koncovkami (např. *skinhead* – *skinheadi*, *mainframe* – *mainframy*, *skin* – *skini* apod.). Hromadná pojmenování se mohou adaptovat rovněž nahrazením této koncovky, někdy se však tato původní anglická koncovka stává pevnou součástí přejatých lexémů a české koncovky se připojují až za ni (srov. např.: *cornflakes* – *kornfleksy/kornfleky*, *chips* [*starší*] – *chipsy*).

Adjektiva přejímaná přímo z angličtiny (ta, která nejsou odvozena od přejatých substantiv) se vyznačují tím, že zůstávají až na výjimky zpočátku nedotvořená českými sufixy, a tedy neskloňná. Jde o tyto typy adjektiv:

a) adjektiva primární, kvalitativní, např.: *crazy*, *free*, *light*, *live*, *open*, *single*;

b) adjektiva odvozená v angličtině speciálními adjektivními formanty, např.: *user-friendly*, *topless*;

c) složená adjektiva, která nevznikla ze složených substantiv, ale přímo z různých typů syntaktických spojení, např. z předložkových či přívlastkových spojení nebo z frázových sloves: *off-line*, *on-line*, *no-name/noname*, *roll-on*, *upgrade*;

d) původem relační adjektiva, jejichž základová substantiva do češtiny přejata nebyla, např.: *top* (*top příležitost*, *top hity*, *top tým*, *top model*);

e) relační adjektiva, která byla přejata společně se svými motivujícími substantivy a v češtině existují většinou paralelně vedle adjektiv odvozených od těchto přejatých substantiv; srov. např. adjektiva: *secondhand/second hand* - *secondhandový*; *snowboard* - *snowboardový*; *squash* - *squashový*; *truck* - *truckový*; *Windows* - *windowsový*, *window* - *windowsový*; *raft* - *raftový*, ale pouze *gay* (*gay klub*), *soap*⁴ (*soap hit*).

Z toho, co bylo zatím řečeno, vyplývá, že se v češtině vedle sebe vyskytují neadaptovaná anglická substantiva a neadaptovaná anglická adjektiva. Kromě nich se do češtiny dostávají také morfologicky neadaptované sublexikální elementy v rámci přejímaných sousloví, jako jsou např. *bubble gum*, *copy shop*, *shopping mall*, *dream team*, *heavy metal*, *mountain bike*, *news room*, *prime rate*, *sales manager*, *sexual harassment*, *thrash metal*, *bungee jumping*, *all stars*, *gender studies*, *home care*, *joint venture*, *love story*, *new age*, *top ten*, *hard disk*, *music shop*, *shopping centrum*, *desktop publishing*. Tato skutečnost bývá zdrojem dalších těžkostí, v nichž se už výrazně projevuje typologická odlišnost obou jazyků. Vzhledem k tomu, že v angličtině se slovní a slovnědruhová platnost formálně-významových prostředků nemusí projevovat na jejich formě (např. výraz *street* může být jednak samostatným slovem, a to substantivem nebo adjektivem, a jednak nesamostatným lexikálním elementem – komponentem) a běžně se zde užívá konverze lexémů do jiného slovního druhu, bývá absence českých odvozovacích formantů a slovních tvarů u anglicizmů použitých v rámci českého syntagmatu příčinou nevyhraněné slovní a slovnědruhové platnosti některých přejatých formálně-významových prostředků:

1. Ve funkci substantiv se uplatňují přejaté celky, které mohou být chápány jednak jako sousloví a jednak jako kompozita, např. *hot line* / *hotline*, *peep show* / *peep-show* /

⁴ Vztahuje se k substantivu *soap* ve významu *soap opera*, s nímž bylo společně přejato do češtiny.

peepshow, talk show / talkshow, crash test / crash-test, fitness centrum / fitness-centrum, hot dog / hotdog, night club / nightclub, soap opera / soap-opera, second hand / second-hand / secondhand, street worker / streetworker, top management / topmanagement. Mezi ustálenými slovními spojeními typu substantivum s blíže určujícím přívlastkem a kompozity vzniklými z těchto spojení není totiž pevná hranice. V angličtině probíhá neustálý proces přechodu takovýcho slovních spojení v kompozita, což se projevuje rozkolísaným pravopisem (psaním zvlášť, se spojovníkem nebo dohromady). Toto rozkolísané psaní se přenáší i do češtiny. V češtině se dle všeho tendence chápat tato sousloví jako kompozita projevuje ještě silněji, a to zřejmě právě proto, že původní adjektivum v tomto slovním spojení zůstává slovtvorně neadaptované, nesklonné, a touto svou formou se blíží spíše komponentu složeného substantiva.

2. Cizí slovní spojení se někdy uplatňují ve funkci adjektiv (jako antepoňovaný přívlastek), aniž by bylo graficky (spojovníkem nebo psaním bez mezery) naznačeno, že tvoří nejen sémanticky, ale i formálně jeden celek. Samostatná slovní platnost jednotlivých složek těchto celků je nejasná, např. *second hand [přístroje], public relations [agentura]*.

3. Některé cizí formálně-významové prostředky kolísají ve funkci mezi adjektivy nesklonnými a nesamostatnými slovními částmi. Srov. např. *soft bigbit, soft hudba, soft porno* vedle *soft-porno/softporno, softrock, softsexfilm; super lyže, super auto, super cena, super jamí slevy* vedle *supercena, supersleva, superlevný, supernebezpečný; web server, web browser* vedle *web-stránka, web-terminál, webkamera*.

4. Nesklonnost umožňuje používat přejaté lexémy jako příslovce. Důsledkem může být nejasná slovnědruhová funkce. Z některých syntaktických pozic totiž nevyplývá, je-li nesklonný lexém substantivem, adjektivem, či příslovcem. Např. slovo *soft* v pozici *hrát bigbit, ale soft* by mohlo být chápáno jako příslovce i jako adjektivum v eliptické konstrukci - s elipsou substantiva *bigbit*; slovo *cash* v pozici *platit své závazky cash* by mohlo být chápáno jednak jako příslovce a jednak jako substantivum v instrumentále vyjadřujícím prostředek (platit hotově - platit hotovostí, penězi ap.).

V našem příspěvku jsme se dotkli vybraných problémových případů morfologicko-formální adaptace anglicizmů. Domníváme se, že tento materiál dostatečně demonstuje mnohostrannost, dynamičnost, a nikoli přímočarost adaptačních procesů. V lexikografické praxi je třeba se s touto skutečností neustále vyrovnávat, zvláště pak v případě zpracovávání slovníku neologického.

Literatura

- Gazda, J.: Cizojazyčné neologismy v současné ruštině. In: Sborník prací FFBU, řada jazykovědná A 37-38, Brno 1989-1990, s. 53-60
- Martinicová, O. a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Academia, Praha 1998
- Mluvnice češtiny 2. Academia, Praha 1986

Některé tendence v nové lexikální zásobě. Na základě srovnání dvou časových vrstev nového lexika

Zdeňka Tichá (ÚJČ AV ČR Praha)

V příspěvku se budeme zabývat porovnáním dvou časových vrstev nové slovní zásoby. Novou slovní zásobou rozumíme slovní zásobu od roku 1985 do současnosti, přičemž první vrstva je ohraničena roky 1985 - 1995, druhá vrstva roky 1996 - 2001.

Pro porovnání jsme si zvolili lexikální jednotky¹ začínající písmenem H. Konkrétně jde o lexikální jednotky zpracované ve slovníku Nová slova v češtině (NSvČ) a rukopis písmene H pro připravovaný slovník neologizmů, který bude pokračováním slovníku prvního (volíme pro něj zkratku SN).

V obou případech zůstávají stranou jednotky nezařazené (nevybrané), přičemž nezkoumáme důvody jejich nezařazení do slovníku (mohou to být jednotky odborné, nedostatečně doložené ap.)

Lexikální databáze ÚJČ, ve které jsou zaznamenávány neologizmy, čítá v současné době cca 150 tisíc záznamů. Zdroji, ze kterých je nový lexikální materiál čerpán, jsou především publicistické texty - v současné době je excerbováno cca 350 různých novin a časopisů, včetně elektronických médií - a další zdroje (mluvená publicistika, beletrie ap.). Materiál je zachycován v časových vrstvách - po porovnání vyplývá, že hesla začínající písmenem H pro NSvČ byla vybírána z 2049 záznamů, pro slovník SN z počtu 2272 záznamů.

Oproti původním předpokladům se ukazuje, že můžeme sledovat kvantitativní nárůst nového lexika. V námi sledovaných slovnících je počet lexikálních jednotek následující²:

¹ Lexikální jednotkou rozumíme jednotku jednoslovnou i víceslovnou, tj. sousoví (*hamburgerová kultura*, *horké kalhoty*) a frazeologizmy (*hra na chytrou horáky*, *hlídací pes*).¹ Výběr jednotek do slovníku podléhá několika kritériím (podrobněji viz Nová slova v češtině, s. 14-15).

² Počítána jsou všechna hesla, u nichž je výklad, nikoliv hesla odkazová.

Nová slova v češtině: 100 lexikálních jednotek;

rukopis slovníku neologizmů: 481 lexikálních jednotek

V případě rukopisu slovníku neologizmů předpokládáme, že některá hesla budou ještě vyřazena. Může to být z několika důvodů, mezi které patří např. to, že při dalším ověřování můžeme dodatečně zjistit, že jde o jednotku starší, než jsme předpokládali, lexikální jednotka může být příliš okazionální ap.

Na základě srovnání dvou časových vrstev nového lexika můžeme sledovat následující tendence:

1. K novým slovům, která jsou zachycena ve slovníku Nová slova v češtině, přibývají jejich deriváty či kompozita. Rovněž ke slovním spojením vznikají jejich jednoslovné protějšky. Tuto tendenci můžeme sledovat zejména u lexikálních jednotek, které označují věci a jevy týkající se společenského života v nejširším smyslu, přičemž může jít o označení pozitivních i negativních jevů.

K jednotkám *hacker*, *hackerský*, *hackerství*, *hacking* uvedeným v NSvČ přibývají nově jednotky *hack*, *hacking*, *hackerismus*, *hackerův*, *hack group*, *hacknutý*, *hackování*, *hackovat*, *hacktivista*, *hacktivizace*, *hacktivizmus*; k jednotkám *háčko*, *heroinista*, *heroinistka*, *heroinoman*, *heroinomanka* nově přistupují *héro*, *herák*, *heroinismus*, *heroinovod* a k lexikálním jednotkám ze slovníku NSvČ *hamburger*, *hamburgerizace*, *hamburgerový*, *hamburgerová kultura*, *hamburgermanie* přibývají nově pojmenování *hambáč*, *hamburgerizovaný*, *hamburgerizovat*, *hamburgerový*², *hamburgeráma*³.

Ke slovním spojením zachyceným v NSvČ1 vznikají jednoslovné protějšky (*holandská aukce*, *holandská dražba* - *holand*). Také se setkáváme s tím, že dochází k osamostatnění části slovního spojení, která pak funguje ve stejném významu jako původní celek (*časový horizont* - *horizont*).

³ Znakem ^U jsou v obou slovnících označovány neosemántizmy.

2. V novém lexikálním materiálu jsou čteně zastoupeny neologizmy tvořené na základě produktivního inventáře slovotvorných prostředků. Tato tendence využívat produktivních slovotvorných prostředků se objevuje zejména v případech, kdy je třeba pojmenovat novou věc či jev, nebo vyjádřit určitý (zpravidla negativní) postoj k dané skutečnosti. Je proto velmi zajímavé sledovat, v jakých tematických okruzích se toto tvoření projevuje. V NSvČ se ukazuje, že pro konec 80. a začátek 90. let 20. století jde o okruhy týkající se změny společenských poměrů, ekonomických změn, návratu k přírodě, ekologie, nových sportovních odvětví, války v bývalé Jugoslávii, začátku pronikání vlivu americké kultury.

Připravovaný slovník neologizmů, v němž bude nová slovní zásoba z let 1996 - 2000, ukazuje, že pro tato léta jsou příznačné tyto tematické okruhy: nové informační technologie, podobně jako v období 80. a 90. let rozvoj počítačů včetně negativních jevů (hacking), nárůst politického extremismu, nové extrémní sporty, zapojování do evropských struktur, zájem o společenské menšiny včetně tzv. ženské otázky (homofobický, homofobie, homofobik, homofobní, homoprotituce, homoprotitit, homosexuálka; sexual harassment - harachovat, harassment, harašená, harašení, harašící, harašič, harašit, harašitel, harašovať), celkové zrychlení životního tempa, tendence k přehnaně zveličelému expresivnímu vyjadřování (předpony hyper-, super- aj.)

V rukopisu slovníku neologizmů máme tato pojmenování:

1. názvy osob tvořené

- příponou -ař/-ář: hácěčkář, harleyář, hevikář, hitař, hlavičkář, houbař („narkoman“), hrnečkář, hromádkář, hříčkař
- příponou -ák: harleyák, herák, hiphopák
- příponou -ista: hacktivista, halabalista, hardcorista, hardwarista, harleyista, horonista, hyperkomunista
- příponou -ovec: haiderovec, hornikovec

2. názvy zakončené příponou -izmus:

hackerizmus, hacktivizmus, haiderizmus, heroinizmus, hochštaplerizmus, hovadizmus, hyperjudizmus

3. názvy míst zakončené příponou -ána:

hamána, hamburgerána, hoptropána, hotdogána

4. názvy prostředků tvořené příponou -ák:

hakisák, hnoják, horák, houpák, hrabák

5. složená slova s koncovou částí -manie:

hanksomanie, hansonmanie, havlomanie, hitleromanie, horoskopomanie, hůlkomanie

6. názvy tvořené prostřednictvím předpony hyper-:

hyperadaptabilita, hyperalibizmus, hyperblbec, hyperemocionální, hyperestetický, hyperchorobný, hyperexcitabilní, hyperextrovertní, hyperhanbatý, hyperinflační, hyperintelektuální, hyperinteligentní, hyperjudizmus, hyperkomunista, hyperkonkurence, hyperkulturnost, hypermanický

7. velmi produktivní je rovněž dotváření sloves k substantivním základům: hackovat, hákovat (ve významu „pronikat do cizích počítačových systémů, programů a dat“), hamburgerizovat, hamrovat, hančovat, harachovat, harašovat, hašovat, hvězdičkovat.

Pozn.: V SN nacházíme doklady synonym, která patří do jiné stylové vrstvy, např. hololebec, hololebečník, hololebý.

3. U sledovaného písmene se vyskytují rovněž jednotky svědčící o tzv. sémantickém tvoření slov. Jde např. o takové případy, jako hamburger¹ ve významu „nekomplikovaný televizní pořad“, hard disk² „mozek, paměť“ či hříště³ ve významu „pole působnosti někoho, něčeho“ aj.

4. V obou slovnících můžeme sledovat průběh procesu přejímání slov do češtiny (zejména z angličtiny). Zmíníme se zde alespoň o projevech vyrovnávací tendence, tj. o dodávání českých protějšků k anglickým přejímkám. Vyčleňujeme několik skupin slov. Do první skupiny patří dvojice, v nichž k jednoslovnému pojmenování přejatému existuje v češtině rovněž pojmenování jednoslovné (hot - horký). Do druhé skupiny řadíme případy, kdy k jednoslovnému anglickému pojmenování je v češtině utvořeno pojmenování víceřadné (heliskiing - vtulníkové lyžování, homeschooling - domácí vyučování). Třetí

skupinu tvoří velmi zajímavé případy, v nichž jako protějšek k adaptovanému slovesu je využíván domácí prostředek, který nabývá nového významu (*hackovat* - *hákovať*).

Přestože se zde soustřeďujeme pouze na materiál písmene H, projevy této tendence jsou dostatečně průkazné. Její bohatší projevy přinese připravovaný slovník.

Náš příspěvek nevyčerpává všechny tendence, které je možno u nových slov zjistit. Za důležité považujeme to, že i na malém vzorku lexikálního materiálu se výrazně ukazuje úloha slovtvorného systému češtiny.

Literatura

Jedlička, A.: K slovtvornému vývoji v novější spisovné češtině. Slavica Pragensia IV, 1962, s. 377-383

Jedlička, A.: K charakteristice slovní zásoby současné spisovné češtiny. Slavica Pragensia VII, 1965, s. 13-27

Martincová, O.: Projekt popisu nové slovní zásoby s využitím počítačové techniky. In: Ezukát na totalitarnoto i posttotalitarnoto obštestvo. Sofia, 1996, s. 153-154

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha 1998

Rangelova, A.: Izgraždane na baza za opisane na posttotalitarnata leksika v češkija ezik. In: Ezukát na totalitarnoto i posttotalitarnoto obštestvo. Sofia, 1996, s. 155-159

Kognitivní pohled na sémantiku idiomů

Jitka Soubustová (FF UP Olomouc)

Originální pohled na idiomatiku získáme využitím **sémantické teorie prototypů**. Toto nové členění idiomatiky se opírá o výsledky zkoumání kognitivní lingvistiky a využívá intuici, jazykový cit a je celkově orientováno antropocentricky.

Charakteristický je holistický přístup k idiomatice a využití dalších postupů a metod, které bývají současnou strukturální lingvistikou označovány za nevědecké nebo zastaralé.

Pokud se pokusíme oblast frazeologie a idiomatiky členit na základě klasických kritérií, brzy narazíme na hranice, kterým se přirozená jazyková intuice vzpírá. Klasická kritéria se totiž snaží přesně vymezit hranice frazeologie a stanovit, co je a není idiom. Ve skutečnosti však v této oblasti žádné pevné hranice neexistují.

Autorem nového členění frazeologie, které využívá **teorie prototypů** a nepopírá jazykový cit, je Dmitrij Dobrovolskij. (Dobrovolskij, 1995)

V úvodu jen krátká rekapitulace základní podstaty teorie prototypů. Tato teorie se původně týká výrazů běžného jazyka. Vychází z myšlenky, že existují dobří a špatní představitelé určité kategorie. Každá kategorie má centrum a periferii. V centru jsou dobří zástupci, na periférii ti špatní.

Známý je příklad s ptáky. V centru této radiální kategorie se nacházejí např. vrabec, kos, špaček, holub, na periférii naopak např. páv, krocan, tučňák. (Viz obr. A)

Dobrovolskij se domnívá, že i idiomatika je ve své podstatě taková **radiální kategorie**, a tudíž musí existovat dobré a špatné idiomy. Není tedy stanovena striktní hranice mezi tím, co je a co není idiom. Byly vypracovány přesné postupy, jak určit míru idiomatičnosti daného slovního spojení. Stupeň idiomatičnosti stanovíme na základě příznaků iregularity, čili jisté nepravidelnosti, odchylky od „normy“.

Obrázek A

Obrázek B

Dobrovolskij charakterizuje kategorii idiomů tak, že uvádí příklady. Nepoužívá klasickou definici. Idiomy jsou tedy jazykové znaky typu: *zatřepat bačkorama, mít v hlavě o kolečko míň, být jako utržený z řetězu, hodit flintu do žita*.

Idiomy tvoří specifický, relativně autonomní modul mentálního lexikonu. **Mentální lexikon** je součástí paměti, má strukturu pomyslné sítě a jsou v něm uloženy znalosti o slovních významech. Každý z nás máme vlastní jedinečný mentální neboli vnitřní slovník.

Krátce k základním vlastnostem idiomů: Idiomy jsou **polylexikální**, skládají se tedy ze dvou a více komponentů, a tím se odlišují od jednoslovných metafor. Další kritérium, které pomáhá definovat pojem idiomu, je **lexikalizace**, čili ustálenost slovního spojení a jeho zařazení do slovníků. S lexikalizací je spojená relativní stabilita a reprodukovatelnost idiomů. Idiomy nejsou na rozdíl od volných slovních spojení produkovány, nýbrž **reprodukovány**. Jestliže poprvé slyšíme neznámé slovo a jeho význam nemůžeme ani přibližně odhadnout, víme ihned, že se přitom jedná o slovo. Pro identifikaci idiomů jako idiomů je však potřeba ještě doplňková kompetence.

Polylexikalita a lexikalizace, to jsou tedy dvě základní vlastnosti idiomů, které jsou ale společné i všem frazeologismům. Idiomy tedy v pojetí Dobrovolského tvoří podskupinu nebo lépe řečeno jádro kategorie frazeologismů.

Pro vymezení idiomů je tedy třeba hledat ještě další specifické parametry (viz níže).

Na vzniku frazeologismů a idiomů se nepodílejí produktivní pravidla, ale naopak řada iregulérních faktorů. **Iregularita** je tedy kognitivní příčina procesu vzniku frazeologismů. Idiomy jsou v mentálním lexikonu uloženy jako jedna jednotka. Je totiž ekonomičtější ukládat idiomy v mentálním lexikonu jako celek, než si pamatovat pro každý idiom všechny zvláštnosti jeho tvoření.

Idiomy je možné považovat za ty nejiregulérnější frazeologismy, které se tedy nacházejí v jádru kategorie frazeologismů.

Z uvedených skutečností vyplývá, že idiomy jsou polylexikální, lexikalizované a ve vysoké míře iregulérní lexikální jednotky.

Autor popírá všeobecnou platnost běžně uváděných vlastností idiomů, které mají mít kategoriálně vymežující funkci. Lingvisté, kteří se zabývají frazeologií na jiných než kognitivních základech, dělají podle Dobrovolského největší chybu v tom, že se pokoušejí najít jedno nebo několik málo kritérií, na základě kterých by bylo možné ohraničit a vymežit kategorii idiomů. Mezi taková kritéria patří např. přenesený, figurativní význam slova nebo princip kompozičnosti.

Dobrovolskij se pokusil uspořádat souhrn všech známých rysů, které odpovídají za iregularitu idiomů. Čím více rysů iregularity idiom vykazuje a čím relevantnější tyto rysy jsou, tím je idiom prototypičtější zástupcem své kategorie.

Členství v této kategorii není binární opozice typu „idiom vs. neidiom“, nýbrž graduální vztah typu „velmi dobrý idiom - dobrý idiom - horší idiom - ještě idiom - spíš už ne idiom“. Můžeme tedy hovořit o silnější nebo slabší iregularitě frazeologismů. (Viz obr. B)

Princip gradace kategoriální příslušnosti se však nevztahuje jen na idiomaticitu, ale na organizaci celého mentálního lexikonu.

Dobrovolskij uvádí celkem dvanáct příznaků iregularity idiomů, ale tento výčet zůstává otevřený. Tyto rysy nemají stejnou hodnotu, takže se nedají jednoduše počítat. Dobrovolskij řadí příznaky iregularity do tří skupin, první vykazují vysokou míru iregularity, druhé střední míru a třetí velmi malou míru iregularity, stupně jsou ohodnoceny body 3 - 1. Čím větší míra nepravidelnosti, tím vyšší bodové hodnocení (hodnoty jsou uvedeny v závorkách).

Čím je idiom iregulérnější, tím je lepším představitelem své kategorie.

Příznaky iregularity:

1. Kompozičnost vs. nekompozičnost významu idiomu (3)

S *lehkým srdcem*, s *těžkým srdcem*, *mít něco v hlavě*, *nemít nic v hlavě* - to jsou příklady kompozičních idiomů.

Komponenty takových idiomů vykazují větší nebo menší míru sémantické autonomie. Slovo srdce má podle Dobrovoľského quasisymbolickou funkci jako tzv. orgán citů, hlava zase jako sídlo myšlenek. U nekompozičních idiomů typu *házet hrách na stěnu* tuto sémantickou autonomii nepozorujeme.

Jednotky, které mají tendenci k menší míře kompozičnosti, jsou „lepšími“ idiomy. *Házet hrách na stěnu* je tedy „lepší“ idiom než *s lehkým srdcem*.

2. Izomorfie vs. alomorfie mezi formální a sémantickou strukturou (2)

Přes stromy nevidět les - formální struktura tohoto idiomu vykazuje izomorfii s jeho sémantickou strukturou. To znamená, že idiom můžeme rozložit na relativně samostatné části. Komponenty tedy lze interpretovat takto: les představuje velký celek, stromy jednotlivosti, nevidět znamená nerozpoznat.

Naproti tomu např. idiom *zatřepat bačkorama* vykazuje alomorfii mezi formální a sémantickou strukturou.

Idiomy, které vykazují silnou izomorfii mezi formální a sémantickou strukturou, jsou „horšími“ idiomy. *Přes stromy nevidět les* je tedy „horší“ idiom než *zatřepat bačkorama*.

3. Sémantická komplexita vs. simplicita (1)

Sémanticky simplicitní výrazy jsou taková lexikální spojení, která mají možnost jednoslovné interpretace. Jsou to spojení typu *vypálit někomu rybník* (obelstít někoho), *vypustit duši* (zemřít). Simplicita jsou „lepšími“ idiomy než sémanticky komplexní výrazy jako např. *zabít dvě mouchy jednou ranou*. *Vypálit někomu rybník* je tedy „lepší“ idiom než *zabít dvě mouchy jednou ranou*.

4. Syntaktická propustnost vs. nepropustnost (1)

Syntaktická propustnost znamená možnost vsouvání dalších jednotlivých slov do frazeologismu. Příklady propustných idiomů: *má v hlavě (pořádně) vymeteno, je (úplně) na dně*.

Nepropustné idiomy jako např. *kámen úrazu* jsou iregulárnější než idiomy propustné.

Kámen úrazu je tedy „lepší“ idiom než *má v hlavě vymeteno*.

5. Variantnost vs. fixovanost komponentů (2)

Čím více má idiom variant, tím je regulárnější, tím méně je idiomatičtější.

Otřískat něco někomu o hlavu, kebuli, palici vykazují menší míru idiomatičnosti než např. *jíst vtípnou kaši*.

Teoretický status idiomatičtějších variant je sporný. Dalo by se však předpokládat, že určité druhy variant iregularitu naopak posilují. Nejnovější výzkumy kognitivních procesů potvrzují, že tyto idiomy jsou zpracovávány za pomoci hloubkových *summarized structures*, čímž tento předpoklad potvrzují. (Dobrovoľskij, 1995, str. 35).

6. Konotativně - pragmatická extenze významu idiomů (3)

(Stylisticky neutrální vs. příznakové idiomy)

Idiomy stylisticky neutrální, např. *nehrát roli* jsou méně idiomatičtější než idiomy typu *ohrnovat nad něčím nos* nebo *být v sedmém nebi*.

7. Formální specifikace: neutrální - příznakový (2)

Sem patří idiomy, které se rýmují, jde o poetickou funkci jazyka. Patří sem spojení typu *třesky plesky, mít s někým techtle mechtle, hogo fogo, lážo plážo, hala bala* atd.

8. Konvenční lexikální jednotky vs. unikátní komponenty (2)

Unikátní komponenty jsou výrazy, které se užívají pouze v daném konkrétním frazeologismu, nikoliv tedy samostatně v textu. Unikátní komponenty jsou silným příznakem iregularity. V němčině např.: *ins Fettnäpfchen treten*. V češtině např. *přivést někoho na hunt, být hubený jak lunt*.

9. Regularita vs. defektivita paradigmatu (2)

Mnoho idiomů vykazuje defektní paradigma. Např. *hodit flintu do žita*, u tohoto idiomu nelze použít tvary přít. času typu: Házím flintu do žita. Použitelné tvary: Neházej flintu do žita! a tvary minulého času.

10. Sémantická kompatibilita vs. inkompatibilita konstituentů (2)

Např.: *Sním vlastní čepici, jestli...* (to není pravda.)

Idiomy, které vykazují sémantickou inkompatibilitu, tedy neslučitelnost sémantických příznaků, jsou silně iregulární, jsou tedy dobrými idiomy. (Slovo sníst k sobě vyžaduje

poživatelnou entitu, což čepice není.)

11. Sémantická dvojznačnost. (1)

Idiomy, které mají jen jeden, figurativní význam, jsou silněji iregulární než idiomy, které mají jak figurativní, tak i literální význam. Např.: *sedí si na uších* nebo *má obě ruce levé* jsou „lepší“ idiomy než *teče mu do bot*.

12. Motivovanost vs. nemotivovanost (1)

Pro kognitivní lingvistiku jsou všechny slovní kombinace, které dospělý mluvčí vnímá intuitivně jako vysvětlitelné, více nebo méně motivované, popř. transparentní. I nemotivované idiomy mohou být za určitých okolností subjektivně interpretovatelné. (Dobrovoľskij, 1995, str. 43)

Většina idiomů zdaleka nevykazuje všechny příznaky iregularity. Jako členové jedné rodiny jsou si idiomy v podstatě nějak podobné, ale tato podobnost je zřejmá v rozdílné míře a spočívá v různých příznacích.

Shrnutí: základní myšlenky nové koncepce frazeologismů

Toto pojetí vychází z kognitivní lingvistiky a využívá teorie prototypů. Považuje idiomatiku za radiální kategorii a vyčleňuje příznaky nepravidelnosti, iregularity. Čím více příznaků iregularity frazeologismy vykazují, tím centrálnější je jejich pozice ve své kategorii. Čím více příznaků iregularity, a čím relevantnější tyto příznaky jsou, tím „lepší“ je idiom.

Dmitrij Dobrovoľskij ve své práci řeší ještě celou řadu dalších otázek spojených s idiomatikou a na závěr sám vytváří na základě své koncepce specifický thesaurus idiomů.

Literatura:

Dobrovoľskij, D.: Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik. Tübingen 1995.

Z nové české frazeologie – poznámky k obohacování frazeologické zásoby jazyka

Ladislav Janovec (ÚJČ AV ČR Praha)

0. Ve svém příspěvku se zmíním o některých procesech, kterými se obohacuje frazeologická zásoba jazyka, jmenovitě o procesech, které je možné sledovat na neologickém materiálu lexikografického oddělení ÚJČ AV ČR. Při pojetí frazémů jsem vycházel z chápání V. V. Vinogradova a Ch. Ballyho; z novějších lingvistických prací to byly např. práce J. Mlacka, F. Čermáka a V. N. Tělievové.

Frazeologie je dynamická oblast jazyka, která se rozvíjí společně se slovní zásobou, ale její kvantitativní nárůst je menší než nárůst nefrazeologických slovních jednotek. Slovník neologizmů *Nová slova v češtině* (Martincová a kol., 1998) uvádí sedmdesát dva frazeologických jednotek z celkového počtu 4 500 neologizmů. Slovník nezachycuje všechny nově vzniklé frazémy, neboť v době vzniku slovníku chyběly některým slovním spojením vlastnosti typické pro frazémy, jako např. ustálenost a reproduktivnost, kterých ale v současné době už nabyly. Tehdy se jevíly např. jako obrazná vyjádření neustálená, neboť u frazémů se po delší dobu pocitují rysy aktualizace, okazionality a subjektivního vyjadřování autora. Výzkum dalšího materiálu ukázal, že příliv nových frazémů trvá.

1. Vznik nových frazémů probíhá několika způsoby:

a) Jednou skupinou neofrazémů jsou frazémy, na jejichž pozadí je jazykové vyjádření nebo označení určité situace a její **analogičnost** se situací jinou. Tyto frazémy jsou založené na vysoké míře metaforičnosti a obraznosti, přičemž vedle těchto nových frazeologických spojení mohou existovat paralelně i výchozí (motivující) přirovnávací ap. spojení, tj. spojení v doslovném nefrazeologickém významu. Např. frazém *mrtvý brouk* ve významu *kdo předstírá, že se ho určitý problém netýká, vyhýbá se řešení tohoto problému, tváří se nezúčastněně, nereaguje na něco*, evokuje představu nehybnosti, tj. stavu, do kterého se uchyluje brouk, který v nebezpečí z obranných důvodů předstírá, že nežije. Pro tento stav brouka se užívá zpravidla přirovnání *brouk se tváří jako mrtvý, brouk je jako mrtvý* nebo nefrazeologické spojení *brouk se dělá mrtvým*, která jsou jazykovým východiskem

nového frazému.

b) Další cestou obohacování frazeologie je kalkování. Vznikají tak **frazeologické kalky**, popř. **frazeologické polokalky**. Příkladem takových frazémů je například jednotka *být něčí šálek čaje*.

c) Dalším způsobem je stejně jako u lexémů odvozování, hovoříme o **frazeologických derivátech** - *prát špinavé peníze* → *vyprat špinavé peníze*; *prát špinavé peníze* → *pračka špinavých peněz*.

d) Na bázi určitého frazému vznikají **frazeologické varianty** - např. *třešinka na dortu* - *třešnička na dortu* - *feferonka na dortu*. Jedná se o případy, kdy frazémy mají stejnou sémantickou platnost a stejnou formu, variiují však jeden ze členů frazému jiným, který ale nemodifikuje význam. Vytvářejí se tak variační řady, které mohou přejít k synonymům, např.: *špička ledovce* - *špice ledovce* - *vrcholek ledovce* - *vršek ledovce*; *třešnička na dortu* - *třešinka na dortu* - *třešeň na dortu* - *šlehačka na dortu* - *hrozinka na dortu*; *převléknout kabát* - *převléknout dres*; *převléknout kabát* - *změnit kabát* - *vyměnit kabát* - *převrátit kabát*. V některých případech se může objevit i morfologická či syntaktická alternace, např. předložková vazba - *pračka špinavých peněz* - *pračka na špinavé peníze*, nebo zdvojnásobení *třešeň* - *třešinka* - *třešnička na dortu*.

e) Dále můžeme hovořit o aktualizovaných frazémeh nebo o **frazeologických aktualizacích**. Příkladem je aktualizace přísloví *Lepší Macek v hrsti, nežli Klaus na střeše*.

f) K frazémům lze podle některých autorů přiřadit i slovní spojení, u nichž se tzv. **frazeologizovala (sémanticky posunula) pouze část frazému** a další část si uchovala původní význam. Setkáme-li se například s frazémem *bilá technika*, můžeme doslovně charakterizovat, že jde o techniku, která má bílou barvu. Kontext nebo komunikační situace napoví běžnému uživateli, že se jedná o *elektrické spotřebiče pro domácnost, které jsou tradičně vyráběny v bílé barvě*. Nejedná se tedy obecně o techniku, ale o přístroje jako je lednička, pračka, myčka na nádobí, sušička, mikrovlnná trouba, sporák a další drobné spotřebiče. Adjektivum *bílý* má v tomto spojení funkci klasifikační. Obdobnou funkci plní i adjektivum *hnědý* ve spojení *hnědá technika*, která označuje technické přístroje mající tmavou barvu (televize, video, hi-fi věže ap.). Podobnými případy jsou tzv. frazémy *zelená hranice*; *zelená strana*; *zelený terorista*; *zelený terorismus*; *zelená známka* (na přechodu k frazémům technickým).

2. Nové frazémy zaznamenané v průběhu osmdesátých a devadesátých let vznikaly

v češtině z podobných důvodů jako některé jednoslovné neologizmy - vyplývaly z nových skutečností, z ekonomické, politické a společenské situace národa. Z tohoto hlediska můžeme také vydělovat určité skupiny frazémů svázané se sociálními oblastmi, ke kterým se vztahují¹:

a) Frazeeologizmy svázané s politickou situací. Ty charakterizovaly určitý stav naší politiky a tendence, které se v ní objevovaly. Jde o jmenné frazémy označující člověka: *bílý kůň*; *holá lebka*; *mrtvý brouk*; *převlékač kabátů*; *přátelé starých pořádků*; místo: *horké křeslo*; proces: *hra na chytrou horákyni*; *cesta do Evropy*; *odliv/únik mozků*; a slovesné frazémy označující proces: *dotat se do hledáčku někoho*; *dívat se na někoho/něco brýlemi někoho*; *měnit dres*; *mič je na něčí straně*; *převlékat kabát*; *zadupávat (něco) do koberce*; stav: *být mimo mísu*; *být mimo scénu*; *být/mit v hledáčku někoho*; *převléknout kabát/dres*; výsledek: *dát gól do vlastní branky*.

b) Frazémy svázané s ekonomickou situací. Označují jevy dané novou ekonomickou situací a novými ekonomickými problémy. Můžeme zde - podobně jako u skupiny a) - vydělit skupinu frazémů slovesných a jmenných. Mezi slovesné frazémy patří: *odpíchnout se od startovních bloků*; *prát špinavé peníze*; *být ve vatě*; *být za vodou*, jmenné jsou *rodinné stříbro*; *rodinné zlato*; *polofrazém rychlé peníze* (ve významu *snadný, rychlý výdělek*); *douhé peníze*; *neviditelná ruka trhu*; *rychlé peníze* (ve významu *investované takovým způsobem, že je lze vybrat na požádání*).

c) Frazémy sportovní, které nacházíme ve sportovní publicistice (v novinových článcích zabývajících se sportovní tematikou) a v mluvě sportovců, resp. trenérů. Mezi sportovní frazémy patří *gól do šatny*; *náhlá smrt*; *mit oči*.

d) Frazémy ze sociální oblasti v širším smyslu. Tyto společenské frazémy odrážejí pohled na lidskou, resp. českou společnost a vyjadřují aspekty cíle: např. *mit v hledáčku někoho/něco*; *dělat vlny*; *mit někoho na lopatě*; člověka: *být ořezávátko*; *zelená vdova*; procesu a tendence: *mit svou laťku*; *odliv mozků*; *odpíchnout se od startovních bloků*; *únik mozků*; *vidět někoho brýlemi někoho*; činnosti: *obchod s bílým masem*; *točit kolečkem*; výsledek: *být in*; *být / zůstat v hledáčku někoho/něčeho*; počátku: *na zelené louce* (ve

¹ Srovnej Mlacek, 1984, který vyděluje podle původu (resp. ze sociokulturního hlediska) několik skupin frazémů, mezi nimi frazémy související s dějinami lidstva, které jsou pro tuto klasifikaci nejvhodnější. Mlacekovo klasifikaci se pokusím podrobněji specifikovat.

významu *bez návaznosti na předchozí vývoj, na minulost, na tradice; od samého počátku*); vztahu: *být moje/ tvoje krevní skupina, být můj/ tvůj šálek čaje, být stejné krevní skupiny*; zájmu: *dívat se na někoho/ něco brýlemi něčeho, hodit někomu lano* (přechod mezi zájmem a vztahem); problému: *horký brambor, špička ledovce, vrcholek ledovce*; kvality: *šlehačka na dortu, třešinka/ třešnička na dortu, vstoupit (někam) hlavním vchodem*; místa: *na zelené louce* (ve významu *na dosud nezastavěném místě*), *horká linka*.

e) Frazémy odrážející negativní společenské jevy (např. závislosti na omamných látkách) a průvodní souvislosti. Jedná se o frazémové jednotky, které původně patřily do skupiny argotizmů, slangizmů a hovorových prostředků. Slovník *Nová slova v češtině* z nich zachycuje např. *být čistý; být suchý; být v pohodě*. Do této skupiny by patřily i další nové frazémy, ve slovníku ještě nezaznamenané, jako *být sjetý* (ve významu *být pod vlivem drogy*); *být na něčem* (ve významu *mít v sobě drogu*).

Sémantická stránka těchto frazémů je co do extenze i intenze v pohybu, neustále se vyvíjí, frazémy se zvolna ze specifické komunikační oblasti rozšiřují i na další komunikační situace. Např. frazém *být čistý* se nyní používá jednak pro vyjádření významu *abstínovat, nemít v sobě drogu*, jednak ve významu *skončit s trestnou činností, zejména krádežemi, neprovádět ji*. Zatímco význam *abstínovat, nemít v sobě drogu* je novější, význam *skončit s trestnou činností, zejména krádežemi, neprovádět ji* je starší.

Sémantické rozšiřování ilustruje také např. frazém - *být v pohodě* - vyjadřuje kromě významu *být v pořádku, bez problémů* (srov. *Nová slova v češtině*) také významy *být nad věcí, nepřipouštět si obtíže* a zároveň *nedělat problémy, obtíže, být komunikativní, být považován za někoho, s kým je možné se dohodnout* (srov. např. výpověď o zkoušejícím: *Neboj se, fakt je v pohodě*). Jeho sémantika dle všeho směřuje i k významu obdobnému u frazému *být fajn* a k významům, které vyjadřují hodnotící adjektiva (*být sympatický, přátelský* (srov. např. užití ve studentském prostředí při seznámení s novými lidmi *Ten je v pohodě* ve významu *přátelský, sympatický*).

K celkové charakteristice představených frazeologických skupin je třeba dodat, že jednotlivé sociální oblasti výskytu frazémů jsou zde uplatněny zejména jako kritérium třídění. Ve skutečnosti může být frazém použit, a také často bývá, v různých komunikačních situacích.

Tento příspěvek je pouze dílčí ukázka procesů, které v české frazeologii, resp.

neofrazeologii, probíhají. Frazeologický materiál je velmi pestrý a některé jeho oblasti nejsou dosud plně prozkoumány. Novější, slovníkově dosud nezpracovaný materiál obsahuje další zajímavé jevy, které budou vyžadovat další hlubší a soustavnější výzkum.

Literatura

- Filipec, J. - Čermák, F.: Česká lexikologie. Academia, nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1985
- Lapárová, V., 1953: Ustálené spojení a frazeologické jednotky, ich podstata a hranice. In: Lexikografický zborník. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, s. 111-118
- Lepešav, I. J.: Frazeologija sučasnaj bělaruskaj movy. Vyšejnaja škola, Minsk 1998
- Man, O.: Ustálená spojení a frazeologické jednotky, jejich podstata a hranice. In: Lexikografický zborník. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1953, s. 101-110
- Martincová, O. a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Academia, Praha 1998
- Mlacek, J.: Slovenská frazeológia. SPN, Bratislava 1977
- Mlacek, J.: Slovenská frazeológia. Druhé, doplnené vydání. SPN, Bratislava 1984
- Telija, V. N.: Russkaja frazeologija. Semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokulturologičeskije aspekty. Škola „Jazyki ruskoj kultury“, Moskva 1996
- Vinogradov, V. V.: Izbrannyje trudy. Leksikologija i leksikografija. Nauka, Moskva 1977

K některým ekvivalenčním typům českých a nizozemských nominálních frazémů

Kateřina Málková (FF UP Olomouc)

Konfrontačnímu studiu českých a nizozemských frazeologických jednotek (dále jen FJ) byla doposud věnována jen velmi malá pozornost, přičemž zájem se soustřeďoval především na oblast přísloví a na frazémy slovesné (důkazem toho mohou být i nepočtené diplomové práce českých studentů nizozemského jazyka), zatímco například neslovesné frazémy zůstávaly ještě donedávna zcela opomíjeny.

V současné době je ve spolupráci katedry bohemistiky a katedry germanistiky a nederlandistiky FF UP Olomouc realizován projekt, který je zaměřen právě na srovnávací studium českých a nizozemských neslovesných frazémů. Kromě sestavení česko-nizozemského překladového slovníku neslovesných frazémů si řešitelé projektu kladou za cíl provést konfrontační analýzu českých a nizozemských neslovesných frazémů a zjistit, zda vysoká míra shody neslovesných frazémů, která byla již dříve prokázána v relaci česko-německé¹, existuje i mezi češtinou a nizozemštinou coby dalším západogermánským jazykem, jenž je sice s němčinou blíže příbuzný, nepatří však již do středoevropské kulturní oblasti.

V první fázi projektu, o níž bych chtěla jako hlavní řešitelka v tomto příspěvku pojednat, jsme se z praktických důvodů (časových i finančních) omezili pouze na frazémy nominální². Naším prvořadým cílem je přitom vydání Česko-nizozemského slovníčku nominálních frazémů v rozsahu přibližně 120 stran, jenž by měl obsahovat rovněž ekvivalenty německé. Určen bude zejména studentům a odborným pracovníkům daných oborů, kterým by měl alespoň částečně pomoci překonat nedostatek frazeologických překladových slovníků. (Česko-nizozemský frazeologický slovník zatím nevyšel vůbec

žádný.)

Vzhledem k tomu, že výchozím jazykem je nám čeština, bylo nejprve zapotřebí vytvořit aktuální korpus českých nominálních FJ. Primárně jsme vycházeli ze druhého dílu Slovníku české frazeologie a idiomatiky (dále jen SČFI)³ věnovaného neslovesným výrazům, sekundárně pak i z dalších frazeologických, překladových a výkladových slovníků a ze současných psaných a mluvených textů.

Poté jsme přistoupili k vyhledávání nizozemských ekvivalentů, přičemž nám velmi pomohly německé ekvivalenty českých FJ uvedené v rámci cizojazyčných ekvivalentů ve druhém dílu SČFI. Díky nim bylo možné využít nejenom existující česko-nizozemské a nizozemsko-české slovníky a nejrůznější nizozemské výkladové slovníky, nýbrž i stávající překladové slovníky německo-nizozemské a nizozemsko-německé. Zvlášť velkým přínosem pak byla možnost konzultací s rodilými mluvčími⁴ a s odborníky na srovnávací studium frazeologie⁵. Celkem se tak nakonec podařilo nalézt nizozemské ekvivalenty k přibližně 1 500 českých nominálních FJ.

Za mezijazykový (překladový) ekvivalent frazému jsme považovali stejně jako Filipec (1985, s. 203) takovou lexikální jednotku cílového jazyka, která má „v příslušné textové, systémové souvislosti stejnou obsahovou hodnotu jako odpovídající jednotka jazyka výchozího“. Nejvýznamnější faktory mezijazykové ekvivalence frazeologismů přitom jsou (srov. Kosta 1986, s. 103):

1. z hlediska obsahového sémantický a pragmaticko-stylistický význam FJ;
2. z hlediska formálního lexikální obsazení a gramatická (morfosyntaktická) stavba FJ.

Při vyhledávání ekvivalentů nominálních frazémů jsme měli na mysli, aby se české a nizozemské frazémy shodovaly co nejvíce po stránce formální i obsahové. Zároveň jsme museli přihlídnout také k tomu, zda jsou polysémií frazeologismy ekvivalentní ve všech svých významech či nikoliv.

Během studia ekvivalenčních typů nominálních frazémů v připravovaném slovníku jsme poté dospěli k následující typologii ekvivalentů:

¹Na základě srovnání přibližně 3 600 českých neslovesných frazémů uvedených ve druhém dílu SČFI a jejich odpovídajících německých ekvivalentů jsem dospěla k závěru, že více než polovina z nich se po lexikální stránce shoduje úplně a téměř čtvrtina alespoň částečně.

²Pod nominálními frazémy zde rozumíme ve shodě s definicí Burgera (1998, s. 42) frazeologismy, které mohou ve větě plnit funkci subjektu nebo objektu, eventuálně atributu.

³Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J.: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Praha 1988.

⁴Drs. W. Engelbrecht je spoluřešitelem projektu.

⁵Čennými připomínkami přispěli například prof. Stanisław Prędoza z univerzity ve Wrocławu a doc. PhDr. Josef Jodas, spoluřešitel projektu.

1. Po lexikální stránce úplně shodný frazeologický ekvivalent

Frazeologismy se shodují úplně nejenom z hlediska obsahového (tj. co se týče sémantiky a pragmaticko-stylistické charakteristiky), ale i z hlediska svého lexikálního složení (tj. komponentového složení). Z morfosyntaktického hlediska se mohou:

a) shodovat úplně

čes.	niz.	něm. ⁶
zlé jazyky	<i>boze tongen</i>	<i>böse Zungen</i>
zakázané ovoce	<i>verboden vrucht</i>	<i>verbotene Früchte</i>

b) částečně lišit, a to například:

- v užití idiomatického kompozita v cílovém jazyce

čes.	niz.	něm.
zlatý důl	<i>de goudmijn</i>	<i>die Goldgrube</i>
vzdušné zámky	<i>luchtkastelen</i>	<i>Luftschlösser</i>

- v užití předložky

čes.	<i>boj s větrnými mlýny</i>	
niz.	<i>een gevecht tegen windmolens</i> (= boj proti větrným mlýnům)	
něm.	<i>ein Kampf gegen Windmühlen</i> (= boj proti větrným mlýnům)	

- v užití gramatického čísla

čes.	<i>hromy a blesky</i>	
niz.	<i>donder en bliksem</i> (= hrom a blesk)	
něm.	<i>Donner und Blitz</i> (= hrom a blesk)	

- v užití deminutiva

⁶ Pro zajímavost uvádíme rovněž odpovídající ekvivalenty německé.

čes.	<i>tvrdý oříšek</i>	
niz.	<i>een harde noot</i> (= tvrdý ořech)	
něm.	<i>eine harte Nuss</i> (= tvrdý ořech)	

- ve slovosledu

čes.	<i>přiliv a odliv</i>	
niz.	<i>eb en vloed</i> (= odliv a příliv)	
něm.	<i>Ebbe und Flut</i> (= odliv a příliv)	

2. Po lexikální stránce částečně shodný frazeologický ekvivalent

Porovnávané FJ se plně shodují po stránce sémantické a pragmaticko-stylistické, po stránce lexikální se však shodují pouze částečně. Z hlediska gramatické organizace FJ se zde mohou (ale také nemusí) vyskytovat drobné odchylky (např. užití idiomatického kompozita, změna předložky, změna kategorie čísla). K této skupině frazeologických ekvivalentů patří:

a) Ekvivalenty lexikálně z části odlišné, obsahující zpravidla jeden rozdílný, i když sémanticky blízký komponent. Odchyłka v komponentovém složení může být dána např.:

- užitím synonyma u jednoho z komponentů FJ (tento komponent je synonymem v rámci široce pojaté synonymie)

čes.	niz.	něm.
<i>potoky slz</i>	<i>stromen van tranen</i> (= proudy slz)	<i>Tränenströme</i> (= proudy slz)
<i>sloní tlapa</i>	<i>het olifantsbeen</i> (= sloní noha)	<i>das Elefantenbein</i> (= sloní noha)

- záměnou jména zvířete:

čes.	<i>kachní žaludek</i>	
niz.	<i>de struisvogelmaag/paardenmaag</i> (=pštrosi/koňský žaludek)	

něm. *der Entenmagen* (= kachní žaludek)

b) Ekvivalenty s jedním chybějícím komponentem, popř. obsahující jeden komponent navíc:

čes. *obraz bídy a utrpení*

niz. *een toonbeeld van ellende* (= obraz bídy)

něm. *ein Jammerbild* (= obraz bídy)

c) Ekvivalenty vyznačující se úplnou lexikální neshodou u jednoho komponentu a částečnou nebo úplnou lexikální shodou u zbývajících komponentů:

čes. *děd Vševěd*

niz. *dokter Weetal* (= doktor Vševěd)

něm. *Doktor Allwissend* (= doktor Vševěd)

d) Ekvivalenty v podobě jiného strukturního typu frazeologismu (alespoň jeden komponent se shoduje po lexikální stránce):

čes. *děvče krev a mlíko*

niz. *een vrouw als melk en bloed* (= žena jako mléko a krev)⁷

něm. *ein Mädchen wie Milch und Blut* (děvče jako mléko a krev)

e) Ekvivalenty polysémních FJ, které se alespoň v jednom významu výchozí FJ úplně shodují (a alespoň v jednom neshodují) po stránce sémantické a pragmaticko-stylistické. Z hlediska formálního se přitom mohou shodovat úplně nebo částečně.

čes.: *padlý anděl*

niz.: 1. *een gevallen engel* (padlý anděl) = ďábel, satan

2. *een gevallen vrouw/meisje* (padlá žena/dívka)

= dívka lehkých mravů

3. Neshodný frazeologický ekvivalent

Porovnané FJ se plně shodují po stránce sémantické a pragmaticko-stylistické, po lexikální stránce se však neshodují ani v jednom komponentu FJ.⁸

čes.	niz.	něm.
<i>Zlámaná Lhota</i>	<i>Lutjebroek</i>	<i>das letzte Nest</i>

Pokud v cílovém jazyce **neexistuje ekvivalent frazeologické povahy**⁹, může být FJ výchozího jazyka nahrazena s ohledem na její kontextové zapojení např.:

- expresivním jednoslovným ekvivalentem (nikoliv však idiomatickým kompozitem);
- perifrázi;
- udáním doslovného významu.

Na závěr bych ráda uvedla ještě několik zajímavých zjištění, ke kterým jsme dospěli na základě předběžné konfrontační analýzy českých, nizozemských a německých nominálních frazémů.

1. Velká část FJ se ve všech třech porovnávaných jazycích po lexikální stránce shoduje úplně nebo alespoň částečně. Často se přitom jedná o tzv. evropeismy, ve kterých se odráží podobný náhled evropských národů na svět. Najdeme zde frazeologické jednotky týkající se světa přírody (*král zvířat - de koning der dieren - der König der Tiere*), fyzických a psychických vlastností člověka (*zlaté srdce/srdce ze zlata - een hart van goud - ein goldenes Herz*) nebo pracovních činností (*ovoce práce - de vruchten van het werk - die Früchte der Arbeit*). Některé frazeologické evropeismy odrážejí události z evropských dějin (*křížové výpravy - kruistochten - Kreuzzüge*).

Původ mnohých frazeologických evropeismů je však třeba hledat také v řecké a římské mytologii (*gordický uzel - Gordiaanse knoop - Gordischer Knoten*), v literaturách evropských národů (*černé na bílém - zwart op wit - schwarz auf weiß*) nebo např. v Ezopových bajkách (*lví podíl - het leeuwendeel - der Löwenanteil*). Velmi rozsáhlou

⁸Henschelová (1993, s. 142) označuje tento typ ekvivalence jako „čistě sémantickou ekvivalenci“.

⁹V tomto případě se mluví o tzv. „nefrazeologické“ či „nulové“ ekvivalenci (srov. Henschelová 1993, s. 142 - 143).

⁷ Nizozemský i německý ekvivalent mají podobu přirovnání a jiný slovosled.

skupinu evropeismů pak tvoří biblismy (*nevěřící Tomáš - een ongelovige Thomas - ein ungläubiger Thomas*).

Novější vrstva frazeologických evropeismů pochází z nejrůznějších vědních oborů (*mrtvý bod - een dood punt - ein toter Punkt*), z politiky (*železná opona - het IJzeren Gordijn - der eiseme Vorhang*), z náboženské sféry (*boží den - de dag des Heren - der Tag des Herrn*) nebo ze světa sportu (*nesportovní chování - het onsportieve gedrag - das unsportliche Verhalten*).

2. Ze zkoumaných frazeologismů se vyčleňuje skupina českých frazémů, které se po lexikální stránce shodují se svými německými ekvivalenty, ale nikoliv s nizozemskými (srov. čes. *kachní žaludek* - něm. *der Entenmagen*, ale niz. *de struisvogelmaag/de paardenmaag* = pštrosi/koňský žaludek). K těmto FJ lze zařadit i tzv. „hybridní frazeologismy“¹⁰ (čes. *špinavý kšeft* - něm. *ein schmutziges Geschäft* - niz. *een stinkend zaakje* = zapáchající obchod/záležitost). Rovněž je možné konstatovat, že některé FJ, které se v češtině a němčině po lexikální stránce shodují, nizozemština vůbec nezná (čes. *tekutý chléb/chleba* - něm. *flüssiges Brot* - niz. *bier* = pivo).

Tato zjištění jsou z hlediska konfrontační frazeologie zvláště cenná, neboť se jimi potvrzuje správnost hypotézy o existenci tzv. středoevropského kulturního okruhu ve frazeologii (srov. Jodas 1998).

V další fázi výzkumu bude daná materiálová báze ještě podrobněji popsána jak z kvantitativního, tak kvalitativního hlediska.

Literatura

Burger, H.: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin 1998

Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha 1988

Filípec, J.: *Problematika konfrontace v lexikální zásobě*. *Slovo a slovesnost*, 46, 1985, s. 45-53

¹⁰ Hybridní frazeologismus je frazeologická jednotka s nepřeloženým, doslovně přejatým komponentem. České hybridní frazémy se však od svých německých předloh liší ve stylistické charakteristice, neboť jsou mnohem expresivnější.

Henschelová, H.: *Die Phraseologie der tschechischen Sprache. Ein Handbuch*. Frankfurt am Main 1993

Jodas, J.: *Česko-německá frazeologická kongruence ze srovnávacího slavistického hlediska*. In: *Slavica Pragensia ad tempora nostra*. Praha 1998, s. 186-89

Kosta, P.: *Entsprechungstypen und Übersetzungsverfahren bei der Translation von Phraseologismen*. In: Rathmayer, E. (ed.): *Slawische Linguistik. Referate des XI. Konstanzer Slawistischen Arbeitstreffens Innsbruck 1985*. München 1986, s. 95-131

Základní informace o projektu Český národní korpus

Jan Kocek, Marie Kopřivová (FF UK Praha)

V Ústavu Českého národního korpusu na Filozofické fakultě UK v Praze byl koncem roku 2000 dokončen a pro uživatele zpřístupněn **korpus současného českého psaného jazyka**, který nese označení **SYN2000**. Tento rozsáhlý soubor textů je dostupný pro každého zájemce, který podepíše prohlášení o nekomerčním používání korpusových dat a má k dispozici počítač připojený k Internetu. Korpus SYN2000 obsahuje 100 milionů slovních tvarů a jsou do něj zařazeny texty z nejrůznějších žánrových oblastí. Největší částí je publicistika, která tvoří 60%. Odborná a specializovaná literatura (dále dělená podle oborů, např.: technika, sociální vědy, vědy o umění, přírodní vědy, ekonomie a další) je zastoupena 25%. Zbývajících 15% tvoří beletrie. Tyto proporce byly stanoveny na základě statistických výzkumů, které se zabývaly recepcí jednotlivých žánrových skupin. Časovou hranici pro zařazení textů do korpusu byl v zásadě stanoven rok 1990, ale jsou tady i významná díla české beletrie, která vznikla před tímto rokem - zde je podmínkou, aby autor takového textu byl narozený po roce 1880. Takto sestavený korpus nabízí uživateli možnost sledovat hledaná slova nebo spojení slov v reálných kontextech a ukazuje, které jazykové jevy jsou v současné češtině frekventované a které naopak stojí na okraji.

Korpus SYN2000 je lemmatizovaný a morfologicky označovaný, což znamená, že každému slovnímu tvaru je přiřazeno *lemma* (základní slovníkový tvar, tj. např. nominativ singuláru u substantiv a infinitiv u sloves) a *morfologická značka*, která vyjadřuje morfologické údaje o konkrétním slovním tvaru. Morfologickou značku i lemma lze začlenit do dotazu (např. vyhledat všechna substantiva v instrumentálu, která v základním tvaru končí příponou *-te*).

Morfologické značkování a lemmatizace je velmi složitý proces, který je komplikovaný zejména vysokou mírou homonymie a volným slovosledem češtiny. Korpus SYN2000 byl označován pomocí programových nástrojů vyvinutých na Matematicko-fyzikální fakultě UK v Praze. Přiřazování značek probíhá ve dvou fázích. Nejprve morfologický analyzátor připojí ke každému slovnímu tvaru jeho všechny možné morfologické interpretace. Následuje fáze tzv. *desambiguace* (zjednoznačnění), kdy se ze

všech nabídnutých možností vybere jedna správná. Menší objem dat lze *desambiguovat* „ručně“, tj. o výběru správné značky rozhodne člověk. Tento způsob ovšem nelze použít pro *desambiguaci* stamilionového korpusu, protože takové značení by trvalo neúnosně dlouho a stejně by nebylo zcela bez chyb, protože člověk se na rozdíl od počítače při práci unaví a dělá chyby z nepozornosti. Proto je jedinou reálnou možností pro označování korpusu využití speciálních počítačových programů. Pro korpus SYN2000 byla použita tzv. *stochastická metoda desambiguace*, při které o přiřazení značky rozhodne počítač na základě pravděpodobnosti vyvozené ze správně (tj. ručně) označovaného tzv. *trénovacího korpusu*. Úspěšnost této metody je dnes přibližně 94%, ale stále se pracuje na jejím zlepšování. Není ovšem vhodné automatickou *desambiguaci* vůbec neprovádět: provést pouze lemmatizaci a vlastní *desambiguaci* nechat na uživateli, tj. přiřadit ke každému slovnímu tvaru všechny jeho možné morfologické interpretace a uživatel by si při každém vyhledávání u všech víceznačných slovních tvarů sám znovu a opakovaně určoval tu správnou. Kromě zatížení technických prostředků a tedy delšího času vyhledávání by to přineslo i značné komplikace pro samotného uživatele a domníváme se, že by se zcela ztratily výhody lemmatizovaného korpusu. V dalším plánovaném korpusu bude již použita vedle *stochastické metody* i tzv. *pravidly řízená desambiguace*, která při přiřazování morfologických značek a lemmat využívá strukturálních zákonitostí češtiny. Tuto metodu vyvíjejí mimo pracovníků Ústavu Českého národního korpusu FFUK i pracovníci Ústavu teoretické a počítačové lingvistiky FF UK a externí spolupracovníci. Procento chyb by se mělo použitím obou metod výrazně snížit. Nicméně ani tento nový korpus nebude označován zcela bez chyb - to není zatím v lidských silách. Proto je nutné morfologickou informaci brát jako pomůcku při vyhledávání v korpusu, která mnohdy velmi usnadní práci, ale není možné ji použít mechanicky bez následné kontroly vyhledaného materiálu. (viz Kopřivová - Křen 2001).

Zcela jiný pohled na češtinu nabízí **Pražský mluvený korpus (PMK)**, který je k dispozici (za stejných podmínek jako korpus SYN2000) od července roku 2001. Tento korpus obsahuje přibližně 700 tisíc slovních tvarů, přepsaných ze tří set magnetofonových nahrávek, pořízených v Praze v letech 1988 - 1996. Texty do PMK byly shromažďovány tak, aby rovnoměrně zachycovaly čtyři sociolingvistické proměnné: pohlaví mluvčího, věk, vzdělání a typ promluvy. V porovnání s korpusem SYN2000 ukazuje PMK češtinu v nepřípravených promluvách rodilých mluvčích a umožňuje tak sledovat takřka propastný rozdíl mezi psanou a mluvenou formou jazyka.

Pro práci s takovým velkým souborem dat, jakým jsou texty obou uvedených

korpusů, byl vyvinut na Fakultě informatiky Masarykovy univerzity v Brně speciální program GCQP, který umožňuje jak jednoduché vyhledávání, tak i konstrukci složitějších dotazů, ve kterých je možné omezit výsledek vyhledávání pomocí logických operátorů. Výsledek se zobrazí formou tzv. *konkordančních řádků*, které ukazují hledaný výraz v libovolně volitelném kontextu. U každého řádku je možné zobrazit i kód jednoznačně identifikující text, pomocí něhož lze snadno zjistit bibliografické údaje o textu (název, jméno autora, rok vydání atd.) a jeho žánrové zařazení; při práci s PMK se zobrazí kód vyjadřující zmíněné čtyři sociolingvistické kategorie, jež charakterizují mluvčího. GCQP dále nabízí celou řadu statistických funkcí, např. výpočet frekvenční distribuce hledaného výrazu, výpočet nejčtenějších kolokací a podobně. Samozřejmostí je nabídka uložení vyhledaných konkordančních řádků na pevný disk počítače, což uživateli umožňuje s vyhledaným materiálem dále pracovat v běžném textovém editoru. Program GCQP je pro registrované uživatele k dispozici zdarma.

Informace o podmínkách získání přístupu ke korpusům SYN2000 a PMK, text prohlášení o nekomerčním používání těchto korpusů a podrobný návod na instalaci programu GCQP najdete na internetových stránkách Ústavu Českého národního korpusu: <http://ucnk.ff.cuni.cz>

Literatura

- Koček, J. - Kopřivová, M. - Kučera, K. (eds.): Český národní korpus - Úvod a příručka uživatele. Praha 2000
- Kopřivová, M. - Křen, M.: Korpusový test. Čeština doma a ve světě, 1 a 2, 2001, s. 91-120
- Petkevič, V.: Český národní korpus a jeho jazykové značkování. Čeština doma a ve světě, 1 a 2, s. 60-73

Jistotní modalita při vyjadřování vlastního mínění

Marie Kopřivová (FF UK Praha)

Úvod

Poslední dobou mám takový dojem, ba přímo pocit, že na přelomu tisíciletí se lidé místo myšlení uchylují k pocitům a dojmům – což se v jazyce projevuje tím, že se místo přímého vyjádření predikátu slovesem – *myslím si, řekl bych* apod. často užívá víceslovný predikát „*mám pocit*“ a „*mám dojem*“. Je to projev určité nejistoty o správnosti našich úsudků, či rozum již nám nestačí a potřebujeme zapojit i citovou stránku člověka? Nebo jde o jev čistě jazykový – snahu nahradit verbální predikát jmenným? To vše by vyžadovalo mnohem rozsáhlejší a soustavnější výzkum. Já bych se ve svém příspěvku chtěla zaměřit na víceslovné predikáty „*mít pocit*“ a „*mít dojem*“ a pomocí korpusu se pokusit srovnat jejich užívání. Analýzu jsem provedla především v synchronním korpusu psané češtiny SYN2000 a Pražském mluveném korpusu (PMK). Bohužel sobě ani vám nemohu odpovědět na otázku, která mě vedla k této analýze: Používají se tyto víceslovné predikáty více než dříve? Mám totiž pro své zkoumání k dispozici pouze texty z posledního desetiletí minulého století. Na základě obou korpusů si můžeme ukázat jejich užívání v synchronním jazyce.

Popis

Nejprve se podíváme blíže na substantiva, která jsou součástí predikátu a vzhledem k vyprázdňenosti verba *mít* hlavními nositeli sémantiky celé konstrukce. Ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994) se objevuje spojení se slovesem pouze u jednoho substantiva *dojem*: „*mít dojem*“ – *čím se něco jeví*. Ovšem už Grepl - Karlík (1998) na str. 481 řadí výrazy „*mít dojem (pocit)*“ (tedy obě substantiva) k základnímu souboru postojoyých predikátorů jistotní modalit.

Postup vyhledávání v korpusu SYN2000

V psaném korpusu SYN2000 jsem vyhledala substantiva „*pocit*“ a „*dojem*“ jako lemmata (to znamená ve všech tvarech) a jim předcházející sloveso „*mít*“ také jako lemma. Následující tabulka ukazuje frekvenci predikátu *mít pocit* a *mít dojem*. Vyhledávala jsem nejen případy, kdy stojí oba komponenty predikátu přímo vedle sebe, ale také takové, kdy jsou mezi ně vložena až tři slova (při větším počtu vložených slov se ve většině případů jednalo o jinou kolokaci). V tabulce vidíme, jak se s „oddálením“ obou komponentů zmenšuje počet výskytů (sloupec *Nárůst*). V další části tabulky vidíte frekvenci predikátů s vedlejší větou uvozenou spojkou *že*. Pohybujeme se ve vysokých frekvencích, takže v této části sledujeme v korpusu především formální stránku. Nahrazuje-li podle mé hypotézy predikát *mít dojem/pocit* (byť s různou mírou jistoty) verbum *myslím si*, přejímá i jeho valenci: *myslím si, že – mám dojem/pocit, že* a to jsou právě větné celky, které nás zajímají (jejich frekvence je ve všech případech nadpoloviční), ostatní se budou pravděpodobně vztahovat k jiným významům slov *pocit* a *dojem* (viz definice SSČ 1994).

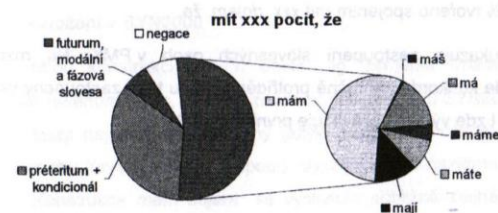
Frekvence víceslovných predikátů v korpusu SYN2000

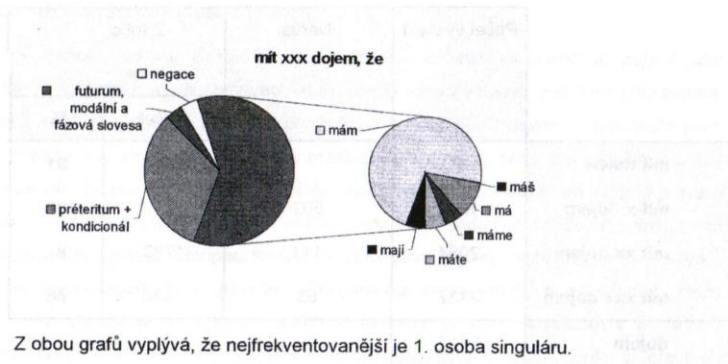
	Počet výskytů	Nárůst	Z toho + že	
			Počet	%
<i>mít pocit</i>	3629		2944	81
<i>mít x pocit</i>	5177	1547	3906	75
<i>mít xx pocit</i>	5694	517	4132	73
<i>mít xxx pocit</i>	6050	356	4249	70
<i>pocit</i>	20583			

	Počet výskytů	Nárůst	Z toho + že	
			Počet	%
<i>mít dojem</i>	1441		1310	91
<i>mít x dojem</i>	1943	502	1713	88
<i>mít xx dojem</i>	2054	111	1783	87
<i>mít xxx dojem</i>	2137	83	1830	86
<i>dojem</i>	9322			

Pro úplnost dodejme, že frekvence lemmatu *pocit* v korpusu SYN2000 je 20583 a z toho 30% tvoří konstrukce *mít pocit* s možností vložení až 3 slov. Frekvence lemmatu *dojem* je 9322 výskytů, z toho 22% připadá na *mít dojem*, kdy substantivum mohou předcházet až 3 slova.

Sledujme dále výrazy s vedlejší větou typu *mít xxx pocit, že* a *mít xxx dojem, že* (frekvence v posledním sloupci tabulky). Následující grafy ukazují zastoupení jednotlivých slovesných tvarů:

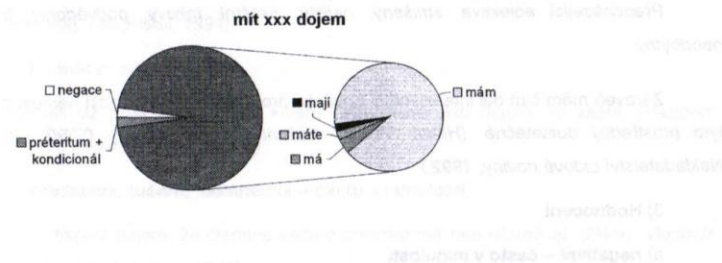
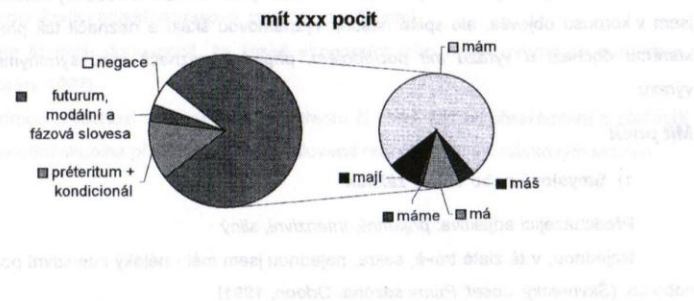
Pražský mluvený korpus

Pražský mluvený korpus obsahuje 674992 slov z 304 nahrávek uskutečněných, jak název korpusu napovídá, v Praze. Jde o velikost nesrovnatelný materiál, který je ovšem nesmírně cenný. PMK není lematizovaný a všechna následující lemmata jsou počítána ručně.

Frekvence lemmatu *pocít* je 288, z toho ve 192 případech, což je 67%, se vyskytuje jako komponent viceslovného predikátu *mít pocit*. Z těchto 192 výskytů tvoří 71% s vedlejší větou typu *mít xxx pocit, že*.

Frekvence lemmatu *dojem* je 62, z toho 45 výskytů, tj. 76% připadá na spojení *mít dojem*. Z 45 výskytů je 80% tvořeno spojením *mít xxx dojem, že*.

Následující graf ukazuje zastoupení slovesných osob v PMK: Na rozdíl od předchozího grafu jsou zde konkordance ručně protříděny a jsou tedy zastoupeny všechny predikáty *mít pocit/dojem*. I zde výrazně převažuje první osoba Sg.

Žánrové rozložení v SYN2000

U obou konstrukcí pro 1. osobu sg. préterita (*mám pocit/dojem*) převažuje publicistika, nejenom proto, že tvoří značnou část korpusu SYN2000 (60%), ale také často obsahuje texty napodobující mluvený jazyk (rozhovory, citace) nebo vůbec umožňující výskyt 1. osoby (úryvky z beletrie apod.). Vysoký výskyt najdeme také v beletrii (tvoří 15% korpusu). Konstrukce *mám dojem* se vyskytuje přibližně stejně často v publicistice jako v beletrii (asi 30% výskytů), oproti tomu spojení *mám pocit* jednoznačně převažuje v publicistice (70% výskytů).

Analýza kontextu

V následujícím přehledu jsem se nesnažila přesně roztrždit všechny kontexty, které jsem v korpusu objevila, ale spíše nastínit významovou škálu a naznačit tak přechod, ke kterému dochází u výrazu *mít pocit/dojem*, případně naznačit míru synonymie těchto výrazů.

Mít pocit

1) Smyslový nebo citový zážitek

Předcházející adjektiva: *příjemný, intenzivní, silný*

Najednou, v té zlaté trávě, sakra, najednou jsem měl - nějaký intenzivní pocit života nebo co. (Škvorecký, Josef: *Prima sezóna*. Odeon, 1991)

2) Tušení, obava

Předcházející adjektiva: *smíšený, nejistý, zvláštní, takový, podvědomý, trapný, neodbytný*

Zároveň mám čím dál intenzivnější pocit, že pro nejbližší budoucnost nemusí být ani tyto prostředky dostatečné. (Havel, Václav: *Vážení občané (projevy 07/90 - 07/92)*. Nakladatelství Lidové noviny, 1992.)

3) Hodnocení

a) negativní – často v minulosti

Předcházející adjektiva: *naivní, nepříjemný, divný*

Když jsem se před deseti lety rozhodl stát knězem, měl jsem tenkrát naivní pocit, že aspoň tyto základní věci budou vždycky jasné. (Reflex 1994)

b) pozitivní

Předcházející adjektivum: *dobrý*

Mám snad tedy právem pocit, že jsem uhradil všechny pohledávky. (Lidové noviny 1993)

4) Pohnutka – ne zcela racionální důvod - např. soucit, vděčnost apod.

Předcházející adjektivum: *dobrý*

„I když třeba na školním výletě Romana málem spadla do hluboké jámy a riziko nějakého úrazu nad námi visí pořád, máme společně s matkou pocit, že stojí za to riskovat,“

říká si třídní učitelka. (Respekt 1994)

5) Odstup, oslabení výpovědi

Předcházející adjektiva: *takový, zvláštní, nepříjemný*

Mám již delší dobu pocit, že česká ekonomika toho nemá mnoho co nabídnout. (Lidové noviny 1997)

Zatímco předchozí skupiny vyjadřují střední či nízký stupeň přesvědčení o platnosti výroků, poslední skupina přechází zvláště v mluvené řeči až k tzv. vycpávkovým slovům.

Mít dojem

1) Zdání

V té chvíli jsem měl dojem, že jsme jeli přímo do řeky. (Jirotko, Zdeněk: *Satumin*. Československý spisovatel, 1991)

2) Podnět z vnějšího světa

Neviděl už před sebe, slyšel kolem sebe hlasy, měl dojem, že zešílí. (Flaubert, Gustave: *Paní Bovaryová*. Ikar, 1996)

3) Představa, tušení, domněnka – často v minulosti

Mám tísnivý dojem, že členové vedení podniku mě neposlouchají. (Páral, Vladimír: *Milenci a vrazi*. Mladá fronta, 1969)

Má dojem, že hraje důležitou politickou roli v důležitém historickém údobí. (Škvorecký, Josef: *Mirákl*. Atlantis, 1991.)

4) Odstup – naléhavost, výzva, možná nepřesnost

Způsobil jste tu pěkný rozruch, a mám dojem, že byste tu neměl být. (Cook, Robin: *Epidemie*. Ikar, 1996)

Příklady z Pražského mluveného korpusu

...vo školství si nemyslím nic dobrého teda, protože **mám pocit**, že to je postavený na hlavu, ah, z toho důvodu, že děti v dnešní době sou přetěžovaný,....

....ne po tý stránce materiální, protože myslím, že se dneska dětem dostává dost

všeho, až někdy nadbytek. dokonce někteří rodiče, **mám dojem**, že trochu suplují tu rodinnou výchovu a ten přístup k těm dětem tím, že jim nakupují

Závěr

Víceslovné predikáty *mít pocit/dojem* jsou časté nejen v mluvené, ale i v psané češtině (zejména beletrie a publicistika), kam vlivem mluvenosti pronikají. U výrazu *mít pocit* dochází k posunu od citovosti (pocitu ve vlastním slova smyslu – slovníkový význam č.1) k racionálnímu .

U výrazu *mít dojem* dochází k posunu ze smyslové oblasti k imaginativní, převážně se zachovává slovníkový význam č. 2 – zdání, ovšem vyvolané nejen skutečností, ale i vlastní představivostí. Převažuje nízký stupeň přesvědčení o platnosti výroků, silný důraz na možnou nesprávnost. Souhrnně lze říci, že i když oba výrazy zvláště v mluvené řeči nahrazují jednoslovný predikát *myslím si* jako prostředek snížení stupně jistoty (často ze zdvořilostních důvodů vůči partnerovi rozhovoru), výraz *mít dojem* si mnohem více zachovává citový a imaginativní náboj.

Oba výrazy se užívají ke snížení míry jistoty výroku – často vyjadřují nejistotu mluvčího či obavu z reakce partnera – snahu oslabit váhu vlastního mínění. Z této pozice, jak se ukazuje především na materiálu PMK, se dostávají na úroveň kontextového synonyma verba *myslet si* (v mluveném korpuse se často vyskytují v jedné výpovědi současně) a přestávají být vnímány jako určitý odstup od sdělovaného. K lepšímu posouzení celé problematiky by bylo vhodné prozkoumat další spojení slovesa *mít* se substantivem.

Literatura

Čmejrková, S. – Daneš, F. – Světlá, J.: Jak napsat odborný text. Leda, Praha 1999

Grepl, M. – Karlík, P. : Skladba češtiny. Votobia, Olomouc 1998

Mluvnice češtiny. Academia, Praha 1987

Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1996

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia, Praha 1994

Životná koncovka -a v akuzativu singuláru neživotných maskulin

Michal Šulc (FF UK Praha)

1. Úvod

V oblasti přírodních věd dokážeme dobře odhadnout zapojení jednotlivých prvků do systému, dokážeme odhalit příčiny změn a můžeme vcelku úspěšně předpovídat i jejich následky. Dokážeme také na aktuální jevy jazykové pohlížet jako na součást celku a odhalovat jejich příčiny a možný vliv?

Pro ilustraci jsem si vybral rod jmen a speciálně životnou koncovku -a akuzativu singuláru u neživotných maskulin. Chtěl bych porovnat několik současných mluvic češtiny, ukázat, že tuto problematiku popisují většinou výčtově či etymologicky, a položit si otázku, zda by bylo možno tuto oblast vyložit v souvislostech buď gramatických, sémantických či kontextových, a to z jednotlivého zorného úhlu převážně synchronního.

2. Interpretace problematiky v gramatikách

Z relativně velkého počtu gramatik druhé poloviny dvacátého století jsem pro svůj výzkum interpretace jevu vybral několik základních příruček, zejména pro jejich autoritativní postavení mezi texty tohoto typu, a dále příručky s explicitně uvedenou či implicitně pocítovanou ambicí sloužit především bohemistům-pedagogům, u kterých by bylo, stejně jako u oněch prvních, možno předpokládat precizní práci s materiálem a velmi kvalitní interpretaci. Soubor, se kterým jsem pracoval, tedy obsahoval 7 následujících gramatik druhé poloviny 20. století.

Trávníček, František: Mluvnice spisovné češtiny I. Slovanské nakladatelství, Praha 1951

Šmilauer, Vladimír: Nauka o českém jazyku. SPN, Praha 1972

Havránek, Bohuslav – Jedlička, Alois: Česká mluvnice. SPN, Praha 1981

Mluvnice češtiny II. Tvarosloví. Academia, Praha 1986 (příslušné partie Jan Kořenský a Anna

Jirsová)

Hubáček, Jaroslav – Jandová, Eva – Svobodová, Jana: Čeština pro učitele. Opty, Opava 1996 (příslušné partie Eva Jandová)

Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Brno 1996 (příslušné partie Zdenka Rusínová)

Čechová, Marie a kolektiv: Čeština – řeč a jazyk. ISV, Praha 2000 (příslušné partie Marie Čechová)

Stručný souhrn:

1. Gramatiky druhé poloviny dvacátého století obvykle při popisu problematiky vyčítávají sémantická pole, ve kterých k jevu dochází. Interpretují jev následovně (názvy kategorií formuloval autor):

asociace na základě formy:

pojmenování tvořená slovtvornou příponou běžně označující jedince životné

(všichni: Trávníček, Havránek - Jedlička, Šmilauer, J. Kořenský a A. Jirsová v MČ, E. Jandová v ČpU, Rusínová v PMČ, M. Čechová v ČŘaJ)

asociace na základě významu (vztah dvou jevů vnější skutečnosti):

pojmenování jevu vzniklo přenesením z pojmenování jevu živého

(všichni – Trávníček, Havránek - Jedlička, Šmilauer, J. Kořenský a A. Jirsová v MČ, E. Jandová v ČpU, Rusínová v PMČ, M. Čechová v ČŘaJ)

pojmenování jevu vzniklo přenesením z vlastního jména jevu živého

(Rusínová v PMČ)

pojmenování jevu, který živou věc znázorňuje či připomíná

(konkrétně u hraček uvádí Rusínová v PMČ)

asociace na základě významu (vztah mezi mluvčím a jevem vnější skutečnosti):

zosobnění (myšlena je personifikace, příklady jsou však nepřesvědčivé)

(Trávníček)

koncovka životná použita kvůli expresivitě v mluvené češtině

(Havránek-Jedlička, Šmilauer, J. Kořenský a A. Jirsová v MČ, E. Jandová v ČpU, M. Čechová v ČŘaJ – E. Jandová v ČpU hovoří navíc o kladném citovém zabarvení)

koncovka životná použita v substandardní komunikaci

(Rusínová v PMČ upozorňuje na pojmenování profesní a slangová)

2. Pole působnosti jevu buď charakterizováno není (Trávníček, MČ), nebo je charakterizováno – alespoň pro některé příklady – jako běžná mluva (Čechová), hovor (Rusínová), jazyk hovorový a obecný (Šmilauer) či obecná čeština (Havránek - Jedlička).

3. Hypotéza

Původní genitivu partitivní dnes najdeme jen u velmi malého počtu substantiv (*chleba, sejra* - Oberpfalcer, 1933). Původní genitivu záporové jsme do našeho přehledu nezařadili proto, že se dnes vyskytují snad jen ve frazémeh, kteroužto kategorii jsme při našem zkoumání „vytkli před /nebo snad za/ závorku“ (*Nemám šajna, proč ze sebe Petr nevypravil ani slova. Zřejmě nedostal ani floka, určitě kvůli tomu v noci nezamhouří oka.*) Tyto jevy tedy významný vliv v současnosti nemají.

Jeden z důvodů dnešního stavu můžeme, zdá se, hledat především v přetrvávající existenci „gramatické“ životnosti v češtině a v netriviálním vytyčení kategorie životnosti obecně. V prvně jmenovaném jde o skutečnou původní životnost – tam, kde význam neživotný vznikl z významu životného sémantickým tvořením (*dám si turka, taliána, zahrajem si žebračka*). Druhý jev se týká toho, že ke kategorií životnosti lze v češtině přiřadit i pojmenování takových neživých jevů, které lidskou či živou bytost napodobují svým zjevem/tvarem buď přesněji (*viděl nebožtíka, vynesl svrška, spodka*) či méně přesně (*narazil na bubáka, strašáka, panáka, koupil si maskota, postavil sněhuláka*). Tato podobnost s životnou skupinou se týká zřejmě také skupiny výrobků z ryb, které nesou pojmenování netotožné s názvem ryby (*dám si slanečka, matesa*), svým vzhledem a dalšími rysy však na rybu odkazují. V prvním i druhém případě jde o pojmenování ikonická.

Ještě než přistoupím k problematice z pohledu synchronního, chtěl bych se zmínit o

často citované hypotéze expresivity tohoto jevu a odsunout ji do určitých mezí. O expresivitě můžeme totiž hovořit tam, kde životná koncovka je méně frekventovaná nežli koncovka neživotná a kde může „expresivně“ působit právě na jejím pozadí.

Kdyby tomu tak bylo, bylo by snadné doložit, že tvrzení typu: *dám si čouda, postavím sněhuláka* jsou menšinová, že častěji říkáme či píšeme: *dám si čoud, postavím sněhulák* – a to by šlo jen těžko.

Na námitku, že expresivita životné koncovky -a je tu vztažena k paradigmaticky pravidelnému akuzativu neživotných maskulin, je třeba říci, že expresivitu – alespoň v tomto případě – nelze vztahovat k tak abstraktní a velké kategorii systému (– langue), ale je třeba ji hledat v parolové rovině výpovědi – kde ji ovšem (alespoň já) nenacházím. Že flektivní koncovka má důležitější a užší vztah k substantivu, které uvádí do syntaktických vztahů, nežli k velmi abstraktnímu flektivnímu paradigmatu, můžeme vidět i v celé levé části naší TABULKY 1. Všude tam (*dám si kapucína, taliána, matesa*) totiž životná koncovka -a zůstala – navzdory abstraktnímu neživotnému paradigmatu (obecně pádovému systému češtiny), ale právě kvůli úzkému vztahu k danému konkrétnímu substantivu.

A připustíme-li, že v obecné češtině (u mnoha citovaných maskulin) životná koncovka v užití převažuje, pak pro tvrzení o expresivitě ztrácíme půdu pod nohama např. také podle Zimy, který říká, že expresivita se častým užíváním stírá (Zima, 1961) a že její intenzita je v nepřímém vztahu k frekvenci (tamtéž). Jednak nenacházíme neutrální pozadí, na kterém by se životná koncovka (kdyby byla málo frekventovaná) odrážela jako expresivní, jednak snad její užití přestává být záměrné – a teprve „záměrné křížení životnosti a neživotnosti (...) působí expresivně“ (Miko, 1962).

Pokud už hovořím o frekvenci a hlavně záměrnosti, chtěl bych na podporu svého tvrzení uvést i fakt, že citované příklady lze z tohoto úhlu pohledu rozdělit do dvou skupin. V jedné existuje možnost volby mezi koncovkami, ve druhé však zřejmě nikoli. Příklady můžeme vidět v PŘÍLOZE 1.

Vraťme se však zpět k interpretaci jevu.

Dříve zřejmě dominantnímu důvodu, totiž sémantickému vztahu (metaforickému, metonymickému či jinému), konkurují dnes důvody spíše formální. Podobně jako snad i v jiných oblastech, i v tomto jevu hrají čím dál důležitější roli faktory šířeji gramatické, a to slovtvorné i obecně morfologické.

Pokud jde o důvody slovtvorné, už Oberpfalcer píše, že „věcem, hlavně nástrojům se často dávají názvy odvozované tímž způsobem jako jména činitelská a jako i jiné názvy mužů podle jejich rozmanitých vlastností“ (Oberpfalcer, 1933). V našem případě se jedná především o slovtvorný formant -ák. V obecné češtině je však natolik rozšířen, že souvislost s osobami či obecněji bytostmi životnými je dnes již poněkud nezřetelná, protože není jednoznačně převažující. Je tedy třeba, aby se formant -ák vyskytl v sémantickém poli, které životnou koncovku v akuzativu singuláru připouští (viz TABULKA 1), samotný slovtvorný formant není impulsem dostatečným, všimněme si příkladů: *našel zouvák, šel na sladák x našel kozáka, šel na slepáka*.

Za důvody obecně morfologické navrhuji přijmout snahu českého flektivního systému co nejlépe vstřebat a aktivně zapojit slova přejatá. Nečekaně vysoký podíl slov přejatých (více jak 50 %) by tomu napovídal. Důvodem jistě není ani původní vztah k živé bytosti (připomeňme si např. *dostal ruma, šluka, vajgla, trumfa*), ani jakýkoli vztah k domácím slovtvorným formantům. Důvodem je možná právě absence jakéhokoli „motivačního“ vztahu. Slova přejatá jsou slova značková, pro jazykově nepoučeného rodilého mluvčího, jehož jediným zvládnutým dorozumivacím prostředkem je obecná čeština, je obtížné odhadovat jejich význam, ale tím pádem je obtížnější také analýza jejich syntaktické funkce. Znovu se tedy po několika stoletích vracíme k důvodům spíše syntaktickým, tedy k rozlišení sémantických rolí větných členů. Nejjednodušší je v tomto případě vytvořit distinkci mezi nominativem a akuzativem tím, že se pro akuzativ použije koncovka v dané kategorii nejbližší a tou je bezesporu koncovka akuzativu maskulin životných.

Ani tato podmínka však není dostatečná samostatně, všimněme si např. rozdílu mezi: *hrát golf, hrát tenis x hrát durča, sázet matesa*. Zdá se, že podmínkou je zdomácnění v nejběžnější a nejširší české populaci a tedy v obecné češtině a dále také vysoká frekvence. Tenis ani golf zřejmě velké procento české populace běžně nehrává a ti, co je hrají, pravděpodobně patří k mluvčím jazykově „poučenějším“.

Je však třeba přiznat, že roli hrají u tohoto jevu pravděpodobně i další faktory, protože ne u všech frekventovaných přejatých slov tento jev nacházíme.

Na podporu hypotézy – stručně shrnuté do hesel: přejaté slovo – obecná čeština – vysoká frekvence – bych chtěl uvést příklady, které nelze zařadit ani do starších sémantických polí, ani do českých slovtvorných typů, které však mnou navrženou triádu beze zbytku splňují: *walkmena, wolkmena a mobila* (viz PŘÍLOHA 2). V korpusu SYN2000

už lze nalézt i *maila*.

5. Závěr

Na podkladě předložené hypotézy jeví se nám současná situace jako kontinuum vedle sebe fungujících jevů historických i synchronních. Vysoká frekvence slov přejatých vybízí k domněnce, že v současnosti hraje při vzniku jevu důležitou roli také průhlednost sémantických rolí větných členů.

Tabulka 1

	sémantika	sémantika – metaforická životnost	dřívější funkce tvaru	slovotvorba	jiné
původné	živá bytost či bytost za takovou považovaná	vizuální či jiná podobnost s živou bytostí	genitiv partitivní	slovotvorný formant patřil většinou do oblasti živých bytostí	
<i>houby</i>	hřiba hříbka kozáčka satana			klouzka křemeňáka	
<i>nápoje</i>	bavoráka bechera johnyho walkera kapucína kapucínka kozla procka turka	panáka		francouzáka frtana lomcováka smrtáka na stojáka svařáka tupláka	hita loka ruma vizoura
<i>pokrm</i>	indiánka pacholika taliána		chleba sejra	buřtíka dortíka smažáka špekáčka tataráka	buřta
<i>tabák</i>	špačka			džointíka	čouda jointa šluka vajgla
<i>rybí výrobky</i>		matesa			

		slanečka			
<i>tance</i>	kozáčka			dúpáka obkročáka rejdiváka šlapáka třasáka	
<i>účesy</i>	na emana na havla na ježka kohouta				
<i>karty</i>		spodka svrška žolika			aduta trumfa
<i>karetní hry a situace</i>	dudáka peška žebračka			duráka	beta cvika durcha ferbla fieka gotesa maxla pagáta trháka velusa
<i>hry a hračky</i>	draka konička matesa pěšáka špačka víčka víka vojáčka	gumáka maňáska panáka (na zemi) panáka (hračku) panďuláka plyšáka sněhuláka		angličáka	
<i>sport</i>	axela motýlka salchova rittbergera	maskota		dlobáka pasáka placáka sedáka vlastňáka zafoura zvedáka	góla kraula toelooopa
<i>nemoci</i>	housera polypa raka slepáka víka			věda	tripla

části těla			čuráka pindíka pindoura poštěváka ptáka	
dopravní prostředky	bavoráka favorita formana lincolna spartaka pionýra		gazika medoura pancéřáka pěráka tiráka závodáka	cadillaca citroena džípa escorta fiata fiátka golfa chevroleta jeepa mercedesa minora nissana opela opla peugeotta renaulta saaba seata skútra taxika trabanta volkswagena žigula
rostliny	hlaváčka kozlíčka orlíčka			
oděvy a ozdoby	kulicha motýlka oria orlíčka			
astronomie	bílého obra trpaslika			
vojensství	kalášnikova kasárníka			
svátky	silvestra			apríla
jiné	kocoura (na stěně) sólokapra	bubáka nebožtíka panáka (snop) strašáka	budička budíka dudlíka facáka	bedekra búra kouda maila

			facana francouzáka (polibek) kameřáka padáka padíka primeráka sprdáka sprdana stováka voňáka zlepšováka	mobila sputníka walkmena wolkmena
--	--	--	---	--

Příloha 1

DVA TVARÝ

akuzativ singuláru – trabant = 7

- 1: Tshombe i se svojí hradní tělesnou stráží, a náš <trabant> jsme ubytovali v garážích, hned vedle mercedesa
- 2: případě hlásí k odkazu velkého Járy da Cimrmana. <Trabant> mimo jiné obohatili o dva praktické detaily,
- 3: když na silnici mezi Hořicemi a Jičínem dostihla <trabant>, z jehož staženého okénka mával fidič pistolí
- 4: staršího kolegy. Když policisté začali klíčující <trabant> stíhat, jeho fidič se místý až do půi těla vykláně
- 5: STK do r. 99. Inf. na tel. 90191. Prodám <Trabant> Combi, nejetý ze zdravotních důvodů. Tel.
- 6: Inf. na tel. 98146, p. Zbořil. Prodám <Trabant> 601 S, r. v. 79, zachovalý. Cena 12000 Kč
- 7: 0508 / 241 49 (zam.), 0508 / 955 28. Prodám <Trabant> 601 za 5000 Kč. Tel. 373127. Prodám Š 120

akuzativ singuláru – trabanta = 30

- 1: cítil pod takovým biskupem. Máš ho jak garáž na <trabanta>. Tak mě už konečně pusť a laskavě se nazdvedni
- 2: koupil? zeptala by se Miriamka. Nemáš ani na <trabanta>. Richard pořád ještě stál, díval se a naslouchal
- 3: humorných historek, jak nám v Třebíči odnesli <trabanta> mezi dva stromy, jak jsme jeli v zimě po dálnici
- 4: hledalo Filmové studio Barrandov nejstrašnějšího <trabanta> v Praze a neomylně došlo na Jůzovic monstrum
- 5: ale po několika pokusech si pak vybral jednoho <trabanta>, k němuž se hodily klíčky, které našel v kapse
- 6: Jo zase mi to přemýšlí, udejal jsem toho <trabanta> a karosu, magistrala je za mnou, sbíhám Vaclavák
- 7: Chvátá Pavel, chvátá Franta pro wartburga, pro <trabanta>, stojí jich na Malé Straně, a tak, Češi,
- 8: jiné známé jsme si opatřili nábytek a dokonce <trabanta>. Měli jsme všechno - a především jsme měli jeden
- 9: svého hlavního snu - mít konečně něco jiného než <trabanta> či wartburga. V tomto roce se očekává o 18 procent
- 10: na chleba, a když šetřil, mohl si koupit i <trabanta>. Ovšem, nebyl to Kanaán, ale lidé měli nějaký
- 11: abant a podmínka pěti let trestní bezúhonosti. <Trabanta> rozfílil napůl. Přední kabinu nechal, zadek
- 12: velmi různorodé. Od Opelu Calibra po letitého <Trabanta>, od ostříleného profesionála po důchodce, který
- 13: esník v Drážďanech musí dát do zástavy třeba i <trabanta> své babičky, než mu nějaká banka půjčí. Ve
- 14: Čtyři roky poté, co každý nadšeně vymění <trabanta> za ojetý volkswagen, východní Němci najednou
- 15: toval premiér. Ty jsi jezdil v audi, já měl <trabanta>. Václav Klaus občas něco prohodí, aby
- 16: nova a útek. . . . Paní Emilie a její muž mají <trabanta>. Potřeboval by opravit, ale paní Emilie stejn
- 17: Soutěžit se bude např. o nejneobvyklejšího <trabanta> či o nejlepší výtvarné vyvedení zevnějšku. Cen

- 18: pořídil před dvaceti pěti lety, nazelenalého <trabanta>, sloužil deset let. Potom rozřízl kabinu,
- 19: ráno tlačili Kafkovou ulicí v Praze 6 cizího <trabanta>, obvinil vyšetřovatel z neoprávněného používání
- 20: vytvářejí iluzi, že i když si občan „plátí <trabanta>, může jezdit mercedesem“. Každý pacient by
- 21: elegantní člověk nenechal zbudovat ani garáž na <trabanta>? Stavbu garáže si přece každý plátí ze svého
- 22: rameny Vltavy 30 centimetrů sněhu. Amnestie za <trabanta> Policisté na Pelhřimovsku odhalili pachatele
- 23: ve věku osmnáct a devatenáct let. Odcizeného <trabanta> částečně demontovali na náhradní díly a zbytek
- 24: nám jedno, jestli máme mercedes, otkávíme nebo <trabanta>. Vítěz derby začínal už tři sta metrů před
- 25: utá. Jednou, když tátovi předváděl nadupaného <trabanta>, povedlo se mu ho převrhnout. Nikomu se nic
- 26: výjezdní doložky, či poukazu na přednostního <trabanta> jako úplatke nabízejí či přímo dávají peníze
- 27: tak, aby byl schopen provozu. Němec čekal na <trabanta> deset let, zařazen do pořadníku. Když vůz dos
- 28: bornou cenu, „vysvětluje nadšeně. Sám si prý <trabanta> koupil právě proto, že byl tehdy na trhu nejle
- 29: vozítko. Dneska už mám i jiné auto, ale na <trabanta> nedám dopustit, „tvrdí kategoricky. Sen o
- 30: více 177. Prodám větší množství náhr. dílů na <Trabanta>. Cena dohodou. Zn: Adresa v redakci. Prodám

JEDEN TVAR

akuzativ singuláru - turka = 24; akuzativ singuláru – turek = 0

- 1: mi nikdo nevymluví. Uvařila jsem si <turka> a rozložila se v ředitelském trůně
 - 2: jsme si neuměli uvařit pravého českého <turka>. Tady to kafe nějak divně umleli či
 - 3: dveřel na stranu, dali si malej štok a <turka> a po svym, potichu a po fizlovsku
 - 4: Když toto lidé pochopí, nebudou pít „<turka>,“ jestliže mají 30 let vyoperovaní
 - 5: A zpravidla dostanete kávu, tzv. <turka>. Tedy mletou kávu, zalitou horkou
 - 6: takže je na nich možno připravit i <turka>. Mám raději čaj i s tím se často setkáme
 - 7: rozhodl po se po chvíli pro českého „<turka>. Pohodlně se usadil v křesle, z
 - 8: nabobové, dopijete svého kašovitého <turka>, projdete kolem tesilových občanů
 - 9: nutím do úsměvu, naposled budu míchat <turka> za dvě koruny a kvrdlat sodovkou za
 - 10: ách. Specifika českého trhu Na tzv. <turka> si potrpí výhradně Češi. Při tomto
 - 11: vou culifindu, já myslím kafe. No, <turka>. Ouvej, ouvej, kde však vězí
 - 12: hýbala žlučí stejně jako mocný hrnek <turka>, se jiná káva prakticky nepila. Upatlané
 - 13: oponou. Dnes už opravdového třeskutého <turka>, zvaného smrták, s lógreem na dva
 - 14: nešní sekretářka naservírovala zemitého <turka> poradě libovolného managementu, byla
 - 15: jistě i muž na radnici a major Zeman. <Turka> na hlavu porazily až automaty na kávu
 - 16: nepředstavil nic jiného než pořádného <turka>, si vysloužil celostátní ostudu jako
 - 17: manitější. Lze přece nabídnout nejenom <turka>, ale také kávu překápanou, nescafě
 - 18: nebo jinde jako běžný nápoj kávu „<turka>,“ zklame se. I zde se nejčastěji
 - 19: spoty, v nichž viděli čerstvé zalitého <turka> i s jeho charakteristickou kašnou pěnou
 - 20: ČKS vypije v podobě tzv. „českého <turka>,“ tedy zalitím několika gramů mleté
 - 21: irindu, ten údajně hlavní útočník kafe <turka>, holky broskvovou vodku. Nějak opile
 - 22: si můžete buď dát v klidu například <turka> za devět korun, nebo se jít aktivně
 - 23: anonymně ochutnalo v podobě „českého <turka>,“ dvacet vyškolených porotců, kteří
 - 24: loňský výzkum agentury Median, kdy „<turka>,“ uvedlo na prvním místě 68 procent
- akuzativ singuláru – maskota = 21; akuzativ singuláru – maskot = 0

- 1: Příklad jsem. Mrzelo mě trochu, že objevil mého <maskota>. Honza zářil jako mazaneček. „Tu
- 2: detektivku
- 3: vizních seriálech. Dalmatinského psa, hasičského <maskota>, jsme potkávali často. Dokonce v Ottawě
- 4: má
- 5: jedné benzínové stanice, místního švýcarského <maskota>, psa Bernardyna ve všech možných
- 6: velikostech
- 7: vírátko si - pro jeho chytrost - vybrala jako svého <maskota> Českomoravská stavební spořitelna. Proto jste
- 8: nagement výstavy Expo 2000 může Baan používat logo a <maskota> výstavy a také může sám sebe
- 9: prezentovat jako
- 10: obrazovce Pomocníka Office (sponku či jiného <maskota>), bude mít dialog formu jeho žluté bubliny

- 7: obnovu infrastruktury. Poprvé budou mít hry svého <maskota> a svou vlastní hymnu. - A. J. J. J. J.
- 8: Společnost TBS bude vysílat
- 9: Kalina: A ten si vybral Tomáše Belka za svého <maskota> a všude ho pronásledoval a posléze s námi
- 10: jel
- 11: Stanislav Žalud láká voliče na velkého barevného <maskota>, který představuje plod dubu - žalud. .
- 12: Kampaň
- 13: : 1.22 + 1 : 3.80). Fotbal má nového <maskota> Přímo v pavilónu šelem pražské zoo v Troji
- 14: předsta
- 15: 11: Českomoravský fotbalový svaz (ČMFS) nového <maskota>, kterým je opět lev. „ V roce 1995 se
- 16: fotbalová
- 17: 12: sám vnitřně se sebou u kvalitního výsledku. <Maskota> pro štěstí? Nevozmím, ale určitě dostanu na
- 18: 13: stě čtyři tisíce korun. Krizový štáb získal <maskota>, dvouměsíční štěně Plavuňku Opuštěného
- 19: dvouměsíční
- 20: 14: kabinetu Mo Mowlamová jako vhodného vládního <maskota>. Mowlamová, jež zastávala funkci
- 21: ministryně
- 22: 15: nejlepší návrh loga pro nové maturity. Nejlepšího <maskota> navrhla Lucie Matějková ze Soukromé
- 23: umělecké
- 24: 16: ho nabídné rodině, která hledá jen přítele a <maskota> a žádnou účast na výstavách či chovu neplánuje
- 25: 17: Naštěstí přijde Sluníčko a zavolá svého nebeského <maskota>. Končí se k půlnoci přechodem do
- 26: countrybáru
- 27: 18: jmenuje proto, že jejím cílem je ulovit našeho <maskota> Eddieho, a to ve všech těch různých
- 28: prostředích
- 29: 19: rámci celostátní soutěže o nejzdařilejší návrh na <maskota> českého paralympijského týmu . Porotci - za
- 30: kapacit
- 31: 20: úspěšnější třída na každém stupni získává putovního <maskota>. Správná třída, a den ředitelského volna.
- 32: 21: přátelé biliár, to mě moc baví. 12. Máte svého <maskota>? Nemám, ale když jsme na základní škole
- 33: hrávali

walkmena

- 1: Když se podají Denzyla osvobodit, ten jim dá <walkmena> a mohou hledat vejce.
- 2: To však udělá jen tehdy, když mu pěkně zazpívají nebo dají <walkmena>.
- 3: Kupujeme - li si rádio, video, televizi nebo <walkmena>, je nám ihned jasné, co chceme nákupem
- 4: dosáhnout.

wolkmena

- 1: Pod stromčkem našel <wolkmena>.

mobila

- 1: Pokročil jsem rameny, zatvářil se VELMI ukřivděně a vytáhnul jsem <mobila> se slovy, diktuji. .
- 2: Jenže kdo dnes vymění - byt jen dočasně - <mobila> za hrábě?

Literatura

- Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého III. Tvaroslovi I. Skloňování. Praha 1896
- Havránek, B. - Jedlička, A.: Česká mluvnice. SPN, Praha 1981
- Holub, J.: Stručný slovník etymologický. Česká grafická unie, Praha 1937
- Hubáček, J. - Jandová, E. - Svobodová, J.: Čeština pro učitele. Optyx, Opava 1996
- Kořenský, J.: Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině. Academia, Praha 1972
- Kurz, J.: Učebnice jazyka staroslověnského. SPN, Praha 1969

- Lamprecht, A. - Šlosar, D. - Bauer, J.: Historická mluvnice češtiny. SPN, Praha 1986
- Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1997
- Miko, F.: Rod, číslo a pád podstatných jmen. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1962
- Mluvnice češtiny II. Tvarosloví. Academia, Praha 1986
- Novotný, J.: K některým otázkám vyjadřování tzv. přirozeného rodu v češtině. In: Sborník Pedagogického institutu v Ústí nad Labem, Řada filologická. SPN, Praha 1960, s. 17-64
- Oberpfalcer, F.: Rod jmen v češtině. FF UK, Praha 1933
- Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Brno 1996
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia, Praha 1994
- Šmilauer, V.: Nauka o českém jazyku. SPN, Praha 1972
- Vážný, V.: Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I. SPN, Praha 1970
- Večerka, R.: Staroslověnština. SPN, Praha 1984
- Volková, B.: K emotivní sémantice a sémiotice. SaS, 53, 1992, s. 11-21
- Trávníček, F.: Mluvnice spisovné češtiny I. Slovanské nakladatelství, Praha 1951
- Zima, J.: Expresivita slova v současné češtině. Naklad. Československé akademie věd, Praha 1961

K některým příkladům deflektivizace v současné němčině

Zdenka Křížková (FF UP Olomouc)

0. Termín deflektivizace označuje dlouhodobý proces ztráty sufixů v průběhu historického vývoje jazyka a dále nahrazování morfologických prostředků prostředky syntaktickými. Deflektivizací se tedy rozumí vývoj jazyka od flexivního typu k typu analytickému. Nejvíce takovýchto změn lze pozorovat v současné němčině u genitivu singuláru, tj. jednak nerealizováním genitivní koncovky *-es/-en* vůbec nebo nahrazováním genitivu předložkovými vazbami; pozorujeme také vynechávání deklinace po některých předložkách a v určitých substantivních skupinách.

Tento příspěvek uvádí některé ze jmenovaných fenoménů, především se pak zaměřuje na absenci genitivního *-es* u substantiv, což je okruh gramatických jevů, které vykazují značnou rozkolísanost v užívání a dělají problémy samotným rodilým mluvčím.

Je nutno rozlišovat mezi kodifikovanou a nekodifikovanou deflektivizací.

1. Kodifikované vynechání koncovky v genitivu singuláru

1.1. Maskulina a neutra končící na *-us*, *-os*, *-ismus* mají tvar genitivu bez koncovky: *des Typus*, *des Epos*, *des Feudalismus*¹. Dvojí formy vykazují slova cizího původu končící na *-s*, *-ß*, *-x*, *-st*. Pouze v případech, kdy už slovo není vnímáno jako cizí, se užívá genitivní koncovky *-es*. Důležitý je také přízvuk u těchto substantiv, podstatná jména s přízvukem na poslední slabice tvoří genitiv koncovkou *-es*, genitiv bez koncovky tvoří substantiva, která končí nepřízvuknou slabikou:

- slova končící sykavkou: *des Atlas / Atlases*, *des Index / Indexes*, *des Zirkus / Zirkusses*

- přízvuk na poslední slabice: *des Komplexes*, *des Prozesses*, *des Kompromisses*

¹ Všechny použité příklady jsou z citované odborné literatury, pokud není uvedeno jinak.

- přízvuk není na poslední slabice: *des Génus, des Mýthos, des Präsens*

1.2. Vlastní jména osob

- vlastní jména osob užívaná s determinátorem (členem, zájmenem přivlastňovacím), tj. současně s přivlastkem shodným:

die Verehrung des heiligen Joseph, die Werke des jungen Dürer, die Taten des drausamen Nero, die Erkrankung unseres Peter

- po apelativu se členem: *des Kaisers Heinrich, des Professors Moser, des Anwalts Rettich, der Fleiß meines Sohnes Michael*

- apelativum bez členu: substantivum a vlastní jméno tvoří formální jednotku, genitiv je naznačen jen u posledního členu této jednotky:

der Sieg Kaiser Karls des Vierten, Onkel Pauls Hut, Wiederwahl Bundespräsident Lübkes, er sprach mit Graf Holstein (dativ)

- dvě / tři substantiva bez členu (označující titul, funkci apod.) a vlastní jméno tvoří rovněž formálně jednotku:

Regierungsrat Professor Pfeifers Rede

- dvě / tři vlastní jména (tvoří jednotku):

Anna Marias Erfolge, Klaus Peters Geburtstag, die Werke Rainer Maria Rilkes, die Werke Josef Kajetán Tyls

- Neustálené tvary lze pozorovat u vlastních jmen, která se změnila ve jména obecná, dochází ke kolísání:

des Diesel(s), des Duden(s), des Baedeker(s)

- Nesprávné vynechání koncovky v genitivu:

das Schloß des Fürst Philipp des Zweiten, die Briefe des Apostel Paulus, die einzige Tochter Karl des Kühnen

1.3. Vlastní jména zeměpisná

- vlastní jméno v apozici se nesklouje:

des Dorfes Hambach, des Landes Hessen

- vlastní jméno s přivlastkem shodným a se členem, užití koncovky v genitivu je fakultativní:

des hundertturmigen Prag(s), der Gipfel des sagenumwobenen Brocken(s), des wiedervereinigten Deutschland(s)

- vlastní jména zeměpisná užívaná se členem (maskulina a neutra): německé geografické názvy většinou s koncovkou v genitivu, cizí jména častěji bez koncovky: *des Brockens, des Atlantiks, des Engadins, des Inn(s), des Átna(s), des Himalaja(s), des Nil(s)*

- kolísání je rovněž u zeměpisných jmen končících na sykavku:

des Elsaß /Elsasses, des Harzes, des Taunus, des Peloponnes / Peloponneses

1.4. Označení uměleckých stylů, popř. epoch

Užití koncovky v genitivu je fakultativní, častěji tato pojmenování zůstávají bez koncovky, což je považováno za určitý druh odborného vyjadřování:

des Barock(s), des Biedermeier(s), der Empire(s), des Rokoko(s)

1.5. Substantivizované výrazy

Substantivizované výrazy – s výjimkou substantivizovaných infinitivů – mohou zůstat a často zůstávají bez deklinační koncovky, neboť to nejsou původní substantiva. Objevují se ovšem i výrazy skloňované:

im modernen Deutsch, das Gesicht meines Gegenüber, eines gewissen Jemand(s), Verwandlung des A in O, die Unbedingtheit dieses Entweder-Oder, die Philosophie des Alsob.

2. Kodifikované neohýbané tvary v určitých substantivních skupinách

2.1. U substantivních skupin složených ze dvou slov, která jsou spojena spojkou *und*, rozlišujeme dva základní postupy. V prvním případě se nesklouje první člen, v druhém případě žádný člen.

2.1.1. Slovní pár je chápán jako formální jednotka, koncovku má jen druhý člen páru: *Ein Stück eigenen Grund und Bodens, trotz Sturm und Regens, die Dichter des Sturm und Drangs, Verleugnung seines Fleisch und Blutes.*

2.1.2. Neskloňují se oba výrazy, především v dativu a akuzativu singuláru. Substantiva nejsou blíže určena ani členem ani adjektivem: *das Verhältnis zwischen Patient und Arzt; die Grenze zwischen Affe und Mensch, von Mensch zu Mensch, Buchstabe um Buchstabe setzen, Name und Adresse angeben, der Vertrag zwischen Architekt und Bauherr(n).*

Ale: užijeme-li člen, zájmeno, popř. atribut, musíme substantivum skloňovat: *das Verhältnis zwischen dem Arzt und seinem Patienten, einen Buchstaben um den andern setzen, den vollständigen Namen angeben, der Vertrag zwischen dem Architekten und dem Bauherrn.*

2.2. Apozice

2.2.1. Látková podstatná jména po výrazech míry a množství

Jedná se o spojení typu *ein Pfund Fleisch*. U těchto výrazů se němčina brání dvojitě genitivu, a proto jedno ze substantiv zůstává neskloněno: *eines Glas Wassers, eines Pfund Fleisches, eines Tropfen Öls, um ein Stück Brotes willen / nebo: der Preis eines Pfundes Fleisch, eines Stückes Brot, eines Tropfens Öl, eines Glases Wein.*

Nesprávně: *eines Pfundes Fleisches, eines Tropfens Öls, eines Hektoliters Weins*, nesprávné je rovněž vynechání deklinace u obou členů spojení: *der Preis eines Pfund Fleisch.*

Je-li látkové jméno blíže určeno shodným přívlastkem, uplatňuje se většinou vztah apozice, tj. pádové kongruence mezi členem řídicím a závislým: *der Preis eines Pfundes gekochten Schinkens, mit einem Tropfen warmen Öl; von einem Sack schlechten Nüssen; für einen Zentner kanadischen Weizen*. Může být použit rovněž partitivní genitiv, toto vyjádření je však dnes citěno jako archaické: *eine Tasse heißen Kaffees*. Moderní němčina používá partitivní apozici: *eine Tasse heißer Kaffee.*

V hovorové němčině je někdy užíván také nominativ jakožto určitý druh „nulového pádu“, toto užití není v souladu s kodifikací:

eines Sacks guter Zement, ich löse etwas Honig in einer Tasse heiße Milch, mit einem Sack guter Zement.

Elke HENTSCHEL upozorňuje ve svém článku² na omezené používání genitivu – omezené na určité stylistické roviny, popř. na relativně malé množství pevných spojení. Zaměřila se na partitivní genitiv a provedla studii, ve které zjišťovala, které pády/formy jsou upřednostňovány německými rodilými mluvčími ve spojeních typu *eine Tasse heißer Tee*. Nutno říci, že povědomost o správnosti či nesprávnosti použitého pádu je dosti rozkolísaná a nejednotná. Výsledek studie ukázal, že v plurálu je všeobecně upřednostňován genitiv, i když je správný i nominativ/akuzativ:

Er hatte einen Stapel alter Zeitungen unterm Arm. (genitiv 58%)

Er hatte einen Stapel alte Zeitungen. (nominativ/akuzativ 42%)

Deutschland hat 2 Millionen Arbeitslose(r).

V singuláru je tendence používat paralelní flexi, tedy pádovou kongruenci: *Ich hätte gern ein Glas kalten Zitronentee. Könnte ich dir mit einer Tasse heißem Tee Freude machen?* (dativ)

In der Ecke steht eine Rolle grauer Teppichboden. (nominativ)

2.2.2. Časové údaje

Označení dnů v týdnu a měsíců můžeme označit jako analogii k deklinaci vlastních jmen, genitivní koncovka *-(e)s* je dnes již málo používaná, převažují neskloněné tvary: *des Januar(s), des März(es), des Mai, des 13. August*, „*Erst in der Mitte des Mai ist der Winter vorbei*“ (příslaví).

Nominativ a nulový člen se užívá vždy ve spojení se substantivy *Anfang, Mitte, Ende: Anfang Mai, Mitte Juli, Ende Oktober.*

Pokud stojí označení měsíce v apozičním vztahu k obecnému jménu *Monat*, pak nemá genitivní koncovku: *des Monats August*. Analogicky u jiných časových údajů: *des Jahres Zweitausend, des Tages Montag.*

Nesprávné je ovšem vynechání koncovky u dnů v týdnu, pokud jsou použity se

² Hentschel (1993)

členem určitým: *am Morgen des folgenden Mittwoch* (správně *Mittwochs*); *mit Ausnahme des Montag* (správně *Montags*).

2.2.3. Typová označení výrobků

Genitivní koncovka není u žádného výrazu slovního spojení: *des Opel Kadett, des Ford Scorpio*.

2.3. Výrazy míry po číslovkách

Použití koncovky plurálu je fakultativní:

eine Wand von drei Meter Höhe (také: *von drei Metern Höhe*)

eine Flasche mit zwei Liter Wein (také: *mit zwei Litern Wein*)

Pokud označení míry stojí bez látkového výrazu, pak je vynechání koncovky nepřipustné: *eine Felsmasse von 1000 Kubikmetern* (nesprávně: *von 1000 Kubikmeter*), *in einem Abstand von drei Metern* (nesprávně: *von drei Meter*).

2.4. Předložkové výrazy

V dativu a akuzativu singuláru chybí často koncovka *-en/-n* u substantiv se slabým skloňováním, pokud stojí podstatné jméno bez determinátoru nebo silně skloňovaného adjektiva: *gemäß Paragraph 98, eine Seele von Mensch, ein Orchester ohne Dirigent, alte Frau von Bandit überfallen* (Zeitungsüberschrift), *eine Waschküche mit Automat*

Ale: *gemäß dem Paragraphen 98, eine Seele von einem Menschen, ein Orchester ohne einen Dirigenten, alte Frau von brutalem Banditen überfallen, eine Waschküche mit komfortablem Automaten*.

Genitivní koncovka *-s* má i po předložkách ve spisovné řeči stále ještě pevnou pozici. U samostatně stojících substantiv se však stále častěji objevují neskloněvané tvary, především v méně formálních textech, např. v obchodní němčině: *Abzüglich Rabatt(s), mangels Geld(es), wegen Todesfall(s) geschlossen, südlich München(s), außerhalb Wien(s)*.

Ale jen: *abzüglich des gewohnten Rabatts, mangels eigenen Geldes, wegen plötzlichen Todesfalls geschlossen*.

3. Nekodifikované tvary deflektivizace

3.1. Převážně nekodifikovanými případy deflektivizace genitivního *-s* se zabývá ROWLEY ve svém článku „Zum Genitiv des ganz besonderen Typ“³. Opírá se o korpus příkladů vybraných z novin *Die Zeit* (Hamburk), *Nordbayerischer Kurier* (Bayreuth) a *Süddeutsche Zeitung* (Mnichov), dále pak z rozhlasových nahrávek a ústních přednášek. Jeho závěry jsou následující:

a) Velmi často dochází k nerealizování genitivního *-s* ve složeninách se spojovacím morfem *-s-*, a to především u delších složenin:

im Garten des ehemaligen Bundestagsgebäude, der Paragraph 116 des Arbeitsförderungsgesetz, die Arbeit des Betriebsrat, die Notwendigkeit eines allgemeinen Verständigungsmittel, als Chef des Landesamt für Wasserversorgung.

b) Slova cizího původu s genitivním *-s*

Nesprávně je koncovka vynechána např. v následujících spojeních: *Die Endung des Dativ* (správně *Dativs*); *die Wirkungsweise eines Dynamo* (správně *Dynamos*); *die Besucher des Festival* (správně *Festivals*); *die Ursachen dieses Phänomen* (statt: *Phänomens*).

c) Jakési „opomenutí“ realizace koncovky lze konstatovat u vět, kde navazuje několik genitivních konstrukcí po sobě: *7 Minuten vor Ende des Basketballspiel des Jahres, innerhalb des Rahmen dieses Typus, nach Auffassung des außenpolitischen Sprecher der CDU/CSU-Fraktion*.

d) Někdy se nerealizuje koncovka u podstatných jmen, která vzdáleně připomínají vlastní jména: *...setzt das Rasiermesser an den Hals des Kanzler an* (rozhlasová relace o holiči spolkového kancléře)

e) Velmi často se v rozhlasových a televizních projevech setkáme s genitivem: *des 19. Jahrhundert, des 20. Jahrhundert*.

3.2. Deflektivizace v jiných případech

a) U maskulin se slabým skloňováním

³ Rowley (1988)

Objevuje se silná tendence k odbourání koncovky *-en* v dativu a akuzativu singuláru: *Ich nenne ihn einen Held* (správně *Helden*). *Die Mütze gehört dem Bub* (správně *Buben*).

U více slabých substantiv můžeme pozorovat dokonce tendenci k přechodu k silnému typu deklinace, což se projevuje ovšem jen v singuláru, nikoliv v plurálu. Jsou to např.: *Bär, Bub, Bursche, Elefant, Fürst, Graf, Held, Hirt, Kamerad, Mensch, Prinz, Soldat*, totéž se týká některých slov cizího původu: *Automat, Diplomat, Dirigent, Konkurrent, Paragrapp, Passant, Patient, Präsident, Zar*.

b) Substantiva s koncovkou *-(e)n* v dativu plurálu

Koncovka je někdy nesprávně vynechána:

Schälkur bei Krähenfüße (správně *Krähenfüßen*); *außer Bewohner* und *Versorgungsfahrzeuge* (správně *Bewohnern und Fahrzeugen*, dopravní značka „Průjezd zakázán“ v Erfurtu, květen 1985)

c) U výrazů se spojkou *als*

Vynechání pádové koncovky platí jako nesprávné i v případech, kdy substantivum stojí bez determinátoru: *Die Firma hat ihn als Assistenten des Verlagsleiters eingesetzt*. (nesprávně: *als Assistent*).

d) Novinové titulky, inzeráty apod.

Také v těchto případech se objevuje vynechání pádové koncovky v dativu a akuzativu, které platí ovšem jako nekorektní: *Indien startet Satellit* (titulek v časopise). *Wir suchen Korrespondent für ...* (text inzerátu). Pokud není z kontextu jasné, zda se jedná o singulár či plurál, je vhodné použít neurčitý člen: *Indien startet (einen) Satelliten*. *Wir suchen (einen) Korrespondenten für ...*

4. Závěrem můžeme konstatovat, že nechuť k realizování genitivní koncovky neustále roste. Přispívají k tomu také poměrně složitá pravidla užívání genitivu v určitých slovních skupinách, svědčí o tom fakultativní užití koncovky *-es* v gen.Sg. u určitých substantiv, kodifikovaná nerealizace této koncovky, ale také nahrazování např. adjektivních a slovesných rekcí předložkovými pády, tj. vyhýbání se genitivu vůbec, nahrazování genitivní reky u předložek rekcí dativní. Defektivizace se netýká jen genitivu, ale v menší míře také dativu a akuzativu, jak bylo naznačeno v některých příkladech. Značná

rozkolísanost v praktickém užívání nás nabádá ke sledování těchto fenoménů v německém jazyce, což bylo v omezené míře předmětem tohoto příspěvku. Jak se bude defektivizace v němčině vyvíjet dále, to nám ukáže budoucnost.

Literatura

- DUDEN 4: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 5., völlig neu bearb. und erw. Aufl. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag 1995
- DUDEN 9: Richtiges und gutes Deutsch. 3., neu bearb. und erw. Aufl. Mannheim, Wien, Zürich 1985
- Glück, H. – Sauer, W. W.: Gegenwartsdeutsch. 2., überarb. und erw. Aufl. Stuttgart, Weimar: Metzler 1997
- Hentschel, E.: Flexionsverfall im Deutschen? Die Kasusmarkierung bei partitiven Genitiv-Attributen. ZGL, 21, 1993, s. 320-333
- Leirbukt, O.: Über einen Genitiv besonderen Typus. Muttersprache, 93, 1983, s. 104-119
- Rowley, A.: Zum Genitiv des ganz besonderen Typ. Muttersprache, 98, 1988, s. 58-68
- Weinrich, H.: Textgrammatik der deutschen Sprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag 1993

Futurum typu *půjdu, ponesu* v češtině, slovenštině a horní lužické srbštině

Ondřej Bláha (FF UP Olomouc)

0. Otázka vzniku a fungování syntetických futurálních forem typu *půjdu, ponesu* v češtině, slovenštině a lužické srbštině má význam nejen pro pochopení gramatické struktury těchto jazyků, ale i pro studium podstaty lexikálně-gramatické kategorie slovesného vidu vůbec. V osobitěm, na jedné straně příznakově budoucím a na straně druhé zřetelně nedokonavém významu futura typu *půjdu, ponesu* se nám totiž naskýtá jedinečná příležitost pozorovat, jak se v průběhu vývoje slovanských jazyků měnily a přehodnocovaly vztahy mezi kategoriemi vidu a času a jak se v závislosti na tom vyvíjelo i významové spektrum slovanského přezenta.

Účelem předkládaného příspěvku je představit svérázný futurální typ *půjdu, ponesu* v zasazení do širšího západoslovanského jazykového kontextu, a to se zvláštním zřetelem k rozdílům v distribuci a ve funkčním využití futura typu *půjdu, ponesu* a futura analytického (*budu vést*) v češtině, slovenštině a horní lužické srbštině.¹ Základem pro naše úvahy je jazykový materiál, získaný jednak sondáží do krásné literatury, jednak využitím národních jazykových korpusů a také dokladů uváděných v mluvnících a další lingvistické literatuře.²

1. Syntetické futurum typu *půjdu, ponesu* (dále jen SF) se ve slovanských jazycích vedle češtiny vyskytuje ve slovenštině, v obou lužičtinách a v jisté podobě také ve slovinštině.³ Na rozdíl od futura vyjadřovaného ve zmíněných jazycích přezentem perfektiv (např. české *koupím*, slovenské *kúpim*, lužické *kupju* – tuto formu budeme nadále označovat zkratkou PF) a rovněž na rozdíl od futura analytického (č. *budu kupovat*, slov. *budem kupovať* a luž. *budu kupować* – dále AF), je relativně nečetná skupina simplicií tvořících SF vymezena nejen na základě vidu, ale také sémanticky – totiž představou lineárního, nepřerušovaného pohybu.⁴ Tento sémantický rys je nejvládnější velmi omezenému souboru determinovaných členů korelativních dvojic pohybových sloves⁵ (v č. např. *jit, nést, vézt, běžet* – s určitými výhradami lze přidat také *lézt, hnát* nebo *vláčet*), sekundárně rovněž souboru sloves, která výše uvedená „čistá determinativa“ svou sémantikou napodobují – *frčet (pofrčim), kvést (pokvete), vlát (prapor povlaje)* apod.

První skupinu sloves (*jit, nést* atd.) pracovně nazýváme primárně determinovanými, druhou skupinu (*frčet, růst* atd.) sekundárně determinovanými. Obě skupiny sloves jsou – v důsledku pozvolného rozpadu korelativních dvojic v průběhu vývoje slovanských jazyků – plynule propojeny přechodným polem sloves s různě oslabeným rysem determinativnosti (v tomto přechodném poli leží např. determinativum *lézt*, jehož bývalý nedeterminativní protějšek *lozit* dnes žije jen v nářečích).⁶ Různě silný je sémantický rys determinativnosti i v rámci jednotlivých skupin (např. *jit* je jistě „více determinativní“ než *hnát, frčet* více než *zelenat*).⁷

Poměrně spolehlivým indikátorem intenzity sémantického rysu determinativnosti je právě volba futurální formy – zatímco primárně determinovaná slovesa vyjadřují budoucí děje téměř výlučně prostřednictvím SF (*Hned tam poběžím* – **Hned tam budu běžet* uslyšíme stěží), slovesa sekundárně determinovaná se k budoucnosti vyslovují převážně (anebo přinejmenším daleko častěji než předchozí skupina) prostřednictvím AF (*Nebudu plavat příliš blízko břehu*). Výběr SF nebo AF u sekundárně determinovaných sloves je určován samotným mluvčím – užitím SF je podtržen fakt lineárnosti popisovaného děje (*Pocestujeme do Brna vlakem*), užitím AF se mluvčí k faktu lineárnosti děje buď nevyslovuje (*Budeme do Brna cestovat vlakem*), nebo jej – plyne to vlastně i z kontextu – otevřeně popírá (*Budeme cestovat po celé Evropě*). Příznakovost užití SF u sekundárních determinativ je jednou z příčin expresivního zabarvení takové volby. Expresivita je mimo to posílena i významem základových simplicií, jež vyjadřují mnohdy dosti speciální představu mluvčího o způsobu pohybu konkrétního vykonavatele děje (*poklušeš, poštracháš se, pomazeš, povandruješ zpátky domů*).

AF však lze v některých výjimečných případech tvořit i od primárních determinativ typu *vést*, a to tam, kde je slovesa užitá v přeneseném, mimoprostorovém významu: *Od září budu vést účty jedné menší firmě*. AF může dostat přednost před SF také tehdy, je-li v zájmu dobrého porozumění významovému obsahu konkrétního simpliciia nutno toto sloveso nějak zdůraznit: *Neboj se, on se neztratí, vždyť ho budu vést*. Slovesa s vysokou intenzitou rysu determinativnosti (*jit, jet*) se však proti AF vždy vzpírají (a to i ve zřetelně mimoprostorových významech: *Na té poradě beztak půjde o nějakou hloupost* – nikdy **bude jit*). Tím je potvrzen Isačenkův⁸ poznatek, že rys determinativnosti roste v přímé úměře k „elementárnosti“ pohybového významu těchto sloves.

Závislost SF na významu faktického pohybu (který je přirozeně spjat s časem) lze dokumentovat i srovnáním SF a AF v rovině atemporálních významů těchto forem. Např.

velmi častý nejistotní význam AF (*Franta, alias Ferda, to bude ten Kroutil z Košič*) lze formou SF vyjádřit velice obtížně. Kopečný⁹ uvádí vlastní konstrukt *Ta sotva ponese v košíku brambory* (tj. ta nóbl slečinka). Zdá se, že se SF, na rozdíl od AF, vyhraněně časového významu nemůže zbavit. Ani v obvyklostním významu (*On ti to potáhne jak ten vůl celou cestu sám* vedle AF v příkladě *Celé dny vám budou jenom sedět na stole a klábosit o ničem*) a ve významu neurčité hrozby (*Ty mi půjdeš rovnou cestou přes záhonky? vedle častého užití AF ve větách typu *Ty se mi budeš smát do očí?* se SF „necítí dobře“.*

2. Systém morfologických prostředků pro vyjádření budoucnosti je v češtině, slovenštině a lužické srbštině v zásadě jednotný. Pouze lužická srbština má oproti češtině a slovenštině navíc zvláštní tvar futura od slovesa *měč* „mít“, tvořený prefixem *z-* připojeným ke kmeni: *K wobjedu změjemy mały kotlet z hrochom a morchwju* (sloveso *měč* v lužičtině netvoří AF). Specifikem lužičtiny je dále téměř sto procentní bilingvnost jejich mluvčích, která – spolu s dalšími faktory – vede k postupnému úpadku povědomí o slovesném vidu a tím také k mechanizaci tvoření časových forem. AF se pak defektně tvoří i od perfektiv (*budu napisać list*) a perfektivní přezens se objevuje v nepřipustném aktuálním významu (*won so začerweni* „začíná se červenat“).

Větší rozdíly mezi zkoumanými jazyky panují právě v oblasti tvorby, užití a významu SF. Primární determinativa ve slovenštině, jak se zdá, toto futurum nevyžadují tak bezvýhradně jako v češtině a jsou schopna tvořit i AF, aniž by byl výsledek vnímán jako „neohrabaný“: *Kysucké doliny sa pohnú a budú niest červené zástavy*. Touto benevolencí k AF jako by slovenština stála blíže slovanskému východu. A nejen tím – za velmi zajímavou skutečnost pokládáme zbytkové zachování ingresivního významu a zároveň plného paradigmatu u některých deverbativ determinované řady typu *pobežal* s významem „dát se do běhu“. Ingresivní význam v podobě, v jaké je znám např. z ruštiny, doložila E. Mrhačová¹⁰ v příkladě *Pohonič šibol kone a pošiel*. V lužičtině jsme jakýsi ojedinelý náznak ingresivnosti našli v příkladě *Jednoho dnja wulke awta wosrjedź wsy zastanu a wjesnjanow ze wsy powjezu* (tj. odvezou). Takové užití SF by bylo v češtině neobvyklé.

Zásadním poznatkem, týkajícím se SF v lužičtině, je také skutečnost, že tvoření SF je zde omezeno pouze na primární determinativa typu *hić, plěć, lećeć* apod. Determinativa sekundární vyjadřují v lužičtině budoucnost zásadně prostřednictvím AF. I tento jev může souviset, podle našeho mínění, s mechanizací tvoření futura podle německého vzoru. Více světla by do tohoto jevu jistě vnesl detailnější průzkum tendencí v distribuci SF v době

historického vývoje lužické srbštiny.¹¹

Rozsah, složení a semknutost jednotlivých dvojic v omezeném souboru korelativních opozic typu determinované / nedeterminované sloveso pohybu – to jsou rovněž faktory, ovlivňující fungování SF ve zkoumaných jazycích. Mezi češtinou, slovenštinou a horní lužickou srbštinou je řada drobných rozdílů v inventáři korelativních dvojic (např. čeština a slovenština mají proti lužičtině navíc korelativní pár *vléct / vláčet - vliect' / vláčit'*, slovenština oproti češtině a lužičtině nedisponuje ekvivalentem našeho *jet / jezdit*, lužičtina má oproti češtině a slovenštině navíc opozici *plěć / plěwać* atd.). Rozdíly jsou i ve „spolupráci“ členů určité korelace – např. proti českému imperativnímu *jdí* je ve slovenštině *choď*, přičemž vztah *idz / nechod'* existuje pouze v nářečích.¹² Tímto evidentním rozvolněním korelativního vztahu v podobě, v jaké jej známe z češtiny, se slovenština blíží sousední polštině, v níž je střídání determinovaného a nedeterminovaného členu v imperativu rovněž značně narušeno.

Bez významu pro fungování SF jistě není ani existence a rozsah homonymie tohoto futura a perfektiv s prefixem *po-*, utvořených od sloves s jasným rysem determinativnosti. Je totiž otázkou, jak klasifikovat slovesný tvar např. ve větě *To potrvá věčně*. Jde tu o neobyčejně velkoryse, až „nekonečně pojatou ohraničenost děje (stavu)“ ztvárněného prostřednictvím PF, nebo je *potrvá* SF od sekundárně determinovaného (tedy vlastně determinované pojatého) *trvať*? Podobnou tvarovou homonymií lze pozorovat i mezi SF utvořenými k primárně determinovaným simplicii (*nést – ponese, letět – poletí*) a PF méně výrazných perfektiv malé míry utvořených prefixací od týchž sloves, jež se poměrně často vyskytují v nářečích, např. v hanáckém (*Ponesu to kósek vedle*). Spisovně normě bližší vrstvy češtiny čelí této homonymii zdvojením prefixu: *poponesu to, vrabec popoletí*.

Zdvojený prefix tu bývá i ve slovenštině (*popohnať*), která je však, jak se po vyhodnocení textového materiálu zdá, na tvarovou homonymii SF a perfektiv malé míry méně citlivá. J. Mihál se dokonce ve své studii¹³ (kritizované však J. Ruzičkou)¹⁴ snaží dokázat, že SF a perfektiva na *po-* jsou jedno a totéž, že obě tyto morfologické formy „sú vlastne dokonavé, ale v budúcnosti vyslovujú dej nedokonavý, lež doktoré aj dej dokonavý“. V Mihálově příkladě *tak ťa buchnem, že ťa v plachte ponesú* máme, podle našeho soudu, co do činění se SF (ne tedy s perfektivem), jež má Kopečným popsáný „jakoby perfektivní“ význam „odnesou“ (srov. *kdy už půjde?*, což je vlastně totéž jako „kdy už odejde?“).¹⁵

V lužičtině jsme žádný případ rušení homonymie zdvojením prefixu *po-* nenašli. Část

paradigmatu sloves typu *ponješć, powjezć* (ve významu „ein wenig tragen, fahren“) je s tvary SF homonymní a význam je tedy vázán kontextově. Plná existence takové homonymie je v lužičtině jistě umožněna i téměř nulovou produktivitou SF (až na naprosté výjimky nemáme doloženo SF od sekundárních determinativ ekvivalentních našemu *frčet, sypat se kam*).

Zajímavý charakter slovenského SF se projevuje také v atemporálních významech, kde je výskyt SF, jak jsme viděli už ve srovnání AF a SF, silně omezen: *Keď tehly obschnú, poputujú pod cieň a potom do pece*. Zde je SF užito v atemporálním významu obvyklosti, hojném v naučných textech. V češtině bychom řekli spíše *putují*.

I v češtině lze vymyslet užití, v nichž tvar SF vystupuje - podobně jako perfektiva - v atemporálním významu: *Ten ti poleze třeba do stolu, jen mu dát příležitost* - to by byl např. význam charakterizační. Musíme však uznat, že tu máme co do činění s ojedinělými, někdy až laboratorními příklady, jež jsou praxi dosti vzdáleny. Navíc si povšimněme, že rys determinativnosti je v SF *poleze* oslaben - *lézt* je v našem pojetí sekundární determinativum. Nemožnost užít takto SF od primárního determinativa typu *půjde* dokládá I. Poldauf.¹⁶

3. SF typu *půjdu, ponesu* je - jak jsme se pokusili nastínit v našem příspěvku - výlučným morfologickým prostředkem vyjadřování budoucnosti jak svým tvarem, tak i významem. Tvarem se vlastně jedná o prézens, ale významem nemá SF s prézentem, pohlížíme-li na obě morfologické formy ze synchronního hlediska, mnoho společného. Mezi SF a AF je zato významová souvislost tak silná, že bývají obě formy většinou klasifikovány jako synonymní. Avšak i tato synonymie může být v některých kontextech - vzpomeňme na sekundární determinativa typu *cestovat* pojatá mluvčím buď jako lineární, nebo jako nelineární - poněkud vratká. Synonymie SF a AF je navíc posetřena neschopností SF vyjadřovat atemporální významy vlastní AF (a to i přesto, že se oblast neempirických časů modálními významům přímo nabízí). SF je (jako zcela izolovaný tvar) ve srovnání s „normálním“ prézentem a „normálním“ futurem (AF) jakoby „příliš přítentní na futurum“ a zároveň „příliš futurální na prézens“. SF však v žádném případě není tím, co v běžném životě označujeme charakteristikou „ani ryba, ani rak“. SF je totiž, jak se zdá, futurem ve své nejryzejší a „nejčasovější“ podobě.

Poznámky

- ¹ Stav v dolní lužické srbsčině, vlastně velmi podobný poměrům hornolužickosrbským, jsme pro nedostatek relevantního materiálu prozatím pominuli.
- ² Teze, obsažené v předkládaném srovnávacím náčrtu, hodláme rozvinout a prohloubit v naší připravované diplomové práci.
- ³ Kopečný, F.: *Slovesný vid v češtině*. Rozpravy ČSAV, řada společenskovední, seš. 2. Praha 1962, s. 77.
- ⁴ Lineárnost může být pojata velice široce - srov. lidové rčení *Jde, jako když pes čurá*.
- ⁵ „Korelativní slovesa pohybu“ je termín E. Mrhačové. In: *Korelativní slovesa pohybu ve slovanských jazycích, zvláště v ruštině*. Spisy FF Ostravské univerzity 81. Ostrava 1993, s. 9.
- ⁶ Naproti tomu ve slovenštině a lužičtině tato korelativní dvojice stále funguje: *liezť / laziť (joziť), lézć / lazyć*.
- ⁷ Např. *Tráva se nám pozelená, ptáci budou zpívat*.
- ⁸ Isačenko, A. V.: *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii so slovackim* 2. Bratislava 1960, s. 313.
- ⁹ Kopečný, F.: *Ještě o nedokonavosti futura typu ponesu, povezu a o časovém významu typu dovede* to, ujde to. Slovo a slovesnost 21 (1960), s. 188.
- ¹⁰ Mrhačová, op. cit., s. 66.
- ¹¹ Zcela výjimečným dokladem je *počeku* k *čec* (imperfektivum!) „sekat, tlouci“, jež uvádí Jakubaš, F.: *Hornjoserbsko - němski slovník*. Bautzen 1954. Jde zřejmě o reliktní tvar - srov. Gebauerovo *Teď posečeme my* (Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého* IV. Skladba. Vyd. Fr. Trávníček. Praha 1929, s. 525).
- ¹² Mrhačová, op. cit., 12.
- ¹³ Mihál, J.: *O slovesnej predpone po- v slovenčine*. Jazykovedné štúdie 3 (1958), s. 192.
- ¹⁴ Ružička, J.: *Ako sa vyjadrujú budúce deje*. Slovenská reč 24 (1959), s. 283.
- ¹⁵ Tento příklad je v citovaném Kopečného *Slovesném vidu v češtině*, s. 46. Je však zajisté třeba odlišovat „význam“ a „smysl“ takového užití, jak jej rozlišuje např. Slotty, F. In: *Wortart und Wortsinn*. Travaux du Cercle linguistique de Prague I. Praha 1929, s. 93 - 106. Význam formy *půjde* je v Slottyho uvažování způsobem, jímž se vystihuje tzv. smysl, v tomto konkrétním případě ono „odejít“.
- ¹⁶ Poldauf, I.: *Atemporalnost jako gramatická kategorie?* Slovo a slovesnost 9 (1948), s. 121-132.

Posesivní rezultativum v němčině

Petr Fuka (FF UP Olomouc)

Německé vazby slovesa *haben* a Partizip II (přičestí minulého/trpného) jsou v němčině potenciálně víceznačné. Vedle synchronně základního významu aktivního slovesného tvaru perfekta (jednoho z minulých časů) vzniká totiž za určitých podmínek homonymie s přítomnými pasivními posesivně rezultativními konstrukcemi (na způsob českého typu *Polévku máme už uvařenou.*). Např. *Das Geschäft hat jeden Tag ab 6 Uhr geöffnet.* Cílem tohoto článku je objasnit syntaktickou strukturu těchto konstrukcí a jejich funkci a vymezit odlišnosti mezi zmíněnými homonymními konstrukcemi.

Bech (1983, str.12-21) liší u německého neurčitého slovesa jednotlivé formy podle slovnědruhového charakteru. Určitá verba infinita se chovají morfosyntakticky jako adjektiva, některá nikoli. Partizip II může tedy být slovnědruhově adjektivem (i predikátovým, které je v němčině bez morfologického příznaku) *Ich finde das Bild gelungen* (jako *schön, bunt*), nebo ne-adjektivem¹, a to v analytických slovesných tvarech, tj. v perfektu a v pasivu: *Ich habe das Bild selbst gezeichnet.* Podstatné je zde zjištění, že přičestí může mít díky své potenciálně dvojaké slovnědruhové příslušnosti i různou syntaktickou funkci, jak se hned ukáže.

Abraham (1995, str.281-318) analyzuje větu *Das Pferd hat die Fesseln bandagiert* jako dvouzákladovou větu se začleněnou propozicí ve formě neslovesného větného zbytku *small clause*² (SC): *Das Pferd hat [SC die Fesseln (=akuz.pl.) bandagiert]*, přičemž SC je neslovesným větným zbytkem z věty *Die Fesseln (=nom.pl.) sind bandagiert*, kde Partizip II funguje jako predikátové adjektivum ve sponovém predikátu.

Rezultativní věty jsou pasivní konstrukce vyjadřující současný (trvající) výsledek předcházejícího děje. Podle Litvinova (1988, str.2-5, 29n.) existují v jazycích univerzálně paralelní řady aktivních eventivních vět, vyjadřujících průběh, činnost, verbální akci samotnou, a vět rezultativních se zmíněným pasivním významem výsledku předcházející akce. Tak najdeme v němčině páry eventivních a rezultativních vět

Eva hat die Tür geöffnet. vs. *Die Tür ist geöffnet.*

Eva hat sich die Lippen rot geschminkt. vs. *Eva hat die Lippen immer rot geschminkt.*

Poslední uvedená věta je zvláštní užitím slovesa *haben* v pasivní konstrukci – toto sloveso vazbě dodává posesivní význam a takovéto konstrukce nazýváme posesivně rezultativními.

Tyto se dají podle Zifonun (1997, str. 1850nn.) začlenit do soustavy hierarchizace propozice v němčině jako statické paralely k vazbám recipientní dialeze (tzv. *bekommen-Passiv*). Vzniká tak symetrický systém pasivních tvarů eventivních a rezultativních:

Werden-Passiv: Dem Pferd werden die Fesseln bandagiert. + stav → *sein-Passiv: Dem Pferd sind die Fesseln bandagiert.*

Bekommen-Passiv: Das Pferd bekommt die Fesseln bandagiert. + stav → tzv. *haben-Konverse* (=posesivně rezultativní konstrukce): *Das Pferd hat die Fesseln bandagiert.*

Na základě těchto teoretických východisek jsme podnikli analýzu vlastního korpusu, z něhož uvedeme příklady.

1. *Da hat jedes von den tausend kleinen Blättchen [diesen Sternenhimmel in sich gestochen],* 2. *Er hat [die Hose immer schön gebügelt].* 3. *Wir haben [diesen althochdeutschen Text nur einmal überliefert].*

Závorkami jsou označeny zbytky hloubkových rezultativních vět (SC), jejichž hloubkový podmět stojí po začlenění v akuzativu, přiděleném matičním slovesem *haben*, tzn. SC obsazuje jeho pravovalenční pozici. V hloubkové struktuře vypadají začleněné propozice takto: *Dieser althochdeutsche Text ist nur einmal überliefert.*

Participia *gestochen, gebügelt* a *überliefert* zde vystupují jako predikátová adjektiva v pasivních rezultativních propozicích, ne jako součásti analytických aktivních tvarů sloves *stechen, bügeln, überliefern.*

Toilik k syntaktickému vysvětlení struktury posesivně rezultativních konstrukcí. Je však třeba se ptát, za jakým účelem se takovéto vazby tvoří a v jakých funkcích jsou využívány. Stejně jako v češtině se jako zásadní jeví funkce vztažení rezultativní propozice do sféry zájmu nějakého aktantu, odtud plyne také již zmíněná systémová blízkost k recipientní dialezi, která ovšem zdaleka neplatí ve všech případech. Můžeme si představit jistou posesivizační transformaci, při níž bezpříznaková rezultativní propozice je vztažena

(podle již zmíněného syntaktického modelu) do sféry zájmu. *Die Hose ist immer schön gebügelt.* + poss., Poss=*er* → *Er hat die Hose immer schön gebügelt.*

Právě v takto bezkontextově formulované poslední větě vyvstává opět problém homonymie s perfektem. Ze synchronního hlediska, a potvrdila to i anketa mezi rodilými mluvčími, se perfektní čtení nabízí jako základní. K tomu, aby byly identifikovány takové vazby jako posesivně rezultativní, je zapotřebí výrazných textových ukazatelů. K nim patří mj. synchronizující kontext, durativní údaje a sémantická valence slovesa³.

Synchronizujícím kontextem rozumíme textové okolí jednoznačně implikující časovou rovinu (např. u věty 2 je v přítomném popisu osoby přítomní čtení nasnadě – *Vždycky má krásně vyžehlené kalhoty*) nebo určitý druh textu, jako např. reklamní leták *Wir haben für Sie täglich ab 6 Uhr geöffnet*. V poslední uvedené větě hraje důležitou roli také durativní časové určení. Mělo-li by se jednat o eventivní konstrukci, nemohlo by v ní podobně durativní určení figurovat, neboť sloveso *öffnen* je nonaditivní⁴. Rezultativní konstrukce se totiž vytvářejí (logicky) pouze od nonaditivních sloves. Durativní časové údaje u nich pak vyjadřují trvání výsledku.

Patrně nepřesvědčivějším argumentem při zjednoznačnění perfekta a posesivního rezultativa je sémantická valence slovesa, s níž se dostává perfektní čtení do konfliktu. Např. *Die Kiste hat einen Stempel eingebrannt*, podobně v příkladových větách 1 a 3, nemůže být podmět agentem propozice (jak by se dalo v aktivní větě očekávat), neboť to odporuje pragmatickým podmínkám (krabice nemůže sama do sebe vypálit razítko). Podobně ve větě 1 lístky nemohou vypíchat do sebe hvězdné nebe nebo ve větě 3 „my“ nemůžeme být pisateli starohomoněmckého textu z doby kolem roku 800.

Jak ale ukazuje věta 2 (*er* nemusí, ale může být agentem slovesa *bügeln*), definitivní rozhodnutí padne pouze po zvážení různých kritérií, ani jedno z nich nefunguje stoprocentně.

Jako pomocné a názorné kritérium lze za určitých podmínek použít substituci slovesa *haben* jiným, situačně homonymním slovesem, jako např. *halten*, *finden*, *sehen*, *tragen* atd. *Sie haben die Telefonnummer auf dem Bildschirm unten rechts eingeblendet.* = *Sie sehen/finden die Telefonnummer...* nebo *Er hat = trägt die Hose immer schön gebügelt*. U vět recipientní diateze dále existuje, jak už bylo řečeno, úzká souvislost s vazbami s *bekommen*. Takovéto substituce slovesa jsou v případě analytického perfekta, kde *haben* slouží jako pomocné sloveso, vyloučeny!

Ač nám běžné gramatické popisy německého jazyka⁵ tvrdí, že vazba slovesa *haben* s Partizip II analyticky vyjadřuje aktivní minulý čas, nemusí tomu tak být vždy. Za určitých kontextových podmínek takovéto vazby, podobně jako v češtině, mají pasivní přítomní⁶ význam a slouží u nonaditivních sloves k vyjádření posesivní rezultativnosti.

Poznámky

¹ Bech tato ne-adjektiva označuje za supina.

² Small clause je termínem generativní gramatiky a označuje o sloveso ochuzené propozice, vstupující při transformacích do nadstavbových struktur, jako např. v anglickém *Stefan considers [her foolish]*, kde SC je zbytkem věty *She is foolish*. Hlubkový podmět získává akuzativ matičního slovesa, podobně jako v konstrukcích *AcI. Ich sehe [ihn kommen]*. – *Er kommt*.

³ Další dílčí kritéria viz Litvinov (1988, s. 43 nn.).

⁴ Tento termín viz Leiss (1992), ta dělí slovesa principiálně do dvou skupin na taková, která vyjadřují „dělitelné“ verbální situace, tzn. takové, které mohou být rozčleněny na několik shodných částí beze změny sémantiky jako hledat, bydlet, milovat – ta označuje jako aditivní, a na taková, která jsou vůči nim vymezena negativně, tedy vyjadřují „nedělitelné“ situace jako najít, otevřít, vyndat apod. Toto dvojitě dělení je abstraktnější a přesnější než tradiční dělení podle aktionsart na slovesa durativní, terminativní, perfektivní atd. Naše problematika se tedy týká pouze nonaditivních sloves.

⁵ Tím nemáme na mysli pouze gramatiky němčiny jako cizího jazyka, ale i seriózní vědecké gramatiky typu Povejšil, Jaromír: *Mluvnice současné němčiny* – Engel, Ulrich: *Deutsche Grammatik*, Heidelberg 1991 nebo Weinrich, Harald: *Textgrammatik der deutschen Sprache*, Mannheim 1993.

⁶ Rezultativní konstrukce vykazují v němčině kompletní temporální paradigmu, viz Litvinov (1988, s. 101), ale nejčastěji se vyskytují v přítomnu. Tvary perfekta rezultativ jsou mnohdy nesprávně interpretovány jako tzv. jihoněmcké dvojitě perfekto, např. *Die Kiste hat einen Stempel eingebrannt gehabt* je jednoduše perfektem výše citované (pasivní!) rezultativní věty (a nikoli aktivním slovesným tvarem „dvojitěho“ perfekta).

Literatura

Abraham, W.: *Deutsche Syntax im Sprachenvergleich*. Tübingen 1995

Bech, G.: *Studien über das deutsche verbum infinitum*. Tübingen 1983

Leiss, E.: *Die Verbalkategorien des Deutschen*. Berlin/New York 1992

Litvinov, V. P. – Nedjalkov, V. P.: *Resultativkonstruktionen im Deutschen*. Tübingen 1988

Zifonun, G. [Hrsg.]: *Grammatik der deutschen Sprache*, díl 3. Berlin 1997

Způsoby vyjadřování anglického perfekta v češtině

Marcela Reslová (PedF UK Praha)

Čeština nemá zvláštní morfologické prostředky pro vyjádření perfekta v anglickém slova smyslu (př. I have already finished it), ale je schopna vyjádřit jeho význam jinými prostředky: kombinací časospektové formy¹, sémantiky slovesa, časových adverbii a kontextu.

Spolu s Comriem (1976) můžeme vyčlenit čtyři typy anglického perfekta² a doplnit k nim odpovídající formy české:

1. Perfect of result (perfektum výsledku)

I have painted the picture.

(Už) jsem namalovala ten obraz.

minulé perfektvum

2. Experiential perfect (perfektum zkušenosti)

I have ridden a horse.

Jezdila jsem na koni.

minulé imperfektivum nebo perfektvum

3. Perfect of persistent situation (perfektum trvající situace)

I have been learning English for three years.

Učím se anglicky tři roky.

přítomné imperfektivum nebo minulé imperfektivum

4. Perfect of recent past (perfektum nedávné minulosti)

I have just missed him.

Zrovna jsem ho minula.

minulé perfektvum nebo minulé imperfektivum

U *perfekta výsledku* je „přítomný stav popisován jako výsledek nějaké minulé

situace“ (Comrie 1976:56). Jak můžeme vidět z následujících příkladů, čeština používá vždy formy minulého perfekta.³

„Someone *has poked* under your window!“ Zeleny shrieked resentfully from outside. (va:70)

„Někdo vám *nabílil* pod vokno!“ zaječel venku uražené Zelený. (v:69)

At last she plucked up courage. She gulped in woe: „My bike’s *been stolen*...“ (va:93)

Konečně se odhodlala. Litostivě polkla. „*Ukradli* mi kolo...“ (v:71)

Adverbia se zde objevují méně než u dalších typů perfekta. Jestliže se nějaká adverbia vyskytnou, jsou to většinou tato: právě (zrovna) / just, už / already, do (nějaké časové určení) / by (some time).

Perfektum zkušenosti je charakterizováno takto: „Daná situace se stala alespoň jednou během nějaké doby v minulosti před přítomností.“ (Comrie 1976:58) U tohoto typu perfekta je v češtině možné užít obě minulé formy, imperfektivum i perfektvum. Jejich výběr je závislý na sémantice slovesa a na tom, jak je daná situace nahlížena.

Při určování sémantiky sloves vycházím z rozdělení A. Mourelatose (1981:201) na stavy (states), procesy (processes) a události (events). Podobné dělení má i Mluvnice češtiny 2 (1986:181). Uvádím pouze příklady, pro bližší seznámení s problematikou odkazuji na zmíněný článek:

stavy – Vzduch voní jasmínem.

procesy – Prší.

události – „developments“ – Slunce zapadlo.

„punctual occurrences“ – Mrkl. Kamínek spadl do vody.

Stavy a procesy vyžadují imperfektivní formu:

I have never *lived* abroad.

Nikdy *jsem nežila* v cizině.

He *hasn't swum* in the sea.

Nikdy *neplaval* v moři.

Události se většinou objevují v perfektvní formě:

The gang *have never actually killed* anyone, as far as I know. (f:185)

Co já vím, tak ta banda ještě nikoho o život *nepřipravila*. (fa:118)

Pokud je situace zobrazena jako opakující se, i událostní slovesa se vyskytují v imperfektivní formě:

We've never *met* so often as these days.

Nikdy *jsme se nepotkávali* tak často jako teď.

Podívejme se na další příklady:

Už *jsi* někdy *jedl* knedlíky?

Už *jsi* někdy *ochutnal* knedlíky?

Slovesa *jíst* a *ochutnat* v tomto kontextu mají podobný význam, a jedno je perfektní a druhé imperfektivní. Sloveso *jíst* můžeme zařadit mezi procesy a sloveso *ochutnat* mezi události. Imperfektivní protějšek ke slovesu *ochutnat* je *ochutnávat*, to má silný opakovací význam a spíše ukazuje na „ochutnávání různých druhů knedlíků nebo knedlíků na různých místech“.

Definice perfekta zkušenosti říká, že daná situace nastala alespoň jednou. Můžeme si tedy představit jeden (nebo více) obraz(ů) zakončené situace. Tato představa potom odkazuje spíše k minulému perfektivu. Ale jak bylo řečeno výše, důležitou roli hraje sémantika sloves.

Pro zajímavost uvádím ještě několik „jidelních“ příkladů, ze kterých je patrné, že nejen různý vid, ale i různá doplnění slovesa zásadně mění vyznění výpovědi:

I *have never eaten* my lunch so fast in my life. (va:55)

V životě *jsem nesnědl* oběd tak rychle. (v:55)

oproti:

V životě *jsem nesnědl* oběd.

oproti:

V životě *jsem nejedl* oběd.

oproti:

V životě *jsem nejedl*.

Výpovědi jsou často záporné, s adverbium nikdy / never nebo ještě (ne) / ever (+ no). V kladné výpovědi je adverbium někdy / ever.

Comrie také uvádí, že angličtina gramaticky nevyjadřuje rozdíl mezi perfektem výsledku a perfektem zkušenosti, zatímco například mandarínská čínština ano, pomocí částic –le (u perfekta výsledku) a –guo (u perfekta zkušenosti). Čeština tento rozdíl také někdy může vyjádřit, užitím minulého perfekta u „výsledku“ a minulého imperfekta u „zkušenosti“:

Have you *eaten* the shark's fin?

Už *jsi snědla tu* žraločí ploutev?

Have you ever *eaten* shark's fin?

Už *jsi* (někdy) *jedla* žraločí ploutev?

Angličtina používá k rozlišení jiné prostředky, např. adverbium ever (které ovšem není obligatorní) a členy nebo zájmena.

Perfektní *trvající situace* vyjadřuje „situaci, která začala v minulosti, ale pokračuje (trvá) do přítomnosti“ (Comrie 1976:60). Toto perfektní může být rozděleno do dvou podtypů:

situace trvající v době pronesení výpovědi a dále

situace trvající do pronesení výpovědi

Původně jsem se domnívala, že tento typ perfekta je v češtině vyjádřen pouze přítomným imperfektivem, ovšem to platí pouze pro podtyp a), kdy situace trvá i po době pronesení výpovědi:

Keep people cheerful. Avoid mentioning illnesses. I've *carried* it with me since childhood... (va:52)

Dělat náladu. Nemluvit o nemocech. Od dětství *si to nesu* z domova... (v:52)

Pro podtyp b) čeština užívá minulé imperfektivum:

We've *been painting* our flat.

Malovali jsme byt.

V angličtině se někdy u obou typů perfekta trvajících situací objevuje průběhová forma:

I've *been thinking* about taxi-drivers for days. (f:177)

Myslím na Marconi-taxislužbu už celé dny. (fa:113)

Adverbia objevující se v tomto typu perfekta ukazují, že situace po nějakou dobu trvala. Označují buď počáteční fázi:

od dětství / from childhood, od kolébky ~ from the nursery, od té doby, co / since,
nebo naznačují délku:

už několik měsíců / for months, už asi tři týdny ~ not more than three weeks, dlouhá léta / for years now, velmi dlouho / for a very long time now⁵, odjakživa, pořád / always.

Perfektum nedávné minulosti se užívá ve výpovědích, kdy „je minulé situace dosti nedávná“, kdy „relevance přítomnosti pro situaci minulou je prostě relevance časové blízkosti“ (Comrie 1976:60). V angličtině se používá adverbium *recently* (nedávno, v poslední době) nebo *just* (právě, zrovna). Někdy je ovšem dosti těžké určit, kdy výpověď vyjadřuje nedávnou minulost a kdy výsledek. Je tedy otázka, zda toto perfektnum považovat za samostatný typ. V češtině se pro perfektnum nedávné minulosti užívá minulé imperfektivum nebo minulé imperfektivum, v závislosti na sémantice slovesa.

“You’ve had a real time of it,” Libuska said with feeling. (va:51)

„Prožili jste si svoje,“ řekla Libuška uznale. (v:51)

I have recently spoken to him.

Nedávno jsem s ním mluvila.

Ve svém příspěvku jsem se nemohla zabývat problematikou vidu v češtině a v angličtině obecně, stranou zůstala i otázka, zda anglické perfektnum v sobě zahrnuje významy vidové, nebo pouze časové.⁶ Chtěla jsem ukázat, jaké možnosti má čeština při zachycování situací, které angličtina vyjadřuje právě perfektem. Kromě sloves samotných, jejich významu a konkrétní časospektové formy hrají důležitou roli i adverbia, zájmena a objektová doplnění sloves. Samozřejmě vždy je důležitý jazykový a situační kontext.

Poznámky

¹ Pod pojem časospektová forma rozumím spojení času a vidu v kategorii jedinou. Ve větě *Uvařil večeři* hovořím o minulém imperfektivu, ve větě *Vařil večeři* o minulém imperfektivu. Viz můj článek *Aspekty přítomného času v češtině a v angličtině* pro sborník z X. kolokvia mladých jazykovědců v Modre VARIA X (v tisku).

² Pro zjednodušení si zde všímám pouze přítomného perfekta (present perfect), protože u minulého perfekta (past perfect) je situace znesnadněna jeho funkcí vyjadřovat prostou předčasnost před jiným dějem minulým.

³ Získáno z asi 50 příkladů.

⁴ Ovšem i v češtině se ukazovací zájmena spolupodílejí na vyznění výpovědi.

⁵ Adverbium *už* v češtině a adverbium *now* v angličtině se často vyskytují spolu s adverbii trvacími.

⁶ K této otázce viz např. Comrie (1976), Quirk (1985), Klein (1994), Dušková (1994), Huddleston (1995).

Literatura

- Comrie, B.: *Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems.* Cambridge 1976
- Dušková, L. et. al.: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny.* Academia, Praha 1994
- Huddleston, R.: *The English perfect as a secondary past tense.* In: *The verb in contemporary English.* Cambridge 1995, s. 102-122
- Klein, W.: *Time in Language.* Routledge, London 1994
- Mluvnice češtiny 2.* Academia, Praha 1986
- Mourelatos, A. P. D.: *Events, Processes, and States.* In: *Tedeschi, P. J., Zaenen, A. (ed.): Tense and Aspect. Syntax and Semantics,* 14, 1981, s. 191-212
- Quirk, R. et. al.: *A Comprehensive Grammar of the English Language.* London 1985

Prameny

- Francis, D.: *Dead Cert.* Pan Books, London 1976. (f)
- Francis, D.: *Smrt favorita.* Přel. J. Moserová-Davidová. Olympia, Praha 1974. (fa)
- Viewegh, M.: *Výchova dívek v Čechách.* Český spisovatel, Praha 1994. (v)
- Viewegh, M.: *Bringing up girls in Bohemia.* Přel. A.G. Brain. Readers International, London 1997. (va)

Relativnost stupňů komparace v reklamě

Eva Krejčová (FF UP Olomouc)

„Předměty jsou nezachytitelné. Pouze vztahy mezi nimi jsou postižitelné.“
(McLuhan)

V našem příspěvku, který je velmi stručným shrnutím závěrů, ke kterým jsme došli po analýze zhruba 300 hispanofonních reklamních textů, navrhuje novou klasifikaci komparace, která nevychází pouze z formální stránky věty, ale i z její sémantiky.

Jedním z důvodů, proč je adjektivum tak časté v reklamních textech, je jeho schopnost intenzifikace či gradace. Spolu s adverbii jsou to jediné slovní druhy, které se stupňují. Tímto způsobem mohou intenzifikovat míru vlastnosti subjektu nebo vstoupit do konfrontativního vztahu s dalšími srovnatelnými hodnotami.

Navrhujeme klasifikaci komparace na *přímou* a *nepřímou*. Terminem *přímá* komparace označujeme proces, během kterého jsou explicitně přítomny srovnávané objekty či aktivity, to znamená tak, jak je tento jev tradičně chápán. *Nepřímá* komparace neobsahuje externí formální rysy, ale její komparační hodnota je obsažena v sémantice věty. Můžeme ji považovat spíše za návrh ke srovnání. Obecně vzato, pokud se v reklamním textu objeví konstrukce, uvedené pomocí *nyní*, *nový* apod., za kterými následuje nominální a verbální syntagma, je možné, že stojíme před nepřímou komparací. Každé *nový* je v opozici se *starý* a *nyní* s *dříve*.

Pozorujme chování zmíněného adjektiva. Tento termín, který je samozřejmým nositelem i dalších významů, představuje v reklamním světě synonymum nebo alespoň kvazisynonymum *lepšího*, jak je patrné z následujícího příkladu:

Už je tu nový dodavatel služeb... (emergia)

Ukázka předpokládá existenci předchozího dodavatele, který neposkytoval takovou službu či nedosahoval stejné úrovně. Z toho vyplývá, že jde o nepřímou komparaci. Za sémantický „superlativ“ reklamního *nový* můžeme považovat *poslední*: to nejnovější je

poslední, a jelikož představuje superlativ, nepoukazuje přímo na *comparatum*.

Vraťme se však k tématu. Vztah mezi srovnávanými jednotkami může označovat větší, stejnou či menší míru vlastnosti. Tyto konstrukce nejsou v reklamě příliš frekventované. Výskyt posledních struktur je limitován na srovnání s jiným prvkem, který nepatří do kategorie srovnávaného produktu, a srovnávaná vlastnost je vnímána jako negativní (*např. méně hlučný*). Tyto struktury se ovšem obvykle nahrazují konstrukcemi poukazujícími na větší míru vlastnosti s odpovídajícím antonymem (*tišší*), vzhledem k tomu, že *méně* připouští určitý stupeň negativní vlastnosti. Přestože je jeden typ automobilu méně hlučný než všechny ostatní, stále tuto vlastnost obsahuje, a navíc, jakákoliv reklamní inferiorita je spojena s negativními konotacemi. Snad jedinou výjimku by představovalo sloveso *platit*.

Další tendence v reklamním použití komparace menší míry vlastnosti je také relevantní. Na rozdíl od konstrukcí vyjadřujících větší míru, jejichž adjektivní užití je zcela běžné, tyto konstrukce se používají téměř výlučně se substantivy (*méně kalorický – méně kalorií*).

Běžnější je komparace vyjadřující větší míru vlastnosti. Mnohé legislativní systémy zakazují jmenovat konkurenci v reklamě. Z tohoto důvodu je třeba vymyslet nepřítel, se kterým by mohl daný produkt soupeřit a být srovnáván. Tímto nepřitelem se stává *běžný produkt*. Je to jediný subjekt, se kterým je možné srovnávat přímo. Nicméně jeho použití výraznou měrou převažuje v reklamě na produkty denní potřeby, zvláště prací prostředky a běžné deodoranty. Je také obvyklejší v televizní reklamě.

Další možností, jak se vyhnout jmenování konkurence, je všeobecná zmínka o ostatních produktech téhož druhu jako v textu Diamantu Lazare:

Můj klenotník mi vysvětlil, jak ideálně zbrošený diamant může vyvolat mnohem větší duhovitou explozi světla než kterýkoliv jiný briliant na světě...

Tento text, jehož *signifiant* se objevuje v komparativním tvaru, ale *signifié* má superlativní hodnotu, je poněkud odvážný. Příklad je analogický k dalším výše uvedeným situacím: být + adjektivum + víc než jakýkoliv jiný prvek z dané kategorie implikuje: být + nej + adjektivum. V našem případě tedy: *vyvolat větší duhovitou explozi než kterýkoliv jiný briliant* implikuje *vyvolat největší explozi ze všech...*

A nakonec srovnání s další konkrétní jednotkou je možné předejít pomocí negativního zájmena, které neguje kladné zájmeno *všechny*, a tím alternuje hodnotu věty

superlativního charakteru:

Nic není přesnější než Renault Laguna...

Text transformovaný pomocí zájmena *všechno* by zněl takto: Vše je méně přesné než Laguna. *Všechno* a *nic* jsou absolutní hodnoty, nebo alespoň mají absolutizační schopnost, proto se označují jako totalizátory, stejně tak jako superlativ. Text implikuje, že Laguna je nejpřesnější.

Poměrně častou ukázkou přímé komparace v reklamě je typ, který definujeme jako **eliptický členský**: *X pere více*. Srovnávaná jednotka či přisouzená vlastnost není zmiňována explicitně, ale komparativní rys je formálně přítomen. Obdobně jako nevlastní komparace také eliptická komparace je spíše návrhem ke srovnání. Z lingvistického hlediska se jedná o jev podobný elipse. V tomto případě možná použité nesprávně, nicméně nikoliv z neznalosti, ale z úmyslu. *X pere více* totiž předpokládá jednak existenci dalšího či dalších pracích prostředků (ke komparaci potřebujeme nejméně dvě jednotky) a za druhé skutečnost, že další nebo ostatní produkty perou méně.

Tato skupina představuje další výhodu: nesrovnává s konkrétním produktem ani s limitovanou skupinou, ale její hodnota je fakticky absolutní a značně generalizující. Nepřímo ji můžeme považovat za „superlativ“, neboť skrytá informace avizuje: *X pere nejvíc*. Kromě toho uvedený typ struktury respektuje restriktce španělského reklamního zákona.

Výše zmíněné konstrukce nemůžeme zaměňovat s dalším typem elipsy, která nepoukazuje na žádný další prvek, ale spíše na stav. Jedná se o kognitivní proces: ze stavu neznalosti nebo nedostačující informace do stavu úplné informovanosti. Hovoříme o **větné eliptické** komparaci:

Pro úplnější a detailnější informaci si vyžádejte... (Barterhouse)

Parafrázujeme větu: *Pro detailnější informaci, než jsme Vám poskytli v tomto článku...* I když v tomto případě je vysvětlení patrné z toho, co již bylo vyloženo.

Je zřejmé, že přímá komparace je pro svou explicitnost, a tudíž i srozumitelnost, obvyklejší v každodenním jazyce. Z tohoto důvodu se vyskytuje v reklamě na produkty běžné denní potřeby, jako jsou prací prostředky. Stojí za povšimnutí, že druhý typ je upřednostňován v reklamě, která operuje v rámci jednoho produktu, neboť umožňuje dvojitou možnou interpretaci, a to: *starý*, proti kterému je implicitně, nepřímo kladen *nový*, může znamenat jak konkurenční produkt, tak i předchozí vlastní produkt či řadu produktů, což je

v reklamě značně atypický jev.

Toto druhé použití magického slůvka *nový* je dokonce obvyklejší, i když příjemce ho nemusí nutně vnímat tímto způsobem. Nemůžeme opomenout působivost zmíněného termínu. Recipient ho neanalyzuje, pouze reaguje dominován jeho mocí.

Zbývá nám pozastavit se, byť jen velmi stručně, u komparativních konstrukcí vyjadřujících stejnou míru vlastnosti. Je zřejmé, že jejich použití je značně omezeno, neboť uniformita a stejnost jsou koncepty reklamě vzdálené. Bylo by absurdní srovnávat s konkurenčním produktem, jehož vlastnosti a kvality by byly stejné jako u *comparanda*. Proto je použití tohoto typu vyhrazeno větám, ve kterých je produkt srovnáván s další jednotkou z rozdílné kategorie, mezi nimiž není evidentní podobnost. Lépe řečeno jde o **metaforickou** komparaci. Vychází z výběru rysu, jak interního, tak externího, který je srovnáván s pojmem zdánlivě inkompatibilním. V následující reklamě byl zvolen vnější rys, tvar automobilu, podobný dárku - míči:

Připravili jsme pro tebe dárek tak kulatý jako nový Hyundai Accent. (doprovázeno fotografií míče)

Sofistikovaným způsobem zdánlivé stejnosti je zpracován text Planas Salud:

Zajišť si pojištění tak dobré, jako je to naše.

I když titulky explicitně nepropaguje avizovanou společnost, ale skupinu jednotek identických nebo podobných zmíněné společnosti, na druhé straně však předpokládá, že neexistuje žádný produkt, který by se mu vyrovnal, tudíž že je jediným nositelem těchto kvalit.

Dalším jevem, jenž si v tomto panoramatu zaslouží naši pozornost, je komparace námi označovaná jako **nevlastní**: *Být + více/méně/ tak + adj. + než/jak + V fin*

Např.: *Nyní je vybrat diamant mnohem jednodušší, než jsem si myslela.*

Externími rysy jde o komparaci. A jelikož do komparativní relace nevstupují dva elementy patřící ke stejné kategorii, které by byly *kompatibilní*, charakterizujeme ji jako nevlastní. *Kompatibilitou* rozumíme komparativní schopnost ve vztahu mezi dvěma elementy.

Nevlastní komparace je z logického a gramatického hlediska správná, jak dokazuje již zmíněný příklad. Navíc tento typ implikuje negaci, neboť je možné větu interpretovat jako: *Vždy jsem si myslela, že vybrat diamant je obtížné, ale není tomu tak.* Nesrovnává se ani

vlastnost, ani se nedává do souvislosti několik elementů.

Tím by základní možnosti komparativu byly vyčerpány, a proto přistoupíme k superlativu. Jde o jeden z nejpřipíchnějších, nejčastějších reklamních jevů. Tento stupeň můžeme formovat několika způsoby: morfologicky - sufizací a prefixací - či syntakticky, což je ve španělských reklamních textech běžnější postup. Maximální hodnota vlastnosti vyjádřené adjektivem je totiž zřejmější, respektive její superlativní stupeň je více evidentní než v prvních případech, které mohou být vnímány jako komparativy, přestože se sémanticky řadí k superlativu. Skutečná hodnota těchto tvarů není komparativní, ale augmentativní. Komparativní charakter se objevuje při hloubkové analýze. Srovnání je navíc nepřímé, jelikož vlastnost vyjádřená adjektivem ve tvaru absolutního superlativu není konfrontována s žádnou další entitou přímo, nicméně předpokládá její existenci. Navíc volba tohoto tvaru indikuje menší stupeň této vlastnosti u jiných jednotek. Na rozdíl od typu eliptického členského však neneguje existenci jiných prvků s podstatným stupněm přisouzené vlastnosti. Kromě toho pomocí tohoto postupu můžeme srovnávat explicitně, což morfologické varianty neumožňují.

Tento stupeň je mnohem obvyklejší než komparativ. Poukazuje totiž explicitně na maximální užitek, který produkt přináší, a zdůrazňuje jeho výhody ve srovnání s jinými, snad i ostatními produkty. Superlativ má i to privilegium, že konkrétně nejmenuje. Rozumí se, že jeho konkurenti jsou všichni. Aby se zabránilo antireklamě, zákony mnoha zemí omezují použití tohoto stupně u adjektiva *dobrý*, pokud avizuje produkt jako takový. Takže není možné explicitně hlásat „Náš produkt je nejlepší“, přestože skrytý text všech reklam tak zní, ale je třeba říkat např. „Náš produkt má nejlepší ...“ či podobně.

Vraťme se k užití adjektiva *nejlepší*. Tento superlativ, proporčně nejpoužívanější, se stává schizofrenním výrazem, neboť charakterizuje zároveň stejným způsobem řadu produktů ze stejné kategorie. Opakem k tomu, co říká lidové rčení: Dobré zboží se prodává samo, tudíž nepotřebuje reklamu, se zdá, že se avizuje pouze to nejlepší.

Reklama je svět superlativu, samozřejmě pouze pozitivních vlastností. Přisuzuje každému produktu nejvyšší stupeň určité vlastnosti nebo je proměňuje ve výhodu. Superlativ, ať již odvozen od kteréhokoliv adjektiva, má nadpozemskou moc, takovou, které se může vyrovnat pouze několik dalších konceptů jako *nový*, *zdarma* či *ušetřit*. V reklamě nejsou výjimkou takové texty, které kombinují superlativ s některým z těchto termínů, nebo ty, které jsou nabitě superlativy.

Všeobecně vzato, můžeme uzavřít tuto studii konstatováním, že adjektivní gradace

je jev více než obvyklý v reklamě, a zvlášť to platí o superlativu, přestože jeho interpretace není spojena s tolika obtížemi jako interpretace komparativu. Na rozdíl od něj explicitní superlativní zpráva odpovídá skrytému textu, je jasnější. To znamená, že externí forma superlativu ponese zprávu se superlativní hodnotou, s výjimkou absolutního superlativu, zatímco komparativ, svým externím tvarem, může být skrytým *superlativem*. Druhý stupeň je tedy kontroverznější a k interpretaci komplikovanější.

Literatura

- Bosque, I., Demonte, V. (dirs.): Gramática Descriptiva de la Lengua Española. Espasa-Calpe, Madrid 1999
- Sempere, P.: La Galaxia McLuhan. Fernando Torres, Valencia 1975, s. 197
- Real Academia Española: Esbozo de una Nueva Gramática de la Lengua Española. Espasa-Calpe, Madrid 1985